Л. КОМАРЧИЋ

ЈБ 14 509

МУЧЕНИЦИ ЗА СЛОБОДУ

ЈБ 14509

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 90515

123 ИЗДАЊЕ ЗАДУЖБИНЕ ИЛИЈЕ М. КОЛАРЦА 123

МУЧЕНИЦИ ЗА СЛОБОДУ

РОМАН

ИЗ НАРОДНОГ ЖИВОТА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

НАПИСО

Л. КОМАРЧИЋ

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА БЕОГРАД

БЕОГРАД, 1907

Нова Штампарија „Давидовић“, Љуб. М. Давидовића.

Моме одмочном прија-
телу Господину,
Г. Живојину Симићу,
директору гим. у пензији,
— у знак пријатељског
сећања.

20.-8-1907 г.
Београд

Л. Комаревић

Српска Краљевска Академија Наука досудила је прву награду овоме дѐлу из Задужбине Николе Ј. Мариновића за годину 1907.

Успомени великог трудбеника на јединству свеколиког народа српског — успомени онога врлог родољуба, по чијој је мисли, жељи и подстаку дело ово и засновано и довршено — успомени

А. ЧУМИЋА

писац посвећује ово своје дело и прилаже уз њега слику овог великог Србина.

ПРОЛОГ[1]

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас грijат' кô што ово грије;
Грки су тамо залогаји хљеба,
Гдје свога нема и гдје брата није.

Од своје мајке ко ће наћи бољу?!
А мајка ваша земља вам је ова;
Баците поглед по кршу и пољу,
Свуда су гробља ваших прадjедова.

За ову земљу они бjеху диви,
Узори св'jетли, што је бранит' знаше;
У овој земљи останите и ви,
И за њу дајте врело крви ваше.

Овдје вас свако познаје и воли,
А тамо нико познати вас неће;
Бољи су своји и кршеви голи,
Но цвjетна поља, куд се туђин креће.

---

[1] Из песама А. Шантића.

Овдје вам свако братски руку стеже, —
У туђем св'јету за вас пелен цв'јета;
За ове крше све вас, све вас веже:
Име и језик, братство и крв света.

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас грија' кô што ово грије; —
Грки су тамо залогаји хљеба,
Гдје свога нема и гдје брата није...

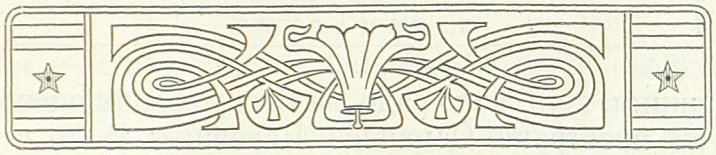

МУЧЕНИЦИ ЗА СЛОБОДУ

РОМАН

ИЗ НАРОДНОГ ЖИВОТА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

I

АМАНЕТ ЋАМИЛ-БЕГА ОД БИСТРИКА

Ово, што ћемо сад испричати, дешавало се у време злогласнога Омер-паше, кад га оно султан посла, да Босну покори и царске одметнике похвата, у синџире баци и у сургун отера. То беху мучни и страшни дани за целу Херцег-Босну, а особито за богато шехер-Сарајево. Писка и запевка чула се на све стране. Нико није знао шта му поси дан, а шта — ноћ. Људи у својим кућама омркну а не освану. Зли и неваљали људи размилели се по свој земљи, па тлаче и убијају, пљачкају и клеветају код везира и других царских људи све виђеније и угледније људе у народу, доказујући, да су то царски отпа-

дници, који живо раде, да Босну сасвим оцепе од простране Османске Царевине. И то се њима веровало. И данас их опањкају, а сутра их до голе душе опљачкају. Ето, какав је ред у Босни заводила ова одвратна потурица!...

Сарајево више није оно, што је онда било. Све је у њему предругојачено и испреметано: друге улице, друге куће, други људи, друге уредбе, друго све, док су једино безистан и један део старе чаршије задржали по нешто од своје негдашње физиономије, а све остало добило је други облик, другу боју; а само, овде-онде, уз импозантне модерне грађевине, стоје по који, негда сјајни, данас већ опали беговски двори, те причају путницима и намерницима, како је све што је људско — и сила и богатство, и срећа и слава — таште и пролазно.

Ту су и сјајни двори Омер-пашини: ено их на негдашњем „Зелен-Мејдану.“ И кад по који Сарајлија, па ма које вере био, поред њих прође, он и нехотице обори главу, баш као да му је зазор погледати у ове још видне сведоке негдашњег стида и понижења поносне Босне и њеног алема — господског града Сарајева.

Мутна времена и бурни друштвени догађаји, какве је Босна, што ни једна друга земља, преко своје главе претурала — многе су беговске дворе и конаке збрисали са лица земље, те им се данас ни места не знају, где су негда

били и причали о сили и господству својих господара.

Али се, ипак, зна, где је отприлике био велики и богато намештени конак Ћамил-бега од Бистрика, за кога се говорило, да је богатији и од самог каквог индијског кнеза. Тај је конак био онде негде, где је данас подигнут онај дивни парк одмах више официрске касине, а где је негда било познато велико мусломанско гробље, од кога је данас остао само један незнатан део, што је одмах испод официрског дома, окружен високим липама и вечно зеленим четинарима — јелама и смрчама, белим и црвеним борјем, а где вечити санак бораве многи, негда силни и моћни сарајевски бегови. То се место негда звало „лијепѝ изглед“, а одатле, одиста, и јесте дивно погледати на целу леву обалу Миљацке, и на оне избраздане и испреламане падине горостасног Требевића, по којима се беласају многобројне куће и кућерци овога чисто мусломанског краја, окићеног високим џамијама и витим минаретима. И кад увече сунце на смирај дође, онда се цео овај крај запали неким чаролијским огњем, и тада би стари бег од Бистрика стао на свој срчали доксат, па се дивио овој заносној игри сунчевога смираја, и ту би остао све, док нека невидљива рука не би убрисала ову божанствену слику, што се зове први вечерњи сутон, кроз који човек и све види и ништа не види, и онда

би се повукао у своје раскошно намештене одаје, да размишља — како је велики и милостив Бог, а како су зли и немилостиви људи!...

*

Некако баш оних дана, кад је сила Омерпашина задавала страх и трепет целој несретној Босни, доцкан увече, ишао је старом чаршијом један Сарајлија. Под левим пазухом носио је велики бео сомун, а у десној руци печену јагњећу плећку. То је био Јевто Ђонџија, први кући-комшија богатог Ћамил-бега од Бистрика. Чим дође на своју капију, он полако закуца алком на вратима.

„Јеси ли ти то, Јевто?“ упита један женски глас.

„Ја сам, Јело; отвори!“

И она отвори. Узе сомун и плећку печена јагњећег меса, па ће му полако рећи:

„Јевто, у два су те пута тражили бегови људи. Иђи одмах; бити не море, да није нека голема хитња... Али не тијем сокаком, већ 'вамо на наш мали капицик. Они ће те туј чекати и бегу пријавити.“

Тако је Јевто и урадио.

*

„Камо те, болан Јевто, од кад те, бива, погледам?. Шђеди!“ — учини Ћамил-бег, кад Јевто уђе у ону одају, где је бег обично примао своје добре госте и пријатеље... „Шђеди!. Што стојиш?.“

„Нека, беже, могу и стајати," одговори Јевто.

„Шједи, кад ти велим, ено онђе шједи! Кад си, бива, у моме дому, ондај ти је свеједно, као да си код своје куће", додаде Ћамил-бег с пуно доброте и срдачности.

Јевто седе, а Ћамил-бег настави:

„Да ти одмах, бива, кажем, рашта сам те звао... Ето, сад се видимо, па, послије, — све је у Божјој руци. Ја не знам, бива, да ли ћу до шјутра бити жив; јера ја сваке декике очекујем свој судни дан, и ондај оно моје двоје сирочади остају без икога свога, који би их хранио и од-а-зла бранио, зато, мој добри досту Јевто, ја их теби и твојој Јели у аманет остављам: они немају своје мајке, нека им твоја Јела буде мјесто њихне рахметли мајке; они шјутра неће имати ни оца својега, буди им ти мјесто оца њихова, мој добри коншија Јевто!. Хоћеш ли се примити тога тешког бремена, Јевто?" —

„Хоћу, беже. И о њима ћемо, ја и моја Јела, бригу водити, као што водимо бригу о осталој ђеци нашој."

„Е, хвала ти, Јевто; сад ћу мирно умријети; јера знам на коме ђецу остављам, јера знам да ће у вама двома наћи и оца и мајку... Него још нешто, Јевто. Кад моме сину будне Божјом вољом седам година, да га ондај одведеш у Стамбол, па да распиташ, како знаш и умијеш, ђе ћеш му наћи знане и мудре

учитеље, да га науче правој вјери Пророковој, како се по њој живи и управља; да се научи љубити Бога и вршити свете заповиједи његове; да се научи љубити своју земљу и свој род, било по вјери, било по крви, што у њиховијем жилама тече; — да се научи свакоме добру што ћоека ћоеком ћини, а што милује Бог и вјечита правда његова... Хоћеш ли ми и то обећати, мој добри Јевто?“, повика Ћамил-бег и престаде бројати крупна зрна својих скупоцених ћилибарских бројаница...

„Хоћу, беже, учинићу све што у мојој власти буде... Али, беже, зар не би био за тај посао какав добар Мусломанин згоднији, подеснији, него ја, који нијесам ваше вјере?“

„И ја сам, драги Јевто, о томе мислио, али онога босанскога бега, коме бих ја своју ђецу повјерио, да их васпита, ћека иста судба као и мене... Па онда? — Онда би све пропало: и моје жеље и моје наде, па би најпослије пропала и сама ђеца моја, а с њима и моје племе; овако, драги мој досту, колико ти узмогнеш, толико ћеш, знам, и учинити, а толико ће бити и доста и Богом благословено, Јевто; а сад још ово: ево ти овђена ове моје кожне торбе. У њој је све благо Ћамил-бега од Бистрика, што сам га, с Божјом милошћу, намијенио ђеци својој, па ако Богу буде угодно, те мој син дорасте и до коња и до свијетлога оружја, нека му је то од оца

уздарје. А и моју бијелу грлицу, моју малу Зарифу, није отац заборавио: он јој уз бисер и драго камење, уз рушпе и махмудије и друге материне драгоцјености, оставља још педесет хиљада златнијех мецедија. Све то има туј у тој кожној торби — мојом руком записано и наређено. А сад још и ово: ево овђе у овијем струненијем бисазима има равно пет зеленијех кеса од свиле. У свакој има по хиљаду мађарија. И то је твоје, Јевто; толико исто има у ономе онђе шимшир-долапу. То сам спремио за оне, који први улете у моје дворе да их опљачкају. Нећу, бива, да рекну, да се њих сјетио нијесам и да сам све своје благо покупио и нђе сакрио; нећу да ми оне османлуке и оно дивно бокорје ружа и другог цвијећа разрију и упропасте, тражећи благо Ћамил-бега од Бистрика. А сад хоћу и ово да знаш: највећи дио мојега блага налази се у Риму у банкарској кући Роћилда и Друга: писмени шаити од тога налазе се такође у оној кожној торби. Од те банкарске куће добијаћеш на крају сваке године по двије хиљаде мађарија у злату, као ликву на мој новац, што сам дао тој банкарској кући на приплод: два на сто. Мало; али је и то боље, но да ми толике паре ђаба леже. И тај ћеш приплод подијелити на ћетири равна дијела, па два мојој ћерци, а два теби и твојој ануми Јели. То вам је онако тек — алвалука ради...“

„Е, честити беже, што је много, много. То ми примити не можемо,“ упашће бегу у реч Јевто Ђонџија. На ово се Ћамил-бег чисто трже и преста да броји зрна на својим бројаницама.

„А то ће рећи, добри досту Јевто, да ти не мореш примити ни моју ћецу, ни свега осталог, што ти у аманет остављам,“ учини Ћамил-бег од Бистрика.

„Не, честити беже; оног, чега сам се мало прије примио, примам се драге воље и сад; али зато нијесам ондај тражио плаће, па је ни сад не тражим“, одговори му Јевто Ђонџија.

„А ко ти вели, Јевто, да ти ја ово дајем као плаћу, што си ми с душе скинуо једно тешко бреме, које бих са собом однио и у хладни гроб свој. Ја сам ћинио вазда добријем људима поклоне, па што да ми браниш, да то и сад ћиним?! Уосталом, то је опет лијепо од тебека. То је за ме један доказ више, да сам знао коме сам своју ћецу, своје највеће благо на овом свијету, повјерио... Него, доста о томе. Оно, што сам рекао, то тако мора и да остане, јер да си ти, бива, од менека каку било плаћу тражио, па да се примиш аманета, што ти га данас повјеравам, — ја ти ондај, бели, не бих ни своје ћеце повјерио...“

То рече Ћамил-бег, па удари длан о длан, и на то се на одаји отворише врата, а на прагу се указа сетно лице Хасаново, вернога слуге Ћамил-бегова још од његова раног детињства.

„Хасане, приђи ближе!.“

Хасан приђе. Некаква страва беше га свега обузела; али страва, која само што није лавовски рикнула.

„Хтио сам те нешто упитати, Хасане.“

„Мој бег има само да заповиједа, а ми — да слушамо.“

„Како стојимо с другијем момцима?“

„Као и са мном: то су моја браћа и моји ујћевићи.“

„Ђе су они сада?“

„Рамо и Алија ћувају капићик Јевтов; а Суље ено на сокаку, те мотри, ко долази, а ко пролази.“

„Пропушћи Јевта нека иђе својој кући. Суљи и Алији реци, да и они изађу на сокак и да добро мотре, да ли ко ћепа око нашијех двора; нека мотре, да ли су то наши људи или везирове уходе; а сад још нешто: умијете ли ви шутати?...“

„Ми умијемо и онијемити, само ако то хоће наш бег.“

„И ондај, кад вам живо месо са костију клијештима ћупају?...“

„И онда, кад нам живо месо усијанијем клијештима са костију ћупају.“

„Тако, ви не знате ништа, шта се ноћас у двору Ћамил-бега од Бистрика догађало?“

„Не знамо, бива, ништа.“

„Не знате ни то, да је ове вечери у мој конак долазио мој коњиџа Јевто Ђонџија?“

„Не знамо ни то, беже.“

„Не знате ни то, ни да је што овога вечера у мој конак уношено ни да је што одавле изношено?“

„Не знамо, беже.“

И онда Ћамил-бег заћута. Замисли се. Гледао је пред-а-се у једну шару персијског ћилима; али су му мисли сасвим на другој страни биле. Пред њим се размотавала и смотавала судбина Херцег-Босне. То беше некаква крвљу упрскана труба платна. То је било ткиво политичког живота несретне Босне и Херцеговине, на коме се видно оцртавају — прошлост, садашњост и будућност ових двеју класичних покрајина српских. Прошлост је утонула у вртлог верских заблуда и у познатој неслози народних великаша; садашњост се ваља у стиду и понижењу, што их земљи наносе страна најезда и којекакве белосветске гладнице; а будућност се једва назире у некој далекој тами народнога незнања и зачмалости његове свести о љубави према политичкој слободи своје отаџбине.

Ћамил-бег се чисто трже. Он погледа у Хасана. Хтео му је још нешто рећи, али су му се по глави још врзле сасвим друге мисли. Он је тако неколико тренутака нѐмо гледао у Хасана, па ће му одједном рећи:

„И још нешто ви не знате, Хасане. Ви не знате, шта је било са мојом ђецом, са мојим нејаким Сали-бегом и мојом малом Зарифом?...“

„Не знамо, беже; али ћемо се молити милостивоме Алаху и његову Пророку Мухамеду, да их они штите, па ће били да били“, одговори му Хасан гласом, који је сам собом наговештавао, да се Ћамил-бегову дому приближују зли и црни дани.

И онда се Ћамил-бег окрете своме комшији Јевти Ђонџији:

„А, сад, драги мој Јевто, ћуј шта ће ти Ћамил-бег још рећи: Ти си се мало прије препао, да се сувише не обогатиш, а не знаш, болан, да колико гођ ћоек има новаца, да их никад не може имати одвише; новац је највећи мађионик на свијету. Он слијепу отвара очи, а оката заћорује; новац је кадар да учини оно, што најмудрији људи нијесу; с парама свуђ, без пара никуд; новац је кључ за сваку браву; он је ћуприја како за мале потоке, тако и за велике ријеке!... То утуви, драги мој Јевто!...

У тај баш трен у побочној соби беговој зачу се дирљив детињи врисак. То је био врисак мале Зарифе. Ћамил-бег скочи и у два-три корака био је код своје деце. То беше страшан призор. Зарифа модро-зелена. Спопао је самртни страх. На њеним грудима сколутала се грдна некаква змијурина, уздигла главу, па на све стране палаца, а очи јој се светле као два, као трава зелена, смарагда. Ћамил-бег беше жив премрло. Он појми да је рукама зграби и раскине, али у томе трену

ова одвратна животиња као да и сама осети опасност за се, па се у трену ока размота и сроза доле на патос, и за час штуче под један стари долап. По неком народном предању ове домаће змије, које обично у кући ником никаква вреда не наносе, не треба дирати. Зато и Ћамил-бег беше издао оштру заповест, да је нико, кад се год у кући појави, не сме убити. Па и ову појаву бег је сматрао као неки предзнак, да ће се у његову дому догодити каква велика несрећа. И погодио је.

После једног сахата деца бегова спавала су дубоким сном у кући Јевте Ђонџије. Поред њих је седела газдарица Јела и певушила неку лепу дечју песму.

А кад је сутра-дан јутро освануло и јарко сунце озго од Требевићских висова обасјало цело Сарајево, онда се по целом граду пронео глас, да је Ћамил-бег на своме шиљтету нађен мртав. Око врата му је био обавијен зелен свилен гајтан, — овај видан знак велике султанове милости...

II

СВЕ КАО У НЕКОЈ МАГЛИ

Од тога је доба прошло више од пола века, кад оно пред сам сунчев смирај дођоше три човека пред нашу колибу, ту стадоше и одоше нешто шапорити. Сва тројица беху у једнако рухо одевена. То беше нека смеса од арбанашког, црногорског и херцеговачког одела. На прсима сјајне сребрне токе са великим позлаћеним пуцетима. На плећима позната златали фермена, што их нарочити мајстори кроје и везу у Скадру на Бојани. Чакшире су имали од плавога бугарског шајка, а доколенице од модро-зелене бриинске чове, с малим простим арчем од црвена вунена гајтана. На ногама лаки шкипетарски опанци грађеници, поплетени дуплим поплетом од веома танке и добро упредене жућкасте опуте. На глави су имали високе, нешто мало на шиљак сведене, туниске фесове, испод којих су вирили бели, на мемице оплетени памучни ћулави. Сваки је имао за силавом по две сребром оковане пећанке са змијастим златали јабукама;

а о рамену танке џефердане, што су их ковали познати венедички на мору мајстори. А преко рамена беху претурили велике од суре вуне откане реснате струке, што их синови ових кршних гора не остављају ни лети ни зими.

Сва тројица су била у пуној мушкој снази, оштра лица а мрка погледа.

Они као да су се бојали, да им неко и шапат не чује, те се зато и одмакоше од наше колибе и стадоше код баштене ограде: али у тај мах, горе под Лисим Стенама пуче једна, па онда друга и трећа пушка и стадоше се разлегати по кршним огранцима Змајевца и Ковач планине. То је, бити не море, била за њих некаква лозинка: Они један у другог погледаше, па сва тројица, као три хитре срне, преко ограде прескочише, дочепаше се Медведове Лазине и густог јелашја, што се пружа долином речице Златара, и ту их неста, само што се једном или два заблисташе њихови сјајни џевердани, обасјани кроз јелове гране последњим зрацима вечерњег сунца.

Ја просто ни данас не знам, како ми је и откуда остало у памети, да је један од њих тројице био мој отац; али моја сестра Јелица није дала ни дођи. Она ми је једном рекла:

„Шта, зар наш отац долазио до пред нашу колибу, па не свратио да нас види и помилује, а то бити не море. То су морали

бити наш ујак Тане из Маоча, Ристан Шаранац из Матаруга и Радоња Мартић из Забучја. Они су се у то доба често састајали, некуд одлазили и од некуд долазили.“

*

У моме далеком сећању, из доба мога раног детињства, сви су се концн, што се кроз ову причу као црвена нит на све стране провлачи, стицали у малену граду Лозници, а у кући протопопа Рајка, који је, у то доба, како сви знаци казују, стајао у тесној вези и са Београдом и са Крагујевцем, као и са многим знаменитим беговима поносне Босне и кршне Херцеговине. И једно је, што ме и дан-данас буни, а то је што не знам, који су се од тих догађаја збивали пре, а који после; али, било како му драго, тек то беху видни предзнаци каквих великих народних догађаја.

*

Једном доцкан у ноћ припуцаше пушке пред нашом колибом. Мајка наша скочи, излете брзо напоље. Не би је позадуго, док је ето с једном зубљом запаљеног луча, па стаде колиби на врата, а један крупан човек мимо њу уђе у колибу, па стаде једно по једно од нас миловати и љубити. Он узе и мене, уздиже ме и у чело пољуби, а затим спусти у постељу, па хитро остави колибу.

О, колико сам се пута од тада питао:

„Да ниси ти то био, мој драги оче?!“

Напољу је тада пљуштала киша, како Бог хоће. Више се ништа чуло није, само што је ветар још једнако звиждао кроз густо јелово грање, баш као да је неком нешто претио!...

* * *

Ми смо морали на кући бити доста имућни. Имали смо пуно коза и оваца, говеди и коња. Кућа велика шиндралија и пуно стаја лубом покривених. Млекари пуни белог смока: грдне каце напуњене сиром и скорупом. Некакви туђи људи долазили су с коњма, те нам те каце некуд односили. Стрина Стојна морала је бити станарица. Сви смо је волели. Она нам је увек давала варенике да једемо, а млека доста — као воде. —

То је морала бити јака задруга. У кући десет пушака, те на нас није смела насртати свака балија турска. Ја сам од некуд знао, да нас Турци много мрзе, али смо и ми мрзели њих. Боже, зар су људи зато на овоме свету, да се мрзе и да се кољу као зверови?!.

*

Аџа је био старешина, а амица[2] кириција, али су амицу сви слушали и бојали га се. Он би некуд с коњима одлазио и дуго се не би враћао. А кад се тако с коњима на

[2] Најстарији од стричева.

пут крене, онда је у кући нашој права свечаност: сва се чељад обуку у празнично руво онако, као кад се спреме да о каквом годету иду цркви; а кад се с пута врати, онда се из све околине скупи свет, да чује где је наш амица све био и шта је у свету видео. Онда сам први пут чуо за имена: „Ушћуп,[3] Солун, Манастир[4], Једрене, Узунџево“.. Боже, како су ми та имена у то доба чудно звучила у ушима!. Била су покривена неком полупровидном тамом, а растурена далеко, далеко по пространом свету. Јесу ли то имена градова, докле је наш амица допирао са својим коњима?. По свој прилици!

А ми деца, шта смо ми том приликом радили?. Начетили бисмо се и облетали бисмо око растоварених вреће, не бисмо ли прокљувили, шта нам је амица донео. И, одиста, он никад никог у кући није заборавио, а даму није ма шта донео, што би га обрадовало. Ја сам један пут пред Васкрсеније добио нов новцат фес с плавом свиленом кићанком и белом изрецканом хартијом; а други пут, пред сâм Божић, некакве, као крв црвене, опанчиће, какве у нашој кући нико имао није. Боже, моје радости!. Ту радост моје перо није у стању описати...

*

Другом једном приликом дуго се на путу задржао. Отишао је кад цветају „зеленкаде“,

[3] Скопље.
[4] Битољ.

а вратио се, кад је забелио први снег на висовима Лисих Стена. Ни сад нас амиџа није заборавио. Свима нам је донео дивне фочанске, као змије оштре, бритве, а своме сину Милуну, најстаријем и најмудријем међу нама, мали белокорац нож, с обе стране оштар, с џагријама сребром окованим. Тај дан беше дан истинске радости и уживања за све нас: ко је шта радио, ми смо правили од зове пуцаљке; а сваки је држао, да је његова бритва и најлепша и најоштрија, само што је по неки од нас завидним оком погледао на Милунов нож и његове сребрне каније. —

Том нам је приликом Милун много штошта испричао, где је све био и куда је пролазио његов отац: био је, рече, у Сарајеву, у Градачцу, у Травнику, у граду Јајцу, у Ливну, у Мостару, у Требињу, у Дубровнику. Ја сам та имена добро утувио. Она су некако мило звонила у мојим ушима. Чинило ми се, да их моја душа лепо види; чинило ми се, да у њима живи нека блиска наша својта. Има прилика, кад душа наша више види, него ми сами.

*

Једнога јутра пробуди нас некаква запевка жена. Познао сам глас стрина Стојанке, мајке Јабланове. Ми сви поскачемо. Излетимо на двор[5], и имали смо шта и видети. Пред

[5] у авлију.

великом кућом, на оној рудини лежи Јаблан. Мени се учинило да спава. Јадно му спавање његово!. Био је сав у крви. Испод ногу две-три локве усирене крви. Стрина Стојанка опет поче да запева:

„Па зар тако, мој Јаблане, сунце моје потамнело, десно крило саломљено?!.“

А оздо од Змајевца као да се неко одазива:

„...десно крило саломљено?!.“

И све ми се чини, да неко рече:

„Убио га Осман Крњо.“

Моја ми сестра опет рече: „Ти то ниси могао утувити. Био си врло мали; то ти је неко доцније причао.“ Међутим то није; ја оно све као и сад да гледам. Могао бих показати и само место, где је Јаблан лежао, и где су биле оне локве усирене крви. Уосталом, ја сам утувио и Османа Крњу. Наместо носа виделе су се две ружне рупе. Кажу, да му је нос појела некаква живина. Уњкао је кад говори, а био је и разрок: никад, кажу, није гледао у оно што гледа, већ у оно што нам се чини да не гледа.

*

Једном отидосмо Великим Брестовима, где смо се обично причешћивали. Одвела нас је стрина Риста и Раја, старији син амиџин. Код Брестова пуно света, све је то дошло да се причести. Попа Шћепан још не беше дошао. Најпосле дође и он, и таман да почне

причешћивати, а од некуд бану неколико Турака. Били су на коњима. Пред њима је ишао познати зликовац Ибро Кладничанин. Чим дође, коњ му се стаде окретати у ковитлац и на све стране ударати чивтетима.

„Миран!“ повика Ибро. И коњ стаде. Дрктао је — као прут.

Ибро се окрете оцу Шћепану:

„Ближе-де амо, папазу!“

Попа му приђе.

„Мâ ти овај ибрик, слети за ћасак доље у ријеку, напуни га водом на самом брзаку, па ми, бива, донеси, да и ја авдес примим!“

„Ето ти, беже, које од ове наше момчади, нека оно оде, а ја нијесам за тога посла, већ сам дошао да учиним, што је нама по закону, — дошао сам, да ову ђецу причестим...“

„А, то ли је, бива; е, ондај, оћекни мало, да ја најприје тебе причестим, па ти послије причешћуј ову влашку поганију.“ То рече Турчин, па обе леденице сасу у прса нашем веселом оцу Шћепану; али, у тај исти мах, плануше друге две пушке: кубура оца Шћепана и танка дилька сина амицина. И Турчин се с коња сроза, а онај свет прште — куд који!...

III

САЛИ-БЕГ ОД ПЉЕВАЉА

Ми смо били чивчије Сали-бега Пљевљака. То је био веома богат бег. Где тај није имао својих, великих и малих, спахилука, беглука, миљкова!... Његове су Бабине, Глог, Забучје, Дубраве, Крњаче, Матаруге — све у непосредној близини Пљеваља; али су му највећи спахилуци у и око старога града Горажда, што лежи на самој Дрини, скоро на средокраћи између Фоче и Вишеграда; а доста му је велики и онај спахилук, што је у Горњем Подрињу, где су му и села — Лужани, Горњи и Доњи Полом, и друга нека омања села и засеоци. Ту су му и на далеко чувени поломски сувати. Њих ено на самој падини Зеленог Дубовића. Сали-бег своје порекло доводи од старе племићске породице Сијерчића. Он је имао личних и породичних веза у свима главним градовима и босанским и херцеговачким. Био је добар Мусломанин, али је и несрећној босанској и херцеговачкој раји био свагдашњи заштитник. Где се год

могло, он је сузбијао насиља, што су их раји чинили разне глобаџије и зулумћари, којих је вазда била пуна и Босна и Херцеговина, а то су обично биле придошлице из белога света, а ретко кад прави синови поносне Босне и Херцеговине.

Сали-бег је био и срцем и душом одан својој отаџбини. Он је не само желео, већ је и свима силама радио, да Херцег-Босна и политички буде своја, а не слушкиња туђину. Он је имао и на вере своје нарочите погледе. Погледи су се ти знатно разликовали од погледа многих босанских бегова; за људе друге вере он никад не би рекао: „то су невјерници...“

Једном приликом, кад се у његовом двору у Пљевљима о томе повела реч, он је рекао:

„Све су вјере од Бога; гонити људе друге вјере, то је насртати на сама дјела Божја!... Наши стари као да су то боље знали него ми. Они су богомоље других вјера сматрали као света и чиста мјеста, па су их и претварали у своје богомоље — у џамије и мошеје, а то, бива, не би ћинили, да су туђе богомоље држали за грјешна и нечиста мјеста... Шта је у Стамболу Аја-Софија, до негда најљевша и најзнаменитија ришћанска богомоља; а данас?... Данас је она дика и понос међу свима мошејама и џамијама у пространоме Османском Царству. Па и она лијепа задужбина браће Немањића у данашњем граду Ћаћку,

— два пут је била џамија, а три пут ришћанска богомоља; а то, бива, знаћи, да је она свето мјесто и за Турке и за Србове.“

Другом је приликом рекао:

„Све вјере воде једноме циљу, воде пред престо Божји и праведни суд његов; а кад судни дан дође, тамо ћемо поћ' сви — и грјешни и праведни, па ма које ко вјере био!“

*

Сали-бег је важио у доба наше приче не само као образован Мусломанин, него и као човек, који је доста света видео. Он се учио у Стамболу пуних седам година, а после је обишао све главније градове Мале Азије, Персије и Арапске. У Багдату, у престоници Харун Алрашида, у чаролијској земљи из хиљаду и једне ноћи, он је остао скоро пуне две године. Он је ту изучио арапски и персијски језик, и упознао се с многим источњачким обичајима. Колико је пута тај стајао на обалама живописне долине негдашњега земаљскога раја, на обалама Тигриса и Еуфрата!... Он се заустављао и на обалама „Долине Смрти“, и посматрао, како сури орлови с плавих небесних висина слећу и за један цигли залогај стрви плаћају својим животом и својом главом!... Он је био и на плавоме Нилу, у земљи силних и моћних Фараона, чији се гробови[6] угледају још са пучине Средозем-

[6] Пирамиде.

ног Мора, овога крвавог разбојишта свију вера и свију народа... Њему је још остало жао, што није походио класичну земљу Инђију, отаџбину првих људских врлина, али и првих људских порока!...

Пријатељи Сали-бегови гледали су у њему будућност Босне и Херцеговине; а душмани његови назирали су у њему најмоћнијег противника свију њихових намера и планова, да ове две лепе српске земље сасвим подчине стамболским султанима, те да по њима могу палити и жарити бесне Османлије, а зулумћари Турци, царски одметници, да могу живу дерати несретну босанску и херцеговачку рају. На челу првих био је Рашид-бег Зворнички, на челу других био је Смаил-ага Алагић, познати крволок веселе раје не само у Зворнику, већ и у свој зворничкој и сребрничкој нахији. Он је стара видинска придошлица, а из кола Пазван-Оглуових зулумћара; он је љубимац и повереник свију босанских паша и везира и других царских људи, што их Висока Порта шаље у Херцег-Босну, да и у овој лепој српској земљи заведу низам и свеколико остало новачење, од кога је сва Херцег-Босна зазирала и слутила, да ће то једнога дана ископати гроб босанској и херцеговачкој политичкој самосталности!. Он је тај, што је, и сâм и преко својих људи, Сали-бега пањкао код травничких везира, да стоји у вези са Србијом, и да ради

на томе, да се Херцег-Босна сасвим оцепи од Стамбола и велике Османске Царевине, и да постане оно, што је и Коча-Милошева Србија, и само је погледао, кад ће га везир позвати у своје сјајне дворе и дочекати, како се дочекују царски великодостојници, послужити га кавом и шербетом, зачињеним познатом „Аква Тафоном,“[7] или, ако му то не пође за руком, а оно да га ашиџаре обдари зеленим гајтаном око врата, онако исто, као што је злогласни Абдурахман-паша обдарио толике знамените синове поносне Босне и Херцеговине.

*

У доба наше приче Сали-бег је могао имати тридесет до тридесет и две године, дакле човек у пуном цвету мушке снаге. Био је висока раста и доста коштуњаве грађе; косе смеђе, танких бркова, орлова носа, а погледа блага и нешто сањалачког. Његова цела појава имаћаше нечега у себи поносног, нечега господског, нечега што влада, што заповеда.

Сали-бег је необично волео коње. Његова ергела била је на далеко чувена. То беше пунокрвна арапска пасмина; не зна се које је од кога грла лепше, угледније, племенитије. Његова *Зулејка,* врана као гагат, није

[7] Некакав страшни биљни отров, што људе истија али насигурно мори, не остављајући никаква трага од отрова.

се дала сувим златом подмерити: мале главе, широких ноздрва, великих и паметних очију, дуга а повијена врата, танких ногу, а малих и спретних копита, баш као да су саливене од самога гвожђа; широких груди, а поспуштених сáпи; а свуда по слабинама види се читав сплет крвних судова, — вена и артерија... То беше марвинче паметније од многог иксана. Није се дала узјахати, сем свом господару и ономе, који је зоби и тимари; а кад је доведу бињекташу, она се лепо намести, баш као да је хтела, да јој се господар лакше на рамена баци.

*

Сали-бег од Пљеваља био је велики аматер бацања џилита. Бацити џилит, па се после на коњу устремити, стићи га и у руке ухватити, у томе није му било равна у свој Босни и Херцеговини. Он је за то имао нарочито коње обучене, а Зулејка му је увек у тој игри односила мегдан. Кад на Сали-бега ред дође, да и он свој џилит баци, он га двапут-три на вретено окрене, и онда га свом снагом џилитне и у исти мах повиче:

„Зулеіка!.“

И тада би се човек заклео, да они у један исти трен полете — копље ваздухом, а они прлом земљом. И онда не можеш разликовати коња од коњика: од њих само видиш једну мрку пругу и ништа више. И ретко, врло

ретко, би се десило, да Сали-бег своје копље не стигне и не ухвати, и онда би га било дивно слушати, како тај дан у дружини лакрдија и сâм са собом шалу збија; а кад му једном неко од другова рече, да је и њему криво и да жали, што данас није био боље среће у бацању џилита, Сали-бег се мало намршти, па му одговори:

„Жали ти, беже, што нам Херцег-Босна под туђином стење, а не жали, што Сали-бег није своје копље у лету стигао и ухватио, нити ће с тога на небу сунце помрачити; а што Босна и Херцеговина још туђину служе, за то су криви њихови рођени синови, криви су, што су свој народ и своју снагу око ничега поцијепали и пустили своје диндушмане, да по овој лијепој земљи пале и жаре, да прве синове њихне, као дивљу звераd, гоне и убијају, трују и даве и — у сургун одводе!...“ И онда би сва дружина муком замучила, па би и сâм Сали-бег заћутао, и почео се играти својим златали ножем, што га је од неког свог пријатеља из Алгира за спомен добио...

Такав беше Сали-бег од Пљеваља, Сијерчић.

IV

НА САБОРУ

То је било о Тројичину-дне; а Тројичин дан је велики годет за све Српство, за манастир Тројице нарочито. Откуд ти ту не буде света — из све пљевљанске нахије, из Фоче, Горажда; из Пријепоља, Нове Вароши, Чајнича, а врло често и из самога Подриња. Ту се може видети и по који Сарајлија, ја од Мостараца, па чак и из удаљенијих крајева Босне и Херцеговине. Тројице су место, где се стичу свеколике народне мисли из свију крајева, где Срби живе. Ту је преноћиште и путнику и намернику, ту је склониште и од зла времена и од обести неситих глобација и зулумћара, који на ову стару српску богомољу мрко погледају, погледају као гладни вуци на стадо оваца и јагањаца... А што је, опет, освануло красно јутро — као-но ти у пролеће: шуме, џбуње, шипрази, пропланци, све се то растапа у модрикастом зеленилу, што је умивено свежом јутарњом росом, а позла-

ћено меким сунчаним зрацима. Ветрић текем лахори, те разноси бајан миомир пролећне руже и другог мирисног цвећа; а што је опет тичија узаврела, те се из тога мора од песама извија таласасти глас славље и косова, е би човек рекао, да је цела васељена устала, да одслужи свету литургију великом хришћанском празнику.

Збиља, је ли когод пролазио у ово доба године оном чаробном дољом, што се кроз њу несташно провлачи, као очи брза, а као кристал бистра Ћотинска река, те узгред милостиво грли своје вечите другаре, огумастим шумарцима обрасле брежуљке, пиркајући им зелена подножја њихова; је ли когод видео оне сиве камене клисуре с високим и голим литицама, што као верни стражари чувају ову мирисну дољу и броје вечити цакот васељенине шеталице — броје дане и године, броје векове, ове мајушне тренутке нама непојамне вечности?!. Ето, где су избили први изданци градива овој нашој приповетци!...

*

Још издалека чује се бруја, као оно у коваилуку, кад хоће ројеви да се пуштају. Овога се пута код Тројица стекло света што ретко које године: Колика је манастирска порта, колика је она зараван, преко које се иде у чаршију, све је то свет прекрилио, да камен из неба полети, не би на земљу пао.

Кола на све стране колају, а запевке[8] се разлежу по окосинама Градине и Корјен-планине.

На вратима порте, у два реда, беху поседали кљасти и богаљасти, слепи и невољни... И кроз ону брују од сабора пробијали су тужни гласови:

„Стани, роде — не пролази,
Мога дара не проноси!..
А сети се жића свога,
А и дана пошљедњега...
Ето, видиш, данас јеси;
А кад сутра — а ти шта си? —
Прах и пеп'о ти си!.."

Под великим брестом беше сео стари слепи Вујан, па гуди и пева. Око њега се начетило много света и мушка и женска, и стара и млада. Вујанов глас је овога пута необично дрхтао, а свака реч, што му се преко бледих усана скотрљала, беше као с неба грешноме свету последња опомена: „покај се!" —

Вујан је био осредњег стаса. Његова, као снег бела, у перчин оплетена и низ леђа спуштена коса, чудо му је лепо доликовала. Обрве су му биле велике, густе и на челу готово састављене; а брада и бркови уједно

[8] Дални пријатељи, који преко године нису могли један другом у госте отићи, — на овај начин, кад се на сабору код цркве или манастира нађу, један другом изјављују тугу и жалост за каквим смртним губитком у породици. Женскиње једно другом метне руке на рамена, па почне да нариче и ређа врлине покојникове. Мушкиње стане, па мўком и оборене главе слуша ове дирљиве тугованке. Буде прилика, кад цео свет, који их слуша, удари у плач и јецање.

смешани, допирали су до преко појаса. Његове очи беху сасвим усахнуле. Чињаше се, као да се очњи луч овога светога старца сам собом угасио, да не би, гледајући овај, огрешио се о онај свет.

Слепог је Вујана сваки живи поштовао — и људи и жене и деца, па и сами старци. Старице су га љубиле у руку као каквог Божјег угодника. И тада би се његово чело, чело вечито сетно и тужно, нешто разведрило, а с његова смежурана лица нестало би оне тамне сенке, што представљаше ткиво некакве давнашње, али и непребољиве туге.

Вујан би се онако, кад и кад, јавио на саборима, било код цркве, било код манастира, те би гудео и певао некад јуначке песме наше, те је тако приповедао сакупљеном народу о негдашњој величини, о јуначким бојевима, о слави и витештву јунака српских; а по некад би отпевао и по коју тужну и жалосну песму, те би њом расплакао све, који су га слушали. Вујан није као други слепи и богаљасти просио и богорадио, па опет су, чим би коју песму отпевао, као киша падали подарци у његову капу, што је обично, кад би овако гудео и певао, пред њим стајала, И док би ови малени подарци падајући један о други звецкали — слепи би се Вујан наслонио левом руком на гусле, а десном би трљао своје гудало, подигао би своју седу

главу, а лице окренуо небу, па би тако потонуо у неке тужне и сетне мисли. —

Тако је и данас било.

Тужно је јечала струна на гуслама, а још је тужније дрхтао глас Вујанов. Песма је била пуна ваја. Све што је застало и слушало, као да беше престало да дише... Јека његових струна као да је претила страшним проклетством Божјим, које се јављало у дрхтавом гласу овога седог старца. Вујан је овом приликом певао о проклетој земљи Инђији и о њеним тешким гресима. У његовоме гласу беше неког надземаљског гнева, — јер кад очима своје заморене душе погледа горе плавоме небу, он чисто завапије:

„И Богу је било дотужало,
Па затвара седмора небеса,
Да не падне киша из облака,
Те да грешну земљу не ороси,
Не ороси за седам година!...“

И у тај мах као да се земља из темеља заљуља. Некаква тешка гудњава као да је покрену из њенога колосека. Свет се онај чисто узјазби. Сви погледаше онамо, откуд она тутњава дође. Имали су шта и видети. Цео запад беху покрили црни и подбеласти градоносни облаци. То беху бесни улаци некакве велике казне Божје...

Тако је. Све је на овоме свету непостојано. Ништа стално, ништа вечито!

Погледај само на ону тиху реку, како

се зелено жбуње огледа у плавом огледалу њеном!... И та убава слика, рекао би, да је створена да буде вечити отисак лепоте васељенине!... Кад, јест, само што тијан ветрић пухне, а оне чаробне слике нестане, као да је нека невидљива рука убрише, умрља! Сад погледај заносну драж, што нам је бајно пролеће даје! — све цвета, све зелени, све миром мирише, све дише, све живи, све говори!... А кад студена зима дође, кад хладни ветри пухну — шта онда видиш? Видиш како нестаје цвета, нестаје зеленила; видиш како нестаје живота — видиш како све обамире, видиш како се све кочи, како наступа хладна — смрт... Зато, брајане мој, не веруј дану, не веруј ноћи; не веруј светлости, сјају; не веруј тами, мраку; не веруј сунцу, месецу, звездама, — не веруј небу!... Не веруј љубави, мрзости; не веруј очајању, тузи; не веруј срећи, нади; — не веруј своме очњем виду!... Та то су све гола привиђења, што их мала варљив, луд сан, што се животом зове! — Ето, од оног бајног, мајскога дана — па шта би? — Тамо од хладне воде Дрине — од далеког запада повукоше се две-три тамне пруге, те стадоше мрљати оно дивно огледало азурног неба; затим се почеше дизати, као из мрачног понора, грдне, незграпне облачне прилике, а из далека се зачу тешко мумлање, рекао би, е демони нир пирују у своме подземном царству!... То беху страшни

весници! Небом су јурили тамни облаци, а по оној црној смеси шибале су огњене муње! Мумлање и гудњава престајали нису.

И онда стиже сила Божја!. Тама покри небо и земљу!.. Сила је та тргла огњену камџију, па с њом стаде шибати по целој смеси дроба пакленог....

И онда небо задрхта,
Онда се земља затресе;
Онда је око слаба човека
Видело силу гнева Божијег!.

Сила је та, кô сухе травчице, из земље чупала читаве јеле и борове, па их је, као лака пера, с брда у брдо бацала; а куће, амбари, качаре и друге зграде летеле су као лаке сламке, кад их вихар у вис завитла!...

У тај исти мах сину муња поврх висова, што су се наднели над манастиром Светих Тројица, а мало за тим проломи се страховит тресак. Први је хитац грома на земљу бачен да каже грешноме свету, да је Господ Бог близу! Са свију страна стадоше вихари играти своје несташне игре: стадоше упредати горостасна ужа од праха и суха шушња, да земљу за облаке вежу. Врхови високих јела и борова почеше се тамо-амо повијати пред бесним улацима страховите алусије, док с једног оближњег зеленог обрежја слети у сабор једна женска прилика. У једној руци носила је зелену јошикову грану, на којој беше навешано пуно којекаквих разнобојних

стризица, а у другој је имала некакво дроњаво чевре, којим је тамо-амо махала и нешто кроз зубе шаптала. На глави јој беше венац исплетен од авте и беле слезовине. Оно мало дроњака, што на њој беше, једва је, овде-онде, покривало наготу њену. По лицу овога бедног створа, беше плинула нека луда радост, а из очију јој је зјапила некаква дивља суманутост њене у основу поремећене душе. А оно мало косе, што се испод автовог венца видело, више је личило на блатав смрсак од тежине, но на женски оплетен перчин...

„Уклањајте се, људи, с пута!“ повика она, а очи јој севнуше као у престрављена звера... „Ето, ово долази он!. Бежите, да вас коњи његови не прегазе!. Чувајте се крилатих коња!. Зар ви не видите Обрада мог?!. Оно је он — на бесном белцу свом! Слушајте силан топот!. Бежите, бежите — да моји сватови прођу!. Ха, ха, ха!!!...“

То беше потмуо, то беше храпав, то беше страшан кикот једног разореног ума. И онај свет стаде се размицати, да отвори пут овој сени с онога света. И само што је од уста до уста ишао тужан и дирљив шапат:

„То је она!. Сирота Луда Мара!...“

И у том стиже сила Божја. Црни и жути облаци почеше се један о други трти и месити. И, одиста, то беше некакво жућкасто, пола провидно, тесто, што су га, уздуж и попреко, шибале огњене муње. Оркан беше

испустио узде својих виловитих белаца. Они су то осетили, па дали маха својој халовитој ћуди. Некаква тешка, потмула гудњава, рекао би човек, да је земљу из њенога колосека покретала, а с часа су се на час и сама небеса проламала. И онда као да некаква невидљива сила одшкрину небесне двери. Од тога блеска очи грешноме свету заблешташе, а светови се затресоше од погледа Свевишњега...

И то све би и прође...

Најпре се пакао отворио; после се Господ Бог осмехнуо. Сунце је још једном погледало на ово халовито разбојиште. После се смирило...

* * *

Давно су минуле јације. Све је спавало мртвим сном. Високо горе у брду заклепета крилима један певац. Запева. Они му се од Аџемових кућа одазваше. После се јавише и они из Алагића башче. Ту залајаше и пси. Лајаше мало па и престаше. И само је још ову свечану тишину проламало заносно хучање надошле Ћотине. —

Нигде ватре, нигде зубље запаљена луча. Само су била осветљена два прозора на крајњој ћелији манастира Тројица. Ту се већало о једном важном послу народном. Шта се те ноћи ту доконало, то се ни дан-данас не зна; али се зна то, да су у саму зору у ма-

настир бахнули Турци и похватали неке сумњиве људе, похватали и повезали, а одмах сутра-дан, под јаком стражом, оправили преко Чајнича и Гораждa, тамо негде у унутрашњост Херцеговине.

„Оправили су их тамо, ђе им ни гавран кости наћи неће“, рећи ће Осман Крњо, кад се о томе повела реч у кави Баш-Агића у Пљевљима.

„А ђе то, бива, мислиш, Османе?,“ упитаће га један од Сали-бегових људи.

„Па, упитај твог Сали-бега. Он ће то тебика умјети боље казати но ја“, рећи ће Осман, па ће одмах додати:

„Е, вала, Турци, мени су данас ови повлашени бези гори, но ова влашка поганија.“

„А, што му кô, Османе, кријеш? Кажи му слободно, па нека му је драго!... Одвешће их, бива, у мостарске тавнице“, учиниће Авдо Башли-агић, ударивши нарочито гласом на оно — „па нека му је драго!...“

V

ЧЕТЕ И ЧЕТНИЦИ

Народи живе идејама, а идеје нараштајима. И док нараштаји мру, идеје непрестано живе, прелазећи с колена на колено, као какво породично наследство. Тако:

Мисао да Косово ваља осветити, загрева груди народне ово је минуло више од пет дугих векова. И што се даље одмичемо од тужне, али и херојске косовске катастрофе, идеја да Косово ваља осветити, постаје и моћнија и живља у души целог народа српског. Пред нама и сад стоји жива слика, како Царица Милица стаје пред царску војску, што полази на Косово, па моли, да јој бар једног брата оставе од заклетве; али ни један неће да претпостави свој живот светој дужности према својој отаџбини; ми као да и сад слушамо тужно нарицање Мајке Југовића и запевку Дамњанове љубе за изгубљеним војном својим... Ето, како су силне мисли народне, ето, како су живе маште његове. Оне су то,

што су кадре вековима да загревају покољења наша, да их загревају и подстичу на велика дела народна; оне су то, што имају у себи неку божанствену моћ, да цео народ као једног човека уводе у борбу за слободу нашу, за величину нашу, за славу нашу, за политичко биће наше.

Залажући све, па и сам живот свој за велику народну мисао, они су као мученици за слободу своје отаџбине падали, а њихова херојска смрт подстакла је, распалила је огањ народни — да се Косово освети! *„Твоја мисао погинути неће!“* узвикнуо је цео српски народ на гробу једнога свога љубимца и мученика, што се беше сав заложио, да ту мисао у дело претвори, али га ненадна смрт помете. И та мисао није погинула, и она неће погинути, док год народ буде у своме крилу подизао и неговао врле синове своје, па ма које вере они били, и док год буде кадар, да се загрева идејама слободе, јединства и политичке самосталности своје....

Оно, истина, буде времена, кад се народне идеје притаје, кад масом народном овлада неко мртвило, нека чамотиња, кад се човеку учини, да у народу почињу да изумиру сви племенити осећаји, све узвишеније мисли, и да се спушта у као прождрљивога животињства, одакле и доводи своје пра-пра-порекло; али чим ветри народнога буђења

пирну, чим се ваздуси народне успаваности почну таласати, онда све прене и оживи; а од дола до дола, од града до града пође некаква божанствена фама:

„Време је!...“

Тако се нешто догађало и у доба ове наше приче у питомој Босни и кршној Херцеговини, у данима онога дивовског народног покрета, што заљуља све велике духове народне од плавога Дунава и хладне воде Саве, па до Неретве и кршних планина српскога Јадрана. Чете и четници ницали су на све стране. Они као да једни за друге нису знали; али их је по свему судећи све загревала једна иста мисао, мисао: да Херцег-Босна буде своја. Чете ове као да је покретала каква невидљива рука: оне би на једном месту омркле, а на другом осванула. У њиховим рукама као да беху сви планински кланци и пролази.

*

У Крајини већ је пламен правога устанка почео дохватати поједина села и градове, наслањајући се, с једне стране на стрмене кланце и тесне богазе врлетних планина Грмеча и Динаре, а с друге стране имајући пред собом јак заклон Козаре планине. На чело овоме покрету беше се ставио познати јунак Јовета Војвода, човек необичне и умне

и физичке снаге, који је одрастао у богатом двору Емин-бега Новљанина, где је имао прилике, да се упозна са многим виђенијим људима тога витешког краја. За њ се говорило, да стоји у вези са многим другим знаменитим Турцима — од Ливна па до Бишћа, од класичнога града Јајца, па до Приједора и Костајнице; а богата села и градови у питомим долинама Сане и Врбаса давали су његовој војсци храну и џебану и све друго, што је једном устанку од неопходне потребе.

Покрет је овај, с дана у дан, узимао све веће и веће размере, те је с тога сва Херцег-Босна била као у неком грозничавом стању: Травник је цептио, Мостар се мргодио, а Сарајево? — Оно је нешто чекало. По целој земљи беху се размилеле везирове уходе и сваковрсни најамници из свију вера и свакојака милета. Сам везир беснео је од гнева, што није могао дубље да завири у постанак овога покрета, те да о томе извести и Високу Порту.

На Србију и Црну Гору највише се сумњало, те су стога пограничне страже удвојене, а кордони свуда појачани; али им то ништа није могло да помогне. Која је то сила и мајсторија, што би била у стању, да укочи крила народним покретима, мислима и идејама? —

Али, у колико се није могло доћи до правога сазнања и истине, у толико су лажна

проношења, беде и клевете лакше налазиле вероваља у очима кратковидих босанских везира. На кога је само пружен прст, да стоји у вези са устанком у Босанској Крајини, томе је сместа са рамена одлетела глава!...

* * *

На источној и јужној страни Босне и Херцеговине избијале су, овда-онда, поједине чете и четници. Гора Романија већ никад без њих ни била није. Јаворина тако исто; а стрми кланци и заседе у Лелији планини никад нису били сами — „ја без чете турске, ја каурске.“ Али то и јест важан пут, што води из долине Горњег Подриња у долину Неретве код Мостара; а, кад и кад, избијала је по која чета и у теснацима Иванпланине, на ономе готово вратоломном путу, што води из Сарајева преко Коњица и Јабланице за Мостар и Јадранско Море.

Осим ових чета ваља нам још поменути и оне, што су се у то доба виђале на подножју Златара планине, у долини Лима, а често високо горе око Берана и Ђурђевих Ступова...

Ове су чете и четници више задавали бриге травничком везиру, него и сâм устанак у Босанској Крајини. Падало је јако у очи, да су им Сарајево, а особито истакнутији босански и херцеговачки бегови, симпатисали,

и сматрали их као своје заштитнике од зулума и насиља травничких паша и везира и њихових распусних најамника, који су, опет, са своје стране сматрали и Сарајево и Сарајлије и све остале истакнутије синове Босне и Херцеговине као царске одметнике.

VI

ЧЕТА ЦРНОГА ВИТЕЗА

Међу овим четама била је једна, која је задавала страх и трепет и босанском везиру у Травнику и херцеговачком паши у Мостару и свима осталим придошлицама, који су радили на томе, да Херцег-Босну сасвим подчине стамболском падиши и да босанско племство у корену сатру.

Чета се та звала: „Чета Црнога Витеза.“

Снагу њену нико није могао да одреди, као ни то, где је било њено право збориште, одмориште и пребивалиште. За њу би једни рекли: „Чета Црнога Витеза“, а други: „Чета четовође са зеленијем кауком.“ А било их је, који су је називали: „Чета, што је свуд и нигде!“

И, одиста, она је избијала тамо, где јој се нико живи надао није.

Некад се јављала са тридесет, некад са шесет, а по некад и са стотину друга, друга бираних и по снази и по годинама, и по

стасу и по виђености. На њима је било једнако одело. То беше нека смеса од арбанашког, црногорског и херцеговачког одела. На прсима сјајне сребрне токе са великим позлаћеним пуцима. На плећима познати златом везени фермени, што их нарочити мајстори кроје и везу у Скадру на Бојани. Чакшире су имали од плавога бугарског шајка, а доколенице од модро-зелене бринске чохе, с малим и простим арчем од црвена вунена гајтана. На ногама лаки шкипетарски опанци грађеници, поплетени дуплим поплетом од веома танке и добро упредене жућкасте опуте. На глави су имали високе, нешто мало на шиљак сведене, туниске фесове, испод којих су вирили бели, на мемице оплетени, ћулави.

Сваки је имао за силавом по две сребром оковане пећанке са змијастим златали јабукама; о рамену танке џефердане, што су их ковали познати венедички мајстори; а преко плећа је сваки имао пребачену од суре вуне откану велику реснату струку, што је синови ових кршних брда не остављају ни лети ни зими. То и све остало казивало је, да се о овој чети хитрих горштака стара нека моћна и богата кнежевска рука.

На челу ове чете могао се кад и кад видети њен главни четовођа, а то је главом Црни Витез. Он је тад обично јахао на своме кулашу, са, као снег белом, гривом, што је

допирала до испод коњских колена. Грива је ова на неколико места симетрично подељена са црвено окнивеним плетеницама, а то, сигурно, зато да би се могле видети ниске крупнога бисера, што опет казује, како је кулаш био љубимац свога господара. Али то и беше живинче за мажење и миловање. Био је паметнији од многог иксана. Он је своје порекло доводио од познате брдске пасмине коња са Кавказа; танких али чврстих ногу, мале главе, а паметна и доброћудна погледа. Он се као коза пео и спуштао уз и низ најпрепоритије стране, а никад му се није десило, да где посрне, или да му се нога оклизне. Седло, колани и стремени, као и сав остали прибор — беше то фина израда персијских нарочитих мајстора.

А шта да се рече за његова господара? Њега је неко прозвао Црни Витез. И то му име оста. И зашто баш — Црни Витез?... Ако није због његова, као угљен црна, огртача. А то управо и није био огртач, већ нека сорта веома простране доламе с дугим и низ леђа пуштеним рукавима, што су више личили на чепкене но на рукаве у просте доламе.

То беше човек од својих тридесет ја највише тридесет и две године, пун мушке снаге и лепоте, оштра и нешто сањалачког погледа, лица мрке масти, што је долазило више од четничких штрапаца, него од поро-

дичног наслеђа. На глави је имао неку сорту калпака, што међи између калпака старе босанске властеле и оних живописних мусломанских клобука, које су на измаку шеснаестог века носиле познате турске серхатлије, а који су у позније време добили име *каук*. Овај каук нашега Црног Витеза био је још са обе стране украшен и златно-зеленим крилима некакве индијске тице, што јој је, кажу, отаџбина у прастарим шумама на острву Цејлону, те из далека гледан више личи на нашу утву златно-крилну.

Моја ми је сестра доцније више пута поминьала, да је она оваквог човека на коњу и у црном оделу смотрила пред вратима наше колибе, кад оно, оне ноћи, припуцаше пушке и наша мајка изађе на поље, упали луч и стаде пред вратима наше колибе, а један човек мимо њу прође, уђе у колибу и стаде нас све љубити и миловати...

Она је, рече ми, онда чула, кад је тај човек упитао:

„Овђе су, велиш, његова ђеца?“

„Ту су, честити беже,“ одговорио је један глас.

„И то је,“ вели моја сестра, „био глас нашега амиџе.“

„Добро, те си их одијелио, јера би ти ови везирови пексијани, какви су, сву кућу раскопали... Него опет ти пази на ову ње-

гову нејач. Он, бива, страда за све нас, а највише за ову веселу земљу нашу.“

Све је то морала знати и наша мајка, јер од њена бистра погледа нису се могли сакрити они судбоносни народни покрети, што су се, у то доба, почели јављати у многим крајевима Босне и Херцеговине, али она о томе никад није хтела ни речи прозборити.

* * *

На самом јужном подножју Ковача планине има једна пространа зараван, окружена високом јеловом и боровом гором. Зараван се ова постепено спушта до у саму долину Ћотине. Диван је одатле поглед на непрегледне окосине горостасног Љубична и Градине планине. Ту, под самом Орљом Стеном, били су негда сјајни двори богатих бегова Сијерчића од града Горажда, што су своје порекло доводили још од старих босанских банова. Ето, на ту пространу и живописну зараван често је долазио и Сали-бег од Пљеваља, те са својим друговима бацао џилита. —

То је било други дан по Тројичком сабору, кад су оно пред саму зору везирови људи ненадно упали у манастир Светих Тројица, похватали и повезали неке „сумњиве људе,“ што се беху у манастир склонили од оне страховите халусије, па ту и законаковали, — похватали их и под јаком пратњом везирових

најамника оправили — не зна се на коју страну: да ли у правцу Сарајева или града Мостара, тек добро мотрећи, да се где не сусретну с четом Црнога Витеза.

Сунце се спремаше да зађе за висове западних планинских огранака; а Ковач планина беше бацила дугачку сенку ка плавоме Загорју, док су опет вечерњи зраци сунца у велико златили сиве главице и зелена прибрежја вијугаве долине реке Ћотине. Све је то треперило у некој заносној позлати, кад горе са врха Орље Стене одјекну нечији гласовити абердар; а његов се глас стаде разлегати по оним испреламаним дубодолинама, е би се човек заклео, да се тога часа отворила жестока борба између неких по овим гудурама размештених ратника; а мало за тим, као на какав зборни поклич, почеше са свију страна избијати горски синови ових кршних брда, сви под сјајним сребрним токама и у златали руву, а са танким и убојитим џеферданима о рамену.

То беху четници чете Црнога Витеза. Они се сви упутише подножју Орље Стене. Тамо их је већ чекао њихов главни четовођа на своме поносном кулашу. И док би, што-но кажу, човек ударио длан о длан, чета је већ била на окупу.

„Јесмо ли сви на окупу?,“ упита он.

„Сви смо на окупу, витеже“, одговори

један од четника. То је био Ристан Шаранац од Матаруга.

„А, што ми нема још мога Алила?“

„Ево и мене ту“, одговори једно момче, ја му је било двадесет година, ја није.

„Ене!... Е, баш добро; а сад де казуј, шта је и како је с нашијем веселијем људима?“—

„Сви су живи и здрави, витеже; само нам је нешто игуман Саво оронуо. Једва се креће; а они катили милости немају према онако и стару и слабу чоеку“, одговори оно момче са пуно срдачне болећивости.

„Бог је велики и милостив, он ће му ускоро притећи у помоћ; а ће велиш да могу бити ове декике?,“ учини Црни Витез.

„Синоћ су минули Плијеш планину; вечерас ће и они пасти на конак ту неђе између Ковач-планине и Јаворја. И они се држе планинскијех стаза и пролаза, обилазећи села и градове“, одговори оно момче.

„А колико мислиш да их може бити?“

„Око четрдесет друга, све сама љута Арнаута.“

„И боље; а ко им је поглавица?“

„Осман Крњо, а с њима је запристао и Зуко Демировић.“

„Да их је травнички везир тражио по свој Босни и Херцеговини, не би их нашао“, рећи ће на то један од четника.

„А јеси ли ти то, Јечменице?,“ упита га Црни Витез... „Како су твоји Маочани?“

„Као један чоек. Сви чекају на твоје заповијести, витеже.“

„То је, бива, лијепо; шта ћемо да ћемо, нека смо једно, па ће милостиви Алах благословити наш рад; а сад чули сте, ђе су, колико их је и којијем су се планинским пролазима упутили најамници душмана нашијех, водећи собом везану браћу нашу, пријатеље наше, неуморне работнике на ослобођењу ове драге отаџбине наше, водећи их, да их предаду крвождедноме паши мостарском; а он ће их с мјеста бацити на дно у тавницу, ђе ће им змије и акрепи испити и пошљедњу кап племените крви њихове!... Пођите са срећом!.. Вама су свима познате све стазе, сви планински пролази и богази — одавде па до града Мостара; ићите, па ће вам се укаже згода и прилика, а ви их туј дочекајте, па им реците, да је ово земља наша, а не њихова прћија, да су оно браћа наша, а не робље њихово!,“ повика Црни Витез, па се окрете ономе момчету:

„А ти, мој драги Алиле, мој очњи виде и у дану и у ноћи тамној, удри опета на се твоје чобанско одијело, па као хитро срнче, прескачи с дола у дô, па ће кога стигнеш или сретнеш, питај га: виђе ли твоје бијело стадо, што су га прошле ноћи рашћерали гладни вуци, па нам о свему опет абер учини.“

То рече, па иза паса извади змијасту златали пећанку, диже је у вис и опали, а

она пуче пуста и стаде се разлегати по оним испреламаним дубодолинама Ковача, Плијеша и Градине планине, е би се човек заклео, да се тога часа отворила жестока пушчана борба каквих по овим гудурама размештених ратника... И четници Црнога Витеза, као хитре срне одскакуташе сваки на своју страну, да се опет, где рекну, можда још ове ноћи, састану. У томе и последњи вечерњи сутон обави у свој тајанствени вео и њих и сву ону живописну околину, што се човечјем оку даје, кад погледа са Орље Стене на она висока брда и удоља овога чаробног краја ломне Херцеговине.

VII

ДВА ВЕЛИКА ДОМА

Прича је одсенак живота људскога, а овај се прелива у безброј боја и тонова. И она не сме изгубити ни једну нијансу њихову.

Зато се вратимо оним давно минулим данима, када су се збивали догађаји, из којих су избили први изданци за градиво овој нашој приповетци.

Јест, то је било давно. Било, па се заборавило, а не би требало. Добро треба да се памти, да се добру учимо ми, да се добру уче деца наша. Зло се већ по себи не заборавља. Успомена на зло сама себе чува, да колено колену у аманет оставља истрагу њихову.

Оно, што сад улази у ову причу, давно је и давно заборављено. Мученике већ одавно покривају хладни гробови. Мучитељима се ни трага не зна. Само су зла дела оставила дубоке ожиљке трага свога. Трагови се ти провлаче и кроз ову причу...

*

Онај пут, што води од Зворника Сребрници, провлачи се кроз непрегледни сплет планинских падина и окосина, што су махом покривени вечито зеленим четинарима, буковом, грабовом, а, где-где, и брезовом гором. Идући тим стрмим и вијугастим путем, час се човек попне на какво високо планинско седло, одакле му се покаже величанствено и вечито узбуркано море од брда и планина, мрачних долина и кршевитих провалија чаробног Горњег Подриња, а час се опет спусти у какве узане луке и корутине, кроз које шуме зелено-бистри планински потоци и реке, ломећи се о камена ребра, што су се, овде-онде, као какав пркос унела у сама корита њихова, баш као да би хтела, да им препрече пут, који су они вековима туда разрили и уравнали. А свуда по благим падинама ове непрегледне планинске мреже посејана су китњаста села Босанског Подриња, а докле око човечје досеже, оцртавају се плави овршци и купасте главице и србијанских и босанских брда... С лева се види Вељa Глава, Козјак, Мали и Велики Удрч, Зелени Дубовић и Гола Орлова Стена, а с десна — врхови Змајевца, Кошуте и Мраморца; а, овде-онде, кроз оно тамно зеленило планинских валова штрче сиви камени гољаци као шкрби џиновски зуби!...

На северној падини Дубовића, окренутој према долини дринској, озго по самом побиљу

оне таласасте косе, што се протеже до самог села Лужана, расули су се бели поломски кућерци, почињући од Мечјег Потока па све до Мргодина Виса. За Полом скреће пут с главне џаде још од села Лужана, пењући се непрестано све до Ријетког Церја. И ту почињу прве поломске куће. Ово је село доста велико. Оно је подељено на три засеока: Велики Полом, Мали Полом и Полом Крижевачки. У доба наше приче у Великом Полому било је седам племена: Васиљевићи, Томановићи, Ерковићи, Самарџићи, Мутаповићи, Вилиповићи и Поповићи. У Малом Полому била су само Браћа Ђенадићи, а у Крижевачком — Џавићи.

Недалеко од Дрине, на једном широком заравњу, одмах испод Мргодина Виса, биле су куће Браће Поповића, а међу њима и највећа и највиђенија била је кућа оца Вујана. То је стари свештенички дом, виђен и поштован у свој околини — од Зворника па до Сребрнице. Дом су овај поштовали и Срби и Турци. Под његовим кровом налазио је преноћишта и путник намерник и Ришћанин и Кршћанин и Турчин и свака друга вера... Кад Срби помену овај дом и име домаћина, они само рекну: „Нека му се ватра на огњишту не угаси, док је Србина и српског имена!...“ А други би додали: „Отале се чује блага ријеч и за Ришћанина и за Кршћанина и за Тур-

чина.... Благо њему, ко ту ријеч чује и послуша!...“

А кад се по некад деси, да неко од Турака за оца Вујана рече: „они папаз!,“ онда други викну: „е, бива, јами то!... Оно је, не било му вјере хвалити, ћоек, па су му и укућани добри... Ето, за њихар се никад ништа ружно ћуло није...“

У кући попа Вујана било је седам мушких глава: три брата и четири синовца, сва четири ожењена. Пуна кућа људи, жена и деце. Отац Вујан је још зарана обудовио: али га је Бог обдарио са двоје дечице, са две златне јабуке, сином Љубишом и ћерчицом Маром. Чинило се, као да на слемену овога дома почива сам благослов Божји. Тако је и морало бити, јер се у овоме дому читало јеванђеље више од сто година. Отац Вујан је седми свештеник из дома Поповића, у коме се ложе Христови бадњаци и слави име Божје још од оног доба, кад у Полому није било ни седам кућа. — — — — — —

Не може бити велике жалости, док најпре не буде велике радости. Само после велике среће може доћи велика несрећа.

Љубиша и Мара расли су као из воде. Било их је милина погледати. Они су били близнаци. Мајка им је умрла баш онда, кад су ова два анђелчета проходала, и кад су почела око мајке да облећу и да се раколе... Сирота Марица!... Последње су јој речи биле:

„Доведите ми децу, да их мајка још једном види!...“

И децу су јој довели, али их она није видела. Док су дошла од своје тетке из Лужана, она је била већ издахнула.

— — — — — — — — — —

Мара је била лепа — као уписана. Љубиша је био расечена јабука своје сестре Маре. Оне велике, оне паметне очи Марине, оне дуге свионе трепавице њезине, она густа, као угљен црна коса, што јој дуги оплетени перчини до земље дохватају, онај вити стас, онај поносни ход, оно румено и увек насмејано лице њезино — много су мушко срце занели... О, јест, јест!... Њена се лепота чула до Зворника и до Сребрнице... Маром се поносио Љубиша, брат њен, а она Љубишом, јединим братом својим. Мару су Срби звали Шећер-Маром, а Рашид-бег прозвао ју је Булбул-Мара. Али је њу чекало и једно треће име. То је име и страшно и језовито. Она га је однела и у хладни гроб свој!...

*

Љубишу је послао отац Вујан на школе.

„Мој ће Љубиша“, рече он једном, „бити из нашег дома осми свештеник олтара Божјег.“

То је била жеља честитог оца Вујана, то је желео цео њихов дом, то су желели сви побожни парохијани Вујанови. Али је у књизи судбине било друкчије записано. Мученицима

није одређено земаљско, већ небеско царство... Тако је било досуђено оцу Љубишину и Марину, тако је било досуђено и Љубиши и његовој лепој сестри Мари.

Љубиша је остао у Београду пуних седам година, али је свакад о распусту кући долазио и о почетку школске године у Београд одлазио. Тада би се све село искупило, а из Лужана дошла би им и тетка Јанока и тетак Шћепан. И све би се то оросило врелим сузама, кад се Мара при самом растанку баци у наручје брату своме, и кад стане да јеца:

„Ама, што идеш у ту клету Србију?!... Зар за те нема у Зворнику школа?... Ох, ја бих те обилазила сваке нећеље и празника!...“

Љубиша беше свршио трећу богословију. Дакле, још само година па да се сасвим кући врати.

Мара беше већ у напон девојка.

То беше пред само вече. Последњи сунчани зраци беху позлатили сиве главице и зелене, овде-онде, браздасте дринске окосине, кад се оздо од Ријетког Церја помолише три коњаника. Најпре је јахао на кулашу Момчило, најстарији синовац Вујанов. У среди је био на своме *лабуду* Љубиша, а за њим Шћепан Брдарица, тетак Љубишин и Марин. Сви укућани беху им изишли на сусрет. Само отац Вујан беше отишао, да опоја старог Петра Мутаповића. Коњаници стигоше. Момчадија прискочи, те им коње прихвати. Љубиша први

скочи с коња, и полете својој сестри Мари. Они једно другом падоше у наручја. То беше нем и дирљив загрљај. Загрле се, па се раставе. Једно друго узели за руке. Гледају се, дуго се гледају, па се опет једно другом у наручја баце. Овога пута ове две душе као да су једна другој имале много којечега да кажу и да се најадају, док ће се Љубиша одједном измаћи. Он дочепа руке Марине, погледа јој у очи. Њено, тада нешто бледо, лице букну. Он јој рече:

„Ти си ми нешто сетна, сетна и бледа?!... Шта ти је, алеме мој?...“

Мара се само осмехну и опет загрли брата свога.

И онда му прошапута:

„Само кад си ми ти дошао, сунце моје, поносе мој!“

* * *

У то је доба живео у Зворнику богат и чувен трговац Јово Орлача. Он је водио велику трговину товљеним воловима и кравама, а често је набављао и дебеле шкопљене овнове за царску војску. Орлача је радио и јапијом. Ретко би која година била, да Дрином не прође по десетак-петнаест Орлачиних сплавова или за Шабац или за Београд или за Панчево. Говорило се, да је Орлача ортаковао с богатим босанским и херцеговачким бего-

вима, а већ се као утврдо држало, да он ради с парама Сали-бега од Пљеваља, али тај се глас пронео сигурно зато, што је Орлача своје целепе обично товио у чувеним Сали-беговим суватима, а њих ено на источној падини Зеленог Дубовића. И, одиста, оне згоде за товљење крава и волова нема од Зворника па до Вишеграда. Оне паше и оних вода ретко је где наћи. Њих пресеца, с краја у крај, река Дубовица, а у њу се опет стичу небројено малих потока, што не пресушују ни лети ни зими.

Орлача је био уважен у свој зворничкој, тузланској и сребричкој нахији. За њега се знало и у Сарајеву и у Травнику. Нема ниједног села ни у Горњем ни у Доњем Босанском Подрињу, у које он није долазио — или он или његови калаузи; али је најчешће пролазио кроз Лужане, Мали и Крижевачки Полом. Туда је водио пут за Сали-бегове сувате. И кад је год тамо одлазио, ја одовуд ја отуд, он би свратио кући оца Вујана. А већ колико је пута, кад би га ружно време нагнало, преноћио у Лужанима, а у кући Шћепана Брдарице, — томе ни броја нема... А кад би отац Вујан каквим послом сишао у Зворник, Орлача би сав Зворник обишао, док га не нађе и кући доведе. Шћепан Брдарица на другу страну не би ни свраћао. Он прво иде кући Орлачиној, па већ одатле слази у чаршију, да какав посао сврши.

Тога лета, кад је Љубиша свршио трећу годину богословије и по Петрову-дне се кући вратио, Орлача није имао на паши у Салибеговим суватима ни крава ни волова. Он је те године у два маха куповао дебеле овнове, и терао их у Сарајево. Тамо и око Травника беше се почела прикупљати царска војска. Нико није знао зашто. Само се могло опазити, да су на дринским караулама пооштрене страже, и да од неког доба Турци нешто мрко погледају на босанску рају. Нити је ко пуштан из Босне за Србију, нити из Србије за Босну; а већ се у велико почело гуцкати, да је у Крајини, тамо негде око Бишћа, букнула буна. Тај је глас први донео у Полом Вуксан Џавић, настојник Смаил-агиних сувате и чифлука.

VIII

ЈАНОКА СЕСТРО!...

Једнога дана, пред Свету Госпођу, сунце не беше ни за добро копље одскочило, кад један коњик на једном ђогачићу, а под добрим рахтом и опремом, стаде пред вратницама куће Шћепана Брдарице. То је био главом Јово Орлача.

„Домаћине!," викну он.

„Чујемо," одговори из куће један глас, и на вратима се указа једна женска глава. То је била Јанока Брдаричина, а сестра оца Вујана...

„Обрене!... Отрчи те отвори вратнице и прихвати коња под газда-Јовом Орлачом!" учини Јанока једном момчету, што је комило кукуруз пред малим чардаком.

И оно момче отрча и прихвати коња под Орлачом.

„Је ли Шћепан код куће?" упита Орлача, кад сјаха са свога ђогачића.

„Мало пре оде Поломy... Звао га нешто ујо...“

У том и Јанока дође. Она најпре приђе руци Орлачиној.

Орлача трже руку па упита:

„Хоће л' се Шћепан ускоро вратити?“

„Не умијем ти казати. Он нешто журно отиде. Звао га брат. Ако не мисле опет слати оно дијете у Биоград... А ово сад овако — сви смо у бризи.“

Орлача на то ништа не одговори. Он се упути горе великим орасима. Ту је, кад овако лети дође, најволео сести. Јанока пође за њим.

Орлача седе на клупу. Јанока стала. Обоје ћуте. Нешто им се крупно мете по глави, док ће Орлача одједном окренути:

„Јанока, сестро, ја ево дођох нешто до вас, и то, управо, не толико код брат-Шћепана, колико до тебе саме...“

„Долазио вазда са срећом!... А којијем добром, Јово?...“

„Добријем, ако Бог дâ!“

И онда застаде. Гледа преда се, после ће опет почети:

„Јанока сестро, ти знаш оно моје дијете — мога Обрада?“

„Нека ти је жив и здрав, Јово...“

„Нек и овај дом Бог одари сваким добром и својијем благословом!“

„Бог те чуо и мајка Божја!...“

Наста ћутање. Орлача има нешто да каже, али се мучи. Не зна, како да почне.

„Јанока сестро, ти знаш, ја имам њега једног," поче он.

„Колико је од Бога, толико је доста, газда Јово." —

„Ја сам Богу благодаран."

После опет заћута, па ће почети:

„Ето, тако, ја сам опет крив!. Одавно сам ја опазио... Није то онај Обрад. Кад му се прије што каже да уради, он ће све то на богду извршити, извршити пјевајући... А сад? — Све нешто ћути и вене. Да га сад видиш, не би га познала... Кад се ту ономад вратих кући, она се соба окрену око мене, кад га вијех, какав је. Осушио се као грана."

„Шта је теби?" упитам га.

„Није ми ништа", одговори ми, а чело му се замрачи. И после се окрете и оде.

Зовнем моју Росу.

„Шта је овом нашем ђачету?" упитам је. Она ми одговори:

„Ама, Јово, ја откад и откад погледам, да ме о томе упиташ... Ти којекуд по свијету, а ја ни сама нисам знала, шта ћу и како ћу... Откад је оно био на сабору код изворачке цркве, ето копни као груда снега. Побојах се, Бог с нама био, да нису какве чини. У два-трипут навалијвах, да ми каже, шта му је, а он једно те једно: — није ми ништа!... Кад ту ономад, а он признаде, при-

знаде све... Ја сам као мало и од другог начула, не смијем ти ни казати“, рече ми моја Роса.

„Говори!“ викнем јој.

„Па...“ поче она да муца.

„Ама, говори, шта је?... Немој ме мучити“, учиним ја.

„Па... шта је?... Загледало се момче у једну ђевојку...“

Мени чисто лакну.

„Ене, ене... А у коју, бона не била?“ упитам ја моју Росу.

„Богме у кршну ђевојку...“

„У Ристу Фочанинову?“

„Бог с тобом, у какву Ристу... Загледао се у Мару попову.“

„У коју попову Мару?!“

„Једна је попова Мара... У Мару попа Вујана.“

Она ми се соба стаде витлати око главе. И ја упитам моју Росу:

„А, ђе је он могао виђети Вујанову Мару?...“

„Сигурно, кад је оно прољетос ишао цркви у Изворце... А ко га зна! Он, кад ти оно прошле године иде до Биограда, мало мало, па узјаше коња и оде воловима у сувате... А, како ми се чини, и кућа попа Вујана није далеко од Сали-беговијех сувата...“

„Па шта вели он?... Пита ли га, зар нема у Зворнику ђевојака?...“

„Или њу, или ће скочити у Дрину... Ово се ни живи ни мре," одговори ми моја Роса.

„И чујеш, Јанока сестро, он је то кадар и учинити. Познајем ја њега... Док ми само, једног дана, дотрче људи и викну: Јово, један твој Обрад скочи у Дрину!...

Сад, сестро, знаш све. Ја оцу Вујану не смијем то ни поменути. Не знам, шта мисли он, а не знам шта мисли дијете његово... Послије, она је још и млада."

„Сад о Госпођину-дне узима, у име Бога, осамнаесту", одговори му Јанока.

„Ето, видиш, кажем ја — седамнаест и нема више; али па шта ћу ја сад, Јанока сестро?... Мене је голема невоља нагнала, да до тебе дођем... Научи ме, сестро!... Ти па Бог!... И ти имаш своју ђецу, а Мару не двојиш од њих... Моју кућу знаш, знаш мене, знаш моју Росу, а знаш и мога Обрада... Нађеш ли, да није прилике, реци брату своме: Не дај!... Нека ти је Богом просто!..."

Јанока беше оборила очи. Чинило се, као и да не слуша, шта говори Јово Орлача!

У том и Брдарица стиже из Полома. Иде полако. Нешто је веома сетан. Видело се то. Кад уђе у двориште, он се упути у кућу, али Јанока изађе пред-а-њ. Нешто му оде говорити. Он погледа орасима. И Јово већ беше устао и пошао му у сусрет. И њему пође Брдарица. Пољубише се и за здравље

упиташе. Орлача хтеде поћи одмах, али му Шћепан не даде.

„Најприје да се мало прихватимо, па после, Боже здравља... Јанока, деде!... Орлача хита. Ваља му до мрака отићи до Сали-беговијех сувата и вратити се.“

После ручка Обрен изведе коња. Брдарица не даде Орлачи, да иде сам. Појахаше коње и отидоше уз Дрину, а мало за тим спреми се и Јанока. Она опет оде своме брату Вујану у Полом...

*

Чим се, идући за Полом, изађе на Гавранову Греду, одмах се угледају куће браће Поповића. Оне изгледају као какав мали заселак. Али је од свију издвојила кућа оца Вујана са својим високим, мрким кровом и округлом, на кубе налик, бађом, покривеном ситним боровим клисом, а оперваженом белим лимом, те према сунцу, јутром и вечером, одсијава као сјајна на небу *даница*. Кад се сасвим близу куће дође, онда се тек угледају кроз густе редове џенерика, ораха, јабука и друге разне воћије и остале зграде, што су се око старе куће поређале; онда се тек опази, како су дуго доба, киша, мочар, широке стрехе њихове покрили маховином, те се зелене, као да су травом обрасле. Мало у десно од старе куће отац Вујан начинио је једну омању и нешто нижу кућу, кућу

за госте и пријатеље — намернике; а мало више, на једном обрешку, подигнут је грдан чардак са широким, на чадор налик, кровом са ситним клисастим дашчицама од беле боровине. Кров је изведен на шиљак, а горе му је турена лимова вртешка, те казује „који вјетар пуше.“ Са тога је чардака дивно погледати Дрини и далеким плавим брдима слободне Србије... Колико је пута Мара Вујанова са свога чардака гледала Дрину, како се као зелена гуја провлачи кроз дивље кршеве своје, и увек би дубоко уздахнула: Ох, лијепа земљо, лијепа српска земљо, мајко Србијо, чувај ми брата мог!... Тамо је он, тамо је понос мој, Љубиша... Шта ради он?... Сјећа ли се своје сестре, као што се његова сестра њега сјећа?!

— — — — — — — — — — — — —

Сунце је било нагло ка ићиндији. Редуше се већ вратиле од радина, и почеле да спремају вечеру.

На чардаку седи поп Вујан. Ту је и Јанока. Обоје оборили главе, па нешто мисле. По лицу Вујанову одсенила се нека сета, коју није могла да покрије ни она благост и доброта душе, којом су одсијавале црте његова лица и нешто сањалачки поглед његових очију...

Вујан је био осредњег стаса. Његова густа и златно-плава коса беше покрила широка плећа његова; обрве велике и густе, на челу готово састављене, давале су оној сети

оштар и таман израз, а брада и бркови, уједно смешани, допирали су до преко појаса.

Он се одједном исправи. Погледа у своју сестру Јаноку. Поглед је тај казивао некакву челичну решеност. И онда ће упитати:

„Па, де, Јанока, шта ти велиш? Велиш ли да дам, или да не дам нашу Мару за Орлачина сина?“

„Ја велим да је даш. Кућа добра, а ђеца су се јако завољела. Ја нијесам смјела све ни да ти кажем... Да још не дође Орлача, ја не знам, шта би с њом било...“

„Опазио сам ја то.“

„Онда је подај... Она ће с њим вијек вјековати. И шта ћеш, да ћеш — свршуј брзо. Они катили не треба ништа ни да чују нида знају.“

„Орлача ће се, велиш, до мрака вратити?...“

„Тако рекоше.“

„Онда иди и ти; иди одмах! Кад дође, кажи му: Поп Вујан даје своју кћер Мару за твога сина... Тако је, ваљада, наредио Бог. Него, стани-де!...“

И поп Вујан ућута. Гледа преда се, а рука му престала да броји зрна на бројаницама. После се опет исправи:

„А шта ти велиш, Јанока?... Би ли требало о ономе што и Орлачи казати?“

„Не, брате, о томе ништа Орлачи. Он од тебе иште твоју Мару за свога сина, и ти му је дајеш, дајеш му је што милујеш, да је

у његов дом удомиш; а онако би могао помислити, да је не дајеш драгом вољом, већ по нужди, што је боље дати и за његова сина, но за сина Вуксана Цавића, онога турског чанколиза и уходника!“

„Добро говориш, сестро! Ја данас не умијем ни да мислим... Добро, немој му о томе ништа напоминьати. Могло би бити још и црње. Могло би ми дијете тијем бити прекорено. Чести дани, а дуге године. У животу се дође и до ријечања. Могло би јој се рећи: „Ако ти се наш дом не допада, што нијеси бољи тражила?... Што нијеси отишла за сина Смаил-бегова настојника Вуксана?!“ Или: „Тебе су просили и Турци и Цигани!...“

И отац Вујан окрете главу у страну. Његове очи беху пуне суза. — — — —

Кад је Јанока дошла својој кући у Лужане, Јово Орлача и Шћепан Брдарица већ се беху вратили. Орлача не даде, да му се коњ распрема.

„Мјесечина је, рече... Заувар ми је, да за вида стигнем до у Костјерово, а одатле ми је, без пола муке, сићи у Зворник.“

Брдарица рече Обрену, да мало провада оба коња...

„Добро, кад си навалио... Не дам ти ноћас ићи самом преко овијех кршева. Ово су мутна времена... Не знам, шта ово још моје Јаноке не би?!“

И таман они у том разговору, а Јанока изби озго из воћњака. Ударила преко Брије-жђа. Мало је препоритије, али је пре̂че. Кад се косом иде, не дође се ни до Гавранове Греде, а овуда си већ код првих лужанских кућа.

Орлача изађе пред Јаноку. Не може да трпи. Осетио је, како му срце лупа, а кад пође, а њему се ноге одсекле.

„Можеш ли ме обрадовати, Јанока сестро?“ упита је он, кад једно другом на близо дођоше.

„Бог је велики, газда Јово, он ће нас све обрадовати,“ одговори она с неком сетом.

После застадоше. Дуго су се разговарали. Јанока му је казала поруку брата свога, казала му је, да он даје своју Мару за Обрада, његова сина, и да може доћи кад хоће, да девојци обележје да̂ и да уговоре, кад ће је прстеновати, а кад покупити сватове и доћи по девојку.

Кад то чу Јово Орлача, он повика:

„Јанока сестро, Бог те обрадовао и тебе и кућу вашу и све, што вам је и мило и драго!... О, Шћепане, о брате мој!“, окрете се он одједном Брдарици... „Кажи Обрену, нека су нам коњи готови... А и ти се спреми... Ваља нам овога часа поћи, али не Зворнику, већ кршноме Полому, твоме шури, а моме добром пријатељу Вујану!... Јанока сестро, и ти ћеш с нама. Ти си данас моме дому мир повратила; Бог па ти!...“

И све би за тили час готово. Јанока приђе Шћепану, те му нешто рече. И Брдарица подскочи као девојка; и њему то би мило.

И они се кретоше. И таман да се крену с даде горе Гавранової Греди, кад један глас повика:

„Ене, ако Бог дâ ви у ово доба?... А гле и газда Орлаче!... Да, почем, нећете ђе у прошевину?!...“

То је био Вуксан Цавић, настојник Смаил-бегових сувати и чифлука.

„Откуд сад овога белај овуда нанесе?!“ рећи ће Јанока више у себи но онако.

IX

ПОРУКА СМАИЛ-АГЕ АЛАГИЋА

Орлача је човек знан и код Срба и код Турака, а жени јединца сина. Његове званице нису обишле ни кумове ни пријатеље, ни знанца ни добра познаника. Ко још не зна браћу Миловиће?... Дошао му је сам главом Станиша Миловић. С њим је дошло десет прикумака, а међу њима Обрен Брдаревић, гласити момак у свој Рогатици. Стари му је сват био Стево Биочанин, највићенији трговац у свој Сребрници. С њим је дошло девет делибаша, а међ њима Радич Кривошија.

Обрад је поодавно стекао Богом побратима. То је кршно момче, јединац у мајке, то је Радиша Крсманов. Радиша се с Обрадом здружио још од малена. Никад се један од другог одвајали нису. Једном се навезу на Дрину и пођу у Мали Зворник у сувате Демир-Беговића, где је било на паши неколико крава Орлачиних. Радиша беше незгодно стао на бâш од каика. И лепо су му

возари говорили: „Море, Радиша, одмакни се отале!...“ Аја; он ту стао, па враголује, док се одједном омаче и паде у Дрину!... А она пуста, као очи брза, дочепа га, па га у ковитлац сави, и у час га баци у Рецепов Вир. Весели Радиша, још невичан пливању, час је тонуо, а час избијао наврх воде, а онај га вртлог тек дочепа, па га као вретено окрене и баци на само дно. Обрад, први пливач у Зворнику, вичан Дрини и њеној халовитој ћуди, за трен ока стури оно хаљина са себе, па скочи у Дрину, снажно размахну рукама, дочепа се једног брзака и, док би ударио длан о длан, он је већ био у Рецеповом Виру. И таман је кукавни Радиша и последњи пут избио на воду, а Обрад се као стрела џилитну, дочепа згодно с леђа Радишу, ухвати га левом руком за обе јаке за вратом, па се онда као риба хитну у страну, и одједном изби на матицу, а с ње после мало муке изађе на један оближњи пруд, и ту на суво извуче готово полумртва Радишу.

За ово је за час чуо сав Зворник. Обале се одједном прекрилише светом. Пуно Срба и Турака; а мало за тим чу се издалека тужна запевка Радишине мајке. Ма је брзо умирише.

Сам главом стари Рашид-бег беше изашао. Он стаде пред Радишину мајку, па је поче тешити:

„Не плачи, бона, жив је, жив!... Ето, бива, ја сам га ове декике виђео... Ето, де,

де — престани!... Сад ћеш га и ти вићети и жива и здрава.“

Тако је и било. На његову реч каиџије дочепаше први каик, па се отискоше на воду, да извезу Обрада и Радишу. И, мало, мало, а Радишина мајка викне:

„Радиша, сине, не бој се!... Ево дошла је и твоја мајка!...“

У том каик приста на обалу. Обрад устаде. Диже Радишу. Једва се веселник држао на ногама. Био је блед као крпа бела. Мајка му полете у наручје, али је људи зауставише.

Рашид-бег нареди, те га одведоше у прву одају његовог каиџије. Ту се Радиша мало одмори. Пресвуку се оба, и Радиша оде кући са својом мајком, а Обрад седе опет у каик, пређе на ону страну, и оде својим кравама у чаире Демир-Беговића.

Мајка Радишина још те вечери дође са сином кући Орлачиној, те измоли благослов у оца и мајке Обрадове, да њихов син прими Бога и Светог Јована и да буде њеном Радиши Богом побратим. И Обрад је примио Бога и Светог Јована.

Ето, ко је био ручни девер Мари Вујановој.

Јово Орлача позвао је своме сину у сватове и Рашид-бега, даицу нашега јунака Сали-бега од Пљеваља и Смаил-агу Алагића. Турцима је то врло мило било. Рашид-бег му је казао:

„Хвала, Јово, хвала!... То је, бива, лијепо од тебека, што се ти и нас сјећаш у твоме највећем весељу... Иди, па учините све, што по вашем закону треба и ваља... У царској вас земљи, бива, нико ни за длаку не смије повући... А ми, ако се икако узмогне, бели, ћемо ти доћ'; а ако пођем не узмогнемо, а ти, бива, опрости... Знамо и коју узимаш... То је лијепо... Добра кућа нашла још бољу... Нека ти је, бива, са срећом, то што си пођео!..."

А кад је Јово Орлача отишао код Смаил-аге Алагића, затекао га је нешто туробна. Оборио главу па одбија густе котурове дима, а као да не чу и не виде, кад му на чардак ступи Јово Орлача. У два у три маха мрко је погледао Орлачу и то онако испод очију. Јово га овако срдита нигда није видео. Али га он лепо замоли, да му дође на прво весеље, замоли га онако исто, као што је замолио и старога Рашид-бега. Смаил-ага га је гледао и ћутао. Нешто је премишљао, али му и он најпосле рече:

„Хвала, Јово!... Нама је то, бива, драго: а ако ти доћ' не можемо, доћ' ће ти које од ове наше момћадије. Ево и мога Усејина!... Он то, бива, воли... Младост!... Тако!... Ако он пође, с њим ће поћи и наш Вуксан... Пазите на ђецу!... Немојте да се нашикате као крмци, па послије криви вам Турци!"

Тако је Смаил-ага Алагић рекао Јови Орлачи као данас, а кад је сутра-дан смотрио

на чаршији Момчила, синовца Вујанова, он га заустави:

„Стани-де мало, Момћо!“

Момчило стаде.

„Оно ти би из куће попа Вујана?“

„Јесам, честити беже[9]“, одговори му Момчило.

„То је, бива, лијепо... Ама оно ви имате сад у нећељу, пред овога вашега Аранђела, неко весеље у кући?“ —

„Имаћемо, честити беже, ако буде Божја воља.“

„Оно, ћини ми се, они ваш папаз удаје кћер? Како јој оно, бива, би име?“

Момчилу букнуше образи, кад Смаил-ага рече „они ваш папаз“, али му опет одговори:

„Јест, честити беже, мој стриц Вујан удаје своју кћер Мару.“

„И добра сте јој момка нашли?“

„У Бога је добро, честити беже!“

„Море, ћујеш, ови ваш пријатељ Јово Орлаћа — прави је крмак!... Ем тако кршну цуру ограбио за онога свога балу, ем, како ћујем, купи големе сватове — као да ће с њима Босну да осваја! Можете ли, бони не били, дочекати и угостити толику војску?“

„Колико се може и како се може, честити беже...“

---

[9] Наши су све виђеније и отменије Турке звали беговима, тек да им се удобре.

„Моћи ће, моћи ће, Момћо... Онђе је, бива, седам папаза текло и зидало... Сад је ред да се мало одлије; а, најпослије, реци тамо, коме знаш, нека се постара да буде доста купуса... За месо, бива, нека се не брину... За то ће се други састарати.“

Момчило је то још онога дана казао попу Вујану. Вујан зовну сва три своја брата. Каза им, шта им се спрема. Једног синовца посла своме зету Шћепану у Лужане — поручи му, да сутра увече у Полом дође. Другог посла у Рудно и Превоје, а до дома Крсте Симовића и Јанка Стјеповића, да им каже поруку Смаил-аге из Зворника; а Момчила посла у Зворник своме пријатељу Орлачи, да и њему учини абер о ономе, што им је поручио Смаил-ага Алагић...

После је зовнуо и свога сина Љубишу. Дуго је с њим говорио. Он му најпосле рече:

„Сине, силни су наши душмани, а времена су мутна и крвава. Над Босном се црни облаци вију. Из далека се чује подземна тутњава, а нама ето не даду с миром дочекати и провести ни блага дана ни порадовати се срећи, коју смо цијелога живота свога погледали!... Чуо си, шта нам поручује Смаил-ага из Зворника... Сине, сад нам ваља бити на опрези. Ван куће никад сам, а никуд без оружја!...“

*

Кад би на сâм дан, кад ће сватови доћи по девојку, освану пред Вујановом кућом

преко педесет пушака, млада момка као ватре живе. Ту су Поломљани, ту су Лужани; ту су Рудњани, ту су Превојштани. Међу њима је био и Перо Биорац. Он приђе оцу Вујану, пољуби га у руку, па ће му рећи:

„Ево, оче Вујане, дошли смо ти!... Кад се за купус старамо, онда да се постарамо и за месо!...“

Вујан се горко осмехну.

„Ето, мој Биорче, како ми женимо и удајемо — ово је равно пет стотина година!...“

*

За сватовима сина Јове Орлаче беше запристало једно триестак Турака; сви на добрим коњима у господском руху и под добрим и светлим оружјем. Неколико њих имали су о рамену лаке џефердане, а Алија Крезо беше обесио своју дугу и на далеко оглашену шишану. За њ су причали, да је из ње могао убити орла под облаком.

Пред њима је јахао на своме путању Усеин, син Смаил-аге Алагића. Поред њега је јездио на своме јагрзу Зуко Демировић; а остраг за дружином ишао је на једном дорачићу Вуксан Џавић, настојник Смаил-агиних чифлука и сувата...

Кад су свати прешли Лужане и латили се виса и греде поломске, одвоји се једно десетак Турака, па оде страном иза Малог Полома.

С њима је отишао и Вуксан Џавић.

И то нико од сватова опазио није...

X

ОТАЦ И СИН

Ретка је то земља, коју су страни политички утицаји тако несретно ломили, цепали, брата с братом завађали, у њихов живот уносили вечиту неслогу, вечите распре, било око власти, било због верске нетрпљивости, било због каквих народних предрасуда и заблуда, које су душмани ових лепих српских покрајина употребљавали за постигнуће својих циљева, — као што је то, велимо, случај са Херцег-Босном. С једне је стране овај весели народ давила лукава римска курија својом верском пропагандом; с друге је стране његову утробу гризао ненасити црв грчкога фанара, а с треће — моћни утицај силне Османске Царевине имао је непрестано за сврху, да и ове две класичне земље сасвим подчини владавини полумесеца, и да их, једном за свагда, засенчи светом сенком Пророковог барјака.

И зар је могао један слабачак, а верски тако грдно разривен народ, одолети навалама тако моћних, тако лукавих и тако властољубивих душмана својих?!... Није.

Али најдубље ране задавало је и Босни и Херцеговини оно вечито унутрашње трвење између Османлија с једне и босанско-херцеговачке властеле с друге стране. Сарајево је било представник босанскога племства, а Травник — седиште царских паша и везира. Они су и једни и други имали својих привржених: властела своје, а везири своје. Први су били мученици за слободу, а други — везирови чанколизи и уходници. Међу ове долазе и Смаил-ага Алагић и његов син Усејин. Први је отац порокâ, а други чедо њихово, плод разврата свеколиких придошлица. Отац је невине клеветао, а син насртао на невиност; отац је невинима узимао живот, а син — част, понос живота њихова. Босна је до дна душе мрзела Омер-пашу, царскога везира, али се она гадила, кад се само помену два имена: Смаил-ага Алагић и његов син Усејин.

За Смаил-агу није се знало, где се родио и које је његова отаџбина; у толико по њу боље, јер није морала црвенети, кад се његово име помене. За Усејина се знало. Колико је она пута поруменела од стида, што је ову наказу од човека отхранила на својим грудима!...

* * *

Отприлике на недељу-две дана пред оно, кад ће Јово Орлача запросити за свога сина Обрада Мару, кћер оца Вујана, — у конаку Смаил-аге Алагића у Зворнику ковали су се сатански умишљаји, који су, у својим последицама, били кобни како по Босну и Херцеговину, тако и по прве њихове синове.

Конак Смаил-агин био је, у то доба, један од најлепших и најбогатијих беговских дворова у Великом Зворнику; а што је, опет, с његова срчали доксата диван поглед на вечно узбуркано море од брда и дубодолина, мрачних провалија и камених гољака Горњега Подриња, кроз које се пробија, као јед зелена, а као очи брза, валовита Дрина, опасујући сâм град Зворник као каква хладна исполинска гуја!

Колико би пута Смаил-ага сео на своје меко шиљте, застрто скупоценим персијским ћилимом, па мрко погледао преко Дрине — горе високим брдима слободне Србије, и онда би дубоко уздахнуо, што већ једном не сване давно погледани дан, кад ће се овој побеснелој ћаурији у главу сатерати рогови, а ова лепа и богата земља опет турити под ноге стамболском падиши, овоме силном и непобедном цару царева и краљу краљева!...

Али овога пута није тако било. С другим се мислима занимала црна душа Смаил-

нама: пазите рају к'о своје синове; не пењите јој арача!... А, мало, мало, па потргни Мурата са Косова, ону будалу, а не цара, што је пустио бијесна вука, да му утробу зубма раздере, док је требало, да се бијесна звијер коцем премлати још на вратима царскога шатора, — потргни га да нас шјетује, како треба с рајом поступати, те да нама дуго буде царство!... И како нас је, бива, шјетовао, онако нам је и било: пукао је колан свечевој кобили, а царство се наше отисло низа страну; а да нас је, којом срећом, шјетовао: рајн треба најприје све зубе поизбијати, и оне из доње и оне из горње вилице, онда јој текер ударити двоструке ћемове од љутога ливена ћелика; њу ваља шибати троструком камџијом, а парати оштром бакрачлијом; не дати јој зоби ни сијена, него шаку мокре сламе, ја труле кровине, — па да нама дуго буде царство... А овако, ето, један губави папаз, па од његове силе не мож' мирно ни лећи ни устати, а толи од њега запросити ћевојку!...“

„Бе, аферим, Крњо!... Да је нама такијех витезова, те да тако и зборе и творе, па да нама дуго буде царство!“, повикаше у један глас сва три друга Османа Крње.

И онда је доконано: да Смаил-ага, „како зна и умије, запроси Вујанову Мару за сина Вуксана Цавића, настојника чифлука Смаил-аге Алагића из града Зворника, па ако дадне

на лијепо, лијепо ће му и бити; а ако не дадне, онда ће они сами по њу доћ' и одвести је право у одаје Усејина Смаил-Алагића."

„Ето му то двоје, па нека бира, које је по њ боље", не рече већ просто зарежа Осман Крњо, а његова три друга прскоше у смех...

XI

ЗЛО СЕМЕ — ЗАО ПЛОД

Кад су сватови били на домак кућа поломских, онда ће чауш-баша Обрен Брдаревић повикати:

„Стан'те мало, кићени сватови!..
Угасите бубње и свирале!“

И сватови стадоше. Стадоше и Турци. И Обрен опет повика:

„Да очекнемо, док се врате лаке муштулугџије, да нам кажу, јесу ли нам ђевојачка врата отворена“. То рече, па онда ободе коња. За њим полетеше још два његова друга. Одлетеше горе поломским кућама.

И не постоја дуго, а горе код кућа Вујанових припуцаше пушке — припуцаше и на једној и на другој страни. Муштулугџије су абер дале, да сватови долазе, а они од куће девојачке абер прихватили гројом из пушака. И сватови се полако крenуше. Пушке загројише на све стране. И сами Турци избацише по једну по две из својих кубура,

па се и они полако кретоше. Озго се сад показа прамен магле. Напред лети Обрен Брдаревић, а за њиме двоје аберџије. Обрен бацио узде своме дори о ункаше, а у рукама држи две леденице. Доро му се по земљи положио, чини ти се земљу не додирује. И кад је био надомак сватова, онда на одушак плануше обе леденице. И он повика:

„Хајд', пођите, кићени сватови!..
Врата су нам широм отворена!..“

А Марине аберџије додадоше:

„Радују се вама сватовима!..“

*

Дом оца Вујана то је кнежевски дом. Он је кнежевски свате дочекао, дочекао и угостио.

Овога дана велики је чардак господски намештен. Душеме су му застрли ћилимовима и шареницама, а свуд унаоколо пометати су јастуци од црвене карпузли-чохе. На среди постављена богата трпеза.

Тако је исто застрт и намештен велики доксат на новој гостинској кући.

Сватовска трпеза протезала се од нове куће, па све до самога чардака. И све је то било окићено сваком ђаконијом од прочеља па доле до зачеља. —

Кад сватови стигоше у двориште и с коња поскакаше, онда ће повикати чауши:

„Сваки свога коња у арове,
А њих ено горе по вотњаку:
Јасле су им шљиве мађаруше,
Мађаруше, јали џенерике!..“

Други би опет додали:

„Не штедите зоби ни сијена!..
Големи су овђе котареви,
А препуни зобљу амбареви!..“

Под Турцима коње прихватише момчад суводолска, а сам домаћин дочека Турке и поздрави их миром и добродошлицом, па их онда собом изведе на велики чардак, где их је чекала богата софра, шербе и медовина.

У том опет викнуше чауши:

„Чујте, море, кићени сватови,
Ето вама богате трпезе,
Ето вама пива и јестива!..
Домаћин се добро постарао;
Да се нисте после зажалили:
Е, остасте и гладни и жедни,
Нечашћени и непонуђени
У богатом дому ђевојачком!..“

И онда почеше седати. Уврх софре посадише младожењу, њему с десна седе кум Станиша Миловић, с леве стране стари сват Перо Биочанин... До кума посадише Јову Орлачу; после седе девет прикумака, до старојка девет долибаша; а за њима, и с десна и с лева, поседаше остали сватови, поседаше редом, где је коме место по старешинству и по виђености. У дну совре седе Обрад Бр-

даревић, да затура ајнак и еглену. И, одиста, његова се уста не склопише. Домаћину је рекао, да већ гледа шта ће за вечеру. А сутра је и нов данак и нова нафака. Кокошари пуни кокошију, а млекари — млека и скорупа. И сватове је зачикавао: колико ће који појести кокота, а колико „изврћет' чутура", а колико испити бардака...

И докле су се овако гостили сватови, дотле су енђибуле опремале Мару.....

*

И опет повикаше чауши:

„Домаћине, изведи ђевојку!..
Далеко је нама путовати!.."

И онда Љубиша изведе своју сестру Мару. А, оно Полом утувио није!.. Не зна се, које је од кога лепше и стаситије. Па оно пусто руво, свила и кадива, извезено златом, а постављено куном и самуром.

За њима је ишло двадесет девојака. То су биле Марине другарице. То су биле танке Поломкиње, Суводолке и Превојштанке. То беше мирисно цвеће Горњега Подриња, то беху сјајне звезде плавога неба босанског, али је међу њима било и једно јарко сунце, сунце што греје, што обасјава — што оживљава.... То је била Мара Вујанова.

Што је год било сватова, мушка и женска, стара и млада, све се то диже, да се нагледа најлепшег цвета Босне поносне. И

Турци на чардаку поскакаше, да виде ову гласовиту влашку вођевину, да виде чувену Булбул-Мару... Усејин, син Смаил-аге Алагића беше устао. Стао, скаменио се; а свега га обузео неки врео пламен. Зинуо. Из очију му је сипала ватра. То беше гладан вук пред пуним тором оваца!...

*

И опет викнуше чауши:

„Азур, море, кићени сватови!..
Добријех се коња прихватајте;
Ти, ђевере, поведи ђевојку;
Стари свате, подижи сватове;
А ти, куме, остављај трпезу —
Не би ли се па те угледали...
Далеко је нама путовати...
Кратки данци, а дуги копаци!..“

*

Док су се сватови код девојачке куће гостили и веселили се, дотле је оно десетак Турака, што се од својих другова код Гавранове Греде издвојише, — избило изнад Мргодина Виса, па одатле савили Вујановим становима. Ту му убију два чобанина и тешко ране Рада, сина Момчилова, а у станове туре угарак, те све живом огњу предаду. —

Једва ако су Марини сватови били замакли за Вучје Брдо, кад у Полом Вујановој кући стиже овај црни глас.

„Куку мени, сињој кукавици!“ писну Јела Момчилова, „а мој је Раде тамо! Има ли кога жива, да са мном пође црнијем становима?!“

„И шта катил рече, то и учини! Ђецо, коња!“ повика отац Вујан.

„А, не, оче; ја ћу ићи становима. Ти остани овђе. Чувај с људима[11] ову нејач!... Бојати се Турака, да вас не заварају. Да ми није Момчилова Рада, и ја бих остао, да ову кућу чувам...“

У тај мах зачу се доле на перилима запевка:

„А, мој Раде, смиље моје,
Одзови се мајци својој,
Мајци својој — ојађеној!...“

„Море, оно Јела Момчилова запијева“, рече Машан Вилиповић.

„Она оде сама становима!“ учини Стјепо Томановић.

„Лабуда!“ повика Љубиша, па се окрете људима: „Рудњани, Суводољани, Поломљани, де који је од вас ђетић, да у часу избијемо горе Мргодином Вису! Ту ћемо их пресрести — да им траг ископамо!...“

„Ево нас!“ повика Перо Биорац...

---

[11] Чим се сазнало за поруку Смаил-аге, одмах се доконало, да неколико одабраних момака остане на дому оца Вујана, да му се на невољи нађу, ако би их изненада напали Турци.

„Јесу ли вам коњи оседлани?“

„Само да им се на рамена бацимо!“

„Онда јашите! Ево и мога лабуда!“

На то му прије отац Вујан:

„Стани, сине!... Твоје доба и твоји мегдани још нијесу ту; али ће, ако Бог дâ, доћи, брзо ће доћи!... Тамо идем ја с овијем соколовима; а ако Турци нападну на нашу кућу, на ову нејач, онда их ти с овијем осталијем ђетићима дочекај... Своју кућу и кућну чељад треба бранити и за њих погинути.“

Сад се опет од Бријежђа зачу запевка:

„Одзови се мајци својој,
Мајци својој — ојађеној!...“

„А, оче, зар да пустимо Јелу, да по брдима запијева и да тражи свога сина, а ми овђе стали, те вијећамо: ко ће поћи, а ко ће остати?!...“

То рече, па се онда на лабуда баци, и онда повика:

„За мном, браћо!...“

Али у тај мах пуче пушка озго од Бријежђа. То се лепо и чуло и видело. Љубиша се заљуља на лабуду. Самртно бледило беше му плинуло по лицу. И пао би, да не притрча Биорац и не прихвати га.

Поп Вујан стао, па гледа горе Бријежђу. Он и не виде, шта би с Љубишом.

„Оно је турска пушка!“ повика он.

„Оно је шишана Алије Брђанина“, додаде Вучета Мрчић.

У том се Вујан обазре, да нешто каже. Он се трже. Љубишу беху спустили на земљу. Вујан му притрча.

„Љубиша... Сине!... Људи!... Станите!... Шта је то?... Размакните се!... Љубиша... Сине!...“

Љубиша ни гласа да пусти.

Вујан га дочепа по среди. Диже га; али га брзо спусти. Један млаз крви отегао се по земљи...

„Људи!... Па он умрије!...“ повика несрећни отац, и онда се простре по сину као устрељен орао...

Љубиша није живео ни један пун сахат. Последње су му речи биле: „Мара... Обрад... Оче... дај ми руку — да је пољубим!... Маро!... моја Маро!...“

*

Биорац, са тријестак својих друга Суводољана и Рудњана, излете горе Бријежђу. Они опазише, како се једна балија по коњу повила, па струже Вучјим Долом. Биорац скиде с рамена свој танки џефердан, узе Турчина на око, опали, и потурица се сроза низ коња. Његов коњ стаде као укопан.

У том избише и остали Турци. Пред њима је био Зуко Демировић, па кад смотрише Алијиног коња без Алије, они опалише на Србе

из пушака. Опалише и Срби. Од Турака осташе на месту двојица, а колико су имали рањених, не знаде се. Они ободоше коње и у трку прејурише Гавранову Греду. Брзи им коњи пусти!... Само се видео прамен магле, како се повлачи куд су промицали... Ту погибе Вук Мрчић, а тешких рана допадоше два Суводољанина — Петар Митровић и Остоја Радуловић!...

* * *

Турци одјурише трком у Зворник, и, како тамо стигоше, они пустише своје чауше.

Чауши су летели по чаршији и викали: „Ко је Турчин и турско име поси, нека ћује и поћује: Јово Орлаћа жени сина. Позвао крмак у сватове и Ћауре и Турке. Турци су вјеровали и дошли му на весеље. Сâм Смаил-ага Алагић послао свог сина Усејина. И, кад су се власи напикали вина и ракије, њима паде на ум, да свете Косово!... Убише нам два најбоља јунака: убише нам Суљу Кавадара, убише нам Омера Иброва, а многијема тешке ране зададоше.“

И Зворник сав скочи на оружје.

Срби се затворише у своје куће и одаје. Нико за живу главу није смео изићи у чаршију. И само су погледали и зебли, кад ће им куће планути над главом. И да није стари Рашид-бег узјахао на свога ђогата, па по-

шао да стишава Турке, Бог зна, шта би било. Он, мало, мало, па повиче:

„Станите, бони не били, станите! Куд сте пошли, шта сте накастили?! Зар је то јунаштво напасти на голотрбу рају, на њихову нејач?! Ако сте, бива, прави Турци, ви то нећете учинити!... Да оћекнемо оне, што су под оружјем и што су криви!... Па и ту не треба наглити!... Да видимо, ко најприје кавгу затури; ћија је пушка прва планула? И, ако то буде ћаурска пушка, ове ми бијеле браде, моја ће им сабља главе одсијецати!..,“

И Бога ми се Турци почеше стишавати. А и стишали би се, да их Смаил-агини људи нису подбадали и распаљивали против „ове влашке поганије!“, како је назва сâм главом Смаил-ага Алагић...

XII

САРАЈЕВО И САРАЈЛИЈЕ

Сарајево и Сарајлије то је за себе једна читава мисао. То се двоје не да једно од другога подвојити; јер у томе двоме има само једна душа. И та је душа одсенак живота све Херцег-Босне. Сарајево и Сарајлије, то је један еп, једна песма, песма љубави, али љубави праве, истините, љубави божанствене. Сарајево је већ по себи лепота над лепотама. Оно је у маломе топографија целе Херцег-Босне. У њ као да су сручене све дражи земаљске: ту као да се сама земља раскопчала, да покаже свету гола ребра своја, да покаже дубоке ожиљке, што су их ту оставили давно и давно минули судари ватре и воде, ова два џина неимара — џина рушења и џина стварања свега, и што смртно око човеково види и што не види; да покаже деци својој рањене груди своје, што су их изболе и израњавиле вере, верска нетрпљивост и верске заблуде!...

Попните се само горе на врхове каменитог Кастела, станите на високе бедеме жутога бастиона, па погледајте ону дивот-панораму од брда, брдских падина и корутина, што их је дивља Миљацка вековима пробијала, док је себи прорила и отворила пут, да се дочепа питоме и плодне равни чаробне долине реке Босне, — па ћете видети, како су камени гољаци, стрми и високи хриди џиновскога Требевића пали у наручје зелених и мирисних дољa, живописних главица и шумом обраслих брежуљака, па се ту грле и милују!...

А кад се озго сиђе доле, и оде у турску каву на Бенбаши, онда се тек човек нађе у једној идилској и романтичној средини, какву је заман тражити на ма ком другом крају овога света! — — —

На левој страни Миљацке спуштају се према југо-западној страни као какви исполински млазови зелена и коритаста подгорја до у широко поље сарајевско, па се ту губе у благим и таласастим изданцима планинских врхова — Хума, Малог Орловца, Капе и Дебелог Брда, док се на десној страни, у далеко блажим нагибима простире најживљи и најбогатији крај овога вилинског града босанског, са својом старом чаршијом, са малим, уским и једна с другом испреплетаним кривим улицама и својим, на далеко чувеним, безистеном... Лева страна још носи

своја стара и поносна имена: Чобања и Бистрик, а десна — Кошево Поље и Ковачи.

Стари беговски двори и конаци, што причају о негдашњој слави и сили босанскога племства, данас су опали и посрнули, и само се још држе, што се један на другог наслањају као погурени и изнемогли старци.

По целој, на све стране избразданој, левој страни, као испод каквих џиновских стреха, вире, као јата белих голубова, — читаве групе кућа и кућерака, белих мошеја и џамија, високих и витих минарета, са којих се, сваки дан по пет пута, разлеже побожни глас мујезина, који разноси славу и величину премилостивога Алаха и његова Пророка, док се десна страна у велико отима од босанских навика и обичаја, уносећи у престоницу Босне западни живот, нове обичаје и навике, или и нове пороке и разврате, што их у ове класичне српске земље уносе незвани гости из бела незнана света!...

Многе од сарајевских улица задржале су своја стара имена, као: Ћемалуша, Пеливануша и Ферхадина улица на десној страни Миљацке, а на левој: Теразије, Царева и Бистричка улица. То су, управо, од вајкада биле, а и данас су, главне артерије, којима струји и политички и економски живот босанске престонице. У те се улице стичу готово све остале, веће и мање, побочне улице града Сарајева, те све скупа чине читав

сплет улица, којима, од јутра до мрака, тамоамо, врви силан свет — старо и младо, богато и сиромашно — бесно и притиснуто!...

На овоме месту ваља нарочито поменути још две или три, и ако омање, али по својој важности за трговину и земаљску индустрију веома знатне улице. То су сарачка, кујунџијска и терзијска улица. У првој се израђују најразличитији јахаћи прибори не само за Херцег-Босну већ и за цело Балканско Тропоље. Ова је роба допирала на све важније центре простране Османске Царевине. А ко се још није дивио финој филигранској изради у сребру и злату, што је била уметничка рукотворина сарајевских кујунџија?!...

Не мање, знаменита је израда сарајевских мајстора у бакру, почињући од тепсије демирлије, од скупоценог кухинског посуђа, па до кафене ђезвице и маленог зарфа за филџане. А шта да се рекне за „златне руке“ чувених терзијских мајстора и калфабаша у Сарајеву?... Ни у једном граду на Балкану није се разноликост у мушком и женском оделу развила, као у Сарајеву, почињући од скупоцених златали ћуркова па до везених џамфезли шалвара. Раскош и кићење мушка и женска у Сарајеву су достигли до необичне висине. Ево како сама народна песма описује златали вез на шалварама једне Туркиње девојке у Сарајеву:

„На ђевојци гаће сандалије,
Што је везло девет робињица
Од нељеље опет до нељеље;
На гаћама чуда поградиле:
До кољена вуци и бауци,
Од кољена ситне веверице,
Уз бедрице тице и лисице,
На учкуру двије кујунџије,
Један кује други позлаћује!...“

*

Сарајево је, даље, средиште капитала и свеколиког другог блага земаљског; оно је средиште свију осталих струка радиности на пољу занатске индустрије: сарајевска ћерџелија на далеко је чувена; њу као да су прели, сновали и откивали пауци, а не вичне сарајевске ткаље; сарајевски ђердани, златне гривне, бурме и златно прстење, ситан бисер и драго камење казују богатство тога, у сваком погледу, напредног града.

И то је оно, на шта су врло често и стамболске паше и везири бацали своје попашне погледе, па су, под изговором да похватају и казне царске одметнике, слали своје лижи-сахане, да се овога богатог града дочепају; али то је, у исто доба, био и прави узрок, што су се Сарајлије онако упорно одупирали овим, у правом смислу, сувоземним гусарима, да им једнога дана, ненадно у кућу не бану: Та ко би пустио гладне вуке у тор пун оваца и јагањаца?!... Они су се,

дакле, овој, крви жедној најезди, јуначки опирали, не толико због превласти, колико због очевидне опасности, да једнога дана сви не погубе и своје главе и своја имања.

Али је њихова отпорна снага била малена, јер је вековима вером и верским заблудама цепана и разривана, док су догнали дотле, да нису могли бити од помоћи ни себи ни другоме!...

И то је тако морало да буде, јер је заблуда, а особито верска заблуда, извор свакоме злу не само за поједине људе и народе, већ и за читаво човечанство. Ни једна вера није без својих фанатика, а верски фанатици су то, што у својој вери виде све, а ван вере ништа: они у вери виде брата, виде пријатеља, виде друга и добра комшију, а ван вере виде само душмана и — неверника.

Међутим, то је заблуда. Добрих људи имају све вере, рђавих тако исто; а добри људи добри су добрим делима својим, а зли су зли — рђавим. Ово су истине, које нико на овоме свету оборити не може. Зато чистите веру од злих и неваљалих људи; јер ваља знати, да је све ружно, што је губаво, а кад се вера рђавим људима огуба, онда је то губа, што не губа тело, већ саму душу човекову; а губаве душе неће никад видети лица Божјега!...

Него да се вратимо нашем Сарајеву! Оно се много променило. Миљацку не може човек

познати: очешљала се, нагиздила се, пројорданила се у новом модерном руву свом; њено корито регулисано, плочама патосано, обале озидане и каменим стубовима оперважене. У њеном кориту нема више познатих млинова, ваљарица, кланица и разних пропуста за градску нечистоћу... Нове, дуге и широке улице просечене, макадамисане, модерним тротоарима урешене, којима данас увелико јуре електрични трамваји; јавне грађевине за целокупну земаљску управу — огромне касарне, болнице, разни хумани заводи; обе катедрале: православна и католичка, изведене у дивном стилу чистога ренесанса; општинска кућа у дивном византијско-мавријском стилу; нова јеврејска богомоља — синагога — у класичном византијском стилу; модерни хотели, снабдевени свеколиким потребама за путнике и намернике, два — три доста добро и укусно подигнута парка; јевтини и удобни излети у дивну сарајевску околину, а особито у Илиџе и на изворе реке Босне, што су на самом подножју Игмана планине... Затим, пењући се зупчастом и змијасто-вијугастом железничком пругом, проведеном страхотним обронцима стеновитих херцеговачких брда, долина и речних понора, све до наврх Иван-планине, где настаје читав низ тунела, трокатних и четворокатних, до техничке дрскости, изведених, вијадуката, где путнику почиње свест да мркне, гледајући доле у дубоке

поноре каменитих речних долина и провалија, све до живописног града Коњица, што међи између шумом обраслих босанских планина и камених херцеговачких брда и долина харцске формације, — кроз које јури фантастична река Неретва, ова главна артерија, кроз коју струји свеколики економски живот кршне Херцеговине, од дубодолина Прењских планинских понора, па све до класичног српског Јадрана... То и много којешта друго видни су знаци, да су Сарајево и многи други градови у Босни и Херцеговини показали доста велики напредак и у културном и у привредном погледу.

Још у Босанском Броду путник се чисто забезекне, кад воз улети у пространо железничко двориште и пред собом угледа импозантну модерну грађевину у живописном мавријском стилу. И човек се осети, да не улази у познату, зачмалу, економски занемарену, а често крвљу својих рођених синова попрскану Херцег-Босну, већ у неку нову, из мртвих васкрслу земљу, земљу напретка и културнога полета, који се, дуж целог путовања кроз Босну и Херцеговину, зачињава лепотом и дражима живописних, шумом обраслих брда и планина, доља и корутина река и потока, овде-онде оперваженим купастим хридима и стеновитим гољацима!...

Али је то само с лица!... Његово наличје даје сасвим другу слику. Лице је ва-

раклеисано, наличје ниje. Они стари опали беговски двори, оне већ паду склоне, било мусломанске, било хришћанске куће и кућерци, казују нам, да тамо и данас станује беда и невоља, запуштеност и обамрлост, ово опште социјално зло, од кога данас пати не само Босна и Херцеговина, већ и многе друге, велике и мале, државе, земље и народи, а које грози, да из темеља заљуља целокупно данашње друштвено уређење. То зло има и своје нарочито име. Оно се зове: аграрно питање.

У томе погледу Сарајево је данас слика мозаика старога и новог живота ове две класичне покрајине српске.

XIII

ВЕЗИРОВЕ ЗАМКЕ

Некако баш оних дана, ја дан-два пре ја после, кад се оно чета Црнога Витеза искупи под Орљом Стеном на подножју Ковач-планине, — по Сарајеву се беше пронео глас, да је травнички везир одлучио, да, пошто по то, своју столицу пресели из Травника у Сарајево, те да одатле може предузети оштрије мере против царских одметника, како оних у босанској Крајини, тако и оних, што су почели промаљати своје рогове по осталим крајевима цару верне и одане Босне.

Те је гласове травнички везир нарочито пуштао у свет, да види, како ће се то у земљи примити и хоће ли бити каква озбиљна отпора. Сем тога, он је на све стране разаслао своје људе, да по народу приповедају, како је устанак у Крајини распирио онај крмак из Србије — Коџа Милош; да је четама и четницима легло у Црној Гори; да Црни

Витез није нико други, већ познати каурски вукодлак Марко Миљанов. За тим је везир упутио на све правоверне Мусломане и друге цару одане људе једну посланицу, како у свему томе има и московскога масла и многих других диндушмана простране Османске Царевине, па сад нека, цару верни синови, бирају на коју ће страну — да ли уз цара или уз царске диндушмане и одметнике. У томе смислу писао је и у сâм Стамбол, наглашујући, да се право гујино легло савило под зидинама сарајевске тврђаве, и да га ту треба тражити и главу му размрскати, па ће онда тек Херцег-Босна пасти пред ноге цару царева, а босански народ свију вера постати цару верна раја. И он убрзо доби од цара допуштење, да своју столицу премести у Сарајево, са овлашћењем, да сâм бира средства и начине, како ће то час пре да изврши. И сад су травничком везиру биле одрешене руке, да једним ударцем убије две мухе: и да Херцег-Босну подчини царској власти и да се дочепа силнога блага сарајевских бегова и свеколиких осталих царских одметника.

Кад је овако уравнао себи пут за Сарајево, он је тек онда послао познату поруку Сарајлијама, јављајући им просто на просто, да по царској наредби везирску столицу премешта из Травника у Сарајево.

И то је бацило у голему бригу не само Сарајлије, већ и сву Херцег-Босну. Чим ова

ненадна порука сарајевским беговима дође, одмах се сазове велико веће у пространу дворану старога конака Сали-бега од Пљеваља, потомка славних бегова Сијерчића од града Горажда, јединог наследника рахметли Ћамил-бега од Бистрика и велико-поседника многих спахилука и беглука — и оних у и око Пљеваља, и оних у и око града Горажда, и оних у и око града Зворника, и оних око Зеленог Дубовића, у кршноме Горњем Подрињу, и оних у и око града Сарајева.

Беше их дошло преко шездесет које бегова, које ага и других знаменитих сарајевских оџаковића. Сви су поседали на чардаку у „шедрван-башчи“, који беше застрт скупоценим персијским ћилимима, свиленим шиљтетима и крмезли јастуцима. Месец беше близу на заходу. Липе и друго зелено дрвеће беху бацили своје дуге и сањиве сенке. Мирис липовог беара ружа и другог пролетњег цвећа беше зачинио ово тихо и благо вече. По који свитњак кроз оно густо лиснато грање тамо-амо пролети, тек да само нагласи, да је пролетње класје јечма и рâне пшенице белице увелико зарудело.

Већ у два маха паљени су чибуци и доношене „грке“ каве кајмаклије, а нико речи да узме. Ћуте бези, ћуте аге, ћуте сви коленовићи, што се беху овога вечера искупили, да већају о једном великом послу

народном, — док ће прво проговорити Алипашић од Мэдриче:

„Дѐ-те, Турци, браћо, да почнемо рашта смо се овђе искупили!... Каку нам је то поруку послао травнички везир?... Камо, је ли дошао какав његов већил?!... Нека, бива, устане, и нека је каже. Ми ћемо је саслушати као поруку царскога намјесника, саслушаћемо је и послушати колико буде до нас и до наше добре воље, а на срећу и мир и наше драге Босне и нашега премилостивога падише!...“

На ове речи уста са свога места везиров изасланик Смаил-ага Алагић, па поче овако беседити:

„Доносим вам, честити бези, аге и спахије, и сви остали виђени синови поноснога града Сарајева — нека су вам слава и милост царева на далеко чувене, — доносим вам, велим, поздрав од царског намјесника нама свима драге Босне поносне, да он, не по својој вољи, већ по нарочитој заповијести премилостивога, свемоћнога и непобједимога цара нашег, везиреву столицу из Травника преноси у град Сарајево. И сад нека је, бива, знано свима и свакоме, да ће сваки, који се овој царевој вољи покори бити обасут свијема царскијем милостима, а на високом Довлету у Стамболу бити примљен као прави син царев; а сваки, ко се тој падишиној вољи успротиви, биће оглашен и пред

народом и пред васколиком Османском Царевином за царског одметника, те да га сваки царски син море убити исто као оно свраку на коцу, ја зеца у трњаку, јали каку било другу звјерку у шуми. И сад, ето, бива, па нека сваки од тога двога бира — ко шта воли!...“

У већу наста дубоко ћутање. Све их је изненадила овако дрска порука травничког везира. Ћуте сви; гледају преда се и одбијају густе котурове дима. А није било ни ласно одговарати на онакву беседу изасланика травничкога везира, дрскога и лукавога Грка Мусури-паше, док ће опет Али-пашић узети реч:

„Лијепо срочено, али лоше погођено. У тој везиревој поруци види се, бива, троје. Прво и прво види се оно, што жели везир; друго, види се оно, што би шћели и цар и везир; а треће, види се оно, што желе и везир и ови његов већил!“

Смаил-ага се поче нешто мешколити, а остали Турци један у другог погледати. Салибег је нешто за себе мислио и играо се својим злаћеним африканским ножем, што су му каније изливене од сувога злата, а поткићене бисером и драгим камењем...

Али-пашић настави:

„Везира послали они из Стамбола, да мири босанску Крајину, а он, ево, бива, ће би радије дошао у наше шехер-Сарајево; и

цар и везир вољели би, да је столица царскога намјесника Сарајево него Травник; а оно што у Сарајево мами Мусури-пашу, то исто мами и овога његовог већила...“

Смаил-ага се намршти. Она два његова жива и пиргава ока стадоше играти као да су на каквом дроту. Он појми и да устане, али га Али-пашић умири:

„Стани, Смаиле, не срди се! Немаш ништа. Она твоја малопријешња бесједа погорча је него ова моја. Људи на вашем мјесту треба да су хладни, тихи, трпљиви, мудри; јера да ништа немају, имају силу; а сила, болан, свијетом влада. Послије, цио свијет може бити сертли, а царски људи не треба да су сертли; они што не учине данас, могу, бива, шјутра: ником није лашње оћекнути, стрпљети се као њима. Зато бисмо ми и вољели, да се ова наша размирица сврши на лијепо, него на ружно; јера, и ако је правда на нашој страни, сила је, бива, на вашој!...“

„Добро говори, мудро говори Али-пашић од Модриће!“ учини Сали-бег од Пљеваља, и онда с неком особитом вештином завитла у вис онај свој африкански нож. Он му се високо горе стаде окретати и то тако брзо, да би се човек заклео, да оно није нож, већ некакав светлуцав витлић са шпицама; а кад се поче у обрту полако спуштати, Сали-бег пружи руку и његова, као снег бела дршка

од џеферасте слонове кости већ му је била у рукама.

Сви га Турци погледаше и начинише му темена. После се окретоше и Али-пашићу, па и њему учинише то исто. То је био очит знак, да се и они слажу с беседом Али-пашићевом.

*

После је узео реч стари Рашид-бег од Зворника, ујак Сали-бега од Пљеваља. Рашид-бег је старином Сарајлија. Ту су му и спахилуци, али су га обично звали Рашид-бег од Зворника, јер му је ту њему драго материнство.

„Ама, шта хоће још те Османлије од наске?“ поче он. „Нас веже једна вјера ш-њима, а ништа више!... И ми смо их вазда примали, ми их и данас примамо као своју браћу, али браћу по вјери. Ми њима никад нисмо били небраћа, а они нама браћа. Њима дође с које било стране зор, а они се тек ондај сјете, да смо им браћа, па у то име ишћу од нас војске; а ми?... Ми, бива, с мјеста полети, па купи војску, све сама момка као ватре живе и ондај је одведи тамо, ђе нам они рекну. И тако је то увијек бивало за ћитава ћетири вијека. Храбри синови поносне Херцег-Босне, цвијет босанскога и херцеговачкога племства посијали су своје кости по свој пространој Османској Царевини —

и по Влашкој и по Кара-богданској, и по Бугарији и далеко тамо неће по Шаму и по Арабији, а све за славу и велићину стамболскијех султана, а не за своју драгу домовину — Босну и Херцеговину. И док су они тако гинули за цара и лијепу вјеру Мухамедову, дотле се по Босни разлијегала запијевка њиховијех вјернијех љуба и писка њихове нејачи; дотле су њихове црне мајке ишле од града до града и распитивале, хоће ли им се кадгођ ђеца вратити; али се она никад вратила нијесу. Па како су нам се наша по вјери браћа за све то одужила?...

То је страшно и казати!...

Умјесто царскијех намјесника они из Стамбола слали су нам гладне вуке да кољу, да растржу овај весели, али и овај витешки и племенити народ босански и херцеговачки; послали су нам једном онога звијера а не царског ћоека, онога Абдулраман-пашу!... И, бива, шта мислите, шта нам је овај диндушман као царско уздарје и превелику милост цареву са собом донио?... Донио нам је два пуна товара зелена свилена гајтана. Он је, само за једну ноћ, подавио преко три стотине најодабранијих синова босанскијех!... Доцније су нам слали све грђега од грђега, бјешњега од бјешњега, грабљивијег од грабљивијега, поганијег од поганијега, али је преко свију загрдила она губава потурица, они Омер-паша, што је прво и прво, чим је

стао на ову лијепу земљу босанску, згазио својом каљавом ногом нашем „дину у чорбу.“ И, знајте, браћо Турци, да ће вијек за вијеком пролазити, да ће се кољено за кољеном рађати и мријети, а они стид с образа лијепе земље босанске неће бити спран: он је неколико стотина најодабранијих синова Херцег-Босне у тешке синџире турио, па их послије пјеше у сургун послао, одакле се никад више дому своме, завичају своме, вратили нијесу; а и да су се вратили, шта би нашли?... Нашли би пустош и несрећу; нашли би разорена огњишта, мал разграбљен, нејач оћерану у аргат! Ето, бива, како су нам плаћале Османлије, ова по вјери браћа наша, а по срцу и по души диндушмани наши, за које су ђеди наши, за које су оци наши, за које смо ми, за које и дан-данас крв своју прољевају ђеца наша!...“

И Рашид-бег ућута. У „шедрван-башчи“ све беше занемело, само се чула негде у зелену џбуњу заносна песма некаквог зрикавца, а, мало за тим, зачу се на Ћатићевој џамији ухтање ноћне тице злослутице! —

После се вéће разишло, разишло се сетно и невесело...

* * *

Док се ово догађало у „шедрван-башчи“ Сали-беговој, — горе на Плочама, а у кави

Мујаге Алијића, седело је још њих неколико Сарајлија од све три вере. И они као да су очекивали, да чују шта ће сарајевски бегови на своме великом већу доконати, и хоће ли допустити, да травнички везир своју столицу премести у Сарајево. Јације још не беху минуле, али само што се није са 120 сарајевских минарета захорило 120 гласова побожних мујезина, што пет пута на дан казују земљама и народима, како је Бог праведан и милостив и његов пророк Мухамед — ненадмашан.

Кафеџија беше већ задремао за својим кафе-оџаком, чибугџија тако исто.

„Мени то, Бога ми, казаше," рече један од гостију.

„И то баш ћета Црнога Витеза," додаде други.

„А, ђе веле да су их дочекали?" упита неко други.

„У теснацима између Думоша и Лелије планине," одговори онај први.

„Богме, згодно мјесто!"

„Згоднијега нема од Фоче па до Мостара! Суђеска није ништа," додаде кафеџибаша, кога је овај разговор раздремао.

„Који их шејтан наведе, да се кроз она ђавоља ждријела провлаче?" упита онај у белом ћулаву.

„Бјежали од Црнога Витеза, па, ето, баш њему пали у крило“, учини чибугџија, који се такође беше раздремао.

„А је ли било каква окршаја?“ упита један од Ришћана.

„Па да ви'ш и није. Неко викни: „бјеж'те, Турци, ето Црнога Витеза!,“ а оно све једно преко другога“, одговори један од гостију, који је до сад ћутао и слушао шта други говоре. „Само су, рече, остали на мјесту повезани ћаури. Четници Црнога Витеза прискоче, те им јатаганима исијеку везе, па их пусте, да иђу куд који хоће... Бонога игумана Саву метну на носила, па га однесу пут Црне Горе...“

„Ама, па...“ хтеде један још нешто рећи, али се у тај мах стаде по оној тихој и благој ноћи са Бегове џамије разлегати глас мујезина —

„Алах, ил Алах!...“

И онда гости Мујаге Алијића поскакаше и одоше сваки на своју страну.

*

Сутра-дан се по свему Сарајеву само о томе говорило, како синоћ у великом вéћу сарајевских главешина ништа није доконано. У њих је, веле, ушла позната стара неслога, па један вуче на једну, а други на другу страну; сваки би хтео да је његова прва; а

најгори су ови повлашени бегови, што проповедају, да је Турчин и ђаурин једно.

Те и такве гласове протурали су везиреви људи, који се беху размилели по свему Сарајеву, а није било каве, где њихово уво није ослушкивало, шта људи о царским намерама мисле и говоре.

У кави Мујаге Алијића на Плочама није било више места. Ту се беху искупили и Турци и Хришћани и Кршћани. Од дима ниси могао човека распознати. Само се чуло сркање кава и клокорење наргила, док ће један од гостију почети:

„Најгори је, веле, био стари Рашид-бег од Зворника. За самога цара рекао је, да је гори од бијесна вука; а за ову ђаурску поганију казао је, да је је'но што и ми Турци."

„Е, вала, људи, то ће нама Сарајлијама најпослије гроб ископати, вићећете", рече један, који се спремаше да устане и да оде у чаршију, да купи који товар дрва.

„Вала, шта је тај махнити бег тражио, мало је нашао", учини један други, који тек што беше распалио свој дугачки чибук од јасмина, и чекао да му се и кава донесе. Гости се почеше згледати. Нису га разумели, а он ће наставити:

„Па зар ви, бива, не знате, да су јутрос сабаиле нашли Рашид-бега под воденичним витлом, одмах испод „Ћумурли Моста", — нашли су га и извукли. Био је без

главе. Неко му је одрубио главу као слабу пијевцу. Ено га и сад на обали Миљацке: искупио се свијет па сеири и свако се пита, „а ће ли му је глава?!...“

„А ће ли му је глава?!... Махнито питање! Код каква вична мајстора ћурчије, да је одере и памуком напуни, па да је везир у Стамбол пошаље!... Ето тако ће проћ' сваки царски одметник“, рече онај што је први донео абер, да су Рашид-бега нашли мртва под воденичним витлом на реци Миљацки.

На овај глас један по један гост Мујаге Алијића поче се дизати. И за час оста му кафана празна, и онда се кафеџија од каве-оџака окрете чибуџији:

„Све су то, бива, ђаволье замке онога лукавог Грка — Мусури-паше, травничког везира, и онога његова већила Смаил-аге Алагића!...“

XIV

ДРАГО ОРЛАЧА

Ово је нов јунак у нашој причи. На њ као да је његово место поодавно погледало. Изгледа као да је мало и одоцнио, а није. Он се јавља баш онда, кад га је неумитан удес живота његова упутио на једну страну, где никад није ни мислио отићи и латити се посла, који га је тамо чекао, а који има тесне везе са овом нашом причом.

Драго Орлача!... Откуд баш Орлача?!... То нико знао није, па ни он сâм.

Кад је оно набелаисао са својим мајстор-Антуном Цавићем, прозваним Јазавцем, па због тога допао чак и апсе у лозничком начелству и то још у „шиљу“, где се обично затварају највећи зликовци, беше га узео на први испит сâм помоћник начелства г. Среја Бабић, који, због важности кривице, за коју беше оптужен весели калфа Драго Орлача, беше узео за деловођу самог секретара, за кога се опет говорило, да је необично вичан у кривичним стварима.

Секретар беше већ „устројио“ протокол, и ставио она обична питања: „како је оптуженом име и презиме; одакле је родом; колико му је година; чим се занима; је ли жењен; има ли деце; је ли кад и зашто кажњаван; има ли што од имања, и су чим мисли да накнади штету, ако је по овој његовој кривици буде?“ и сва друга општа питања, што их са собом повлаче остала кривична дела. Ништа од свега тога калфа Драго није разумео. Он је просто бленуо у г. секретара, не знајући ни шта га он пита, ни зашто га пита, а највише што се ту помињала некаква његова кривица, за коју он има нешто чак и да плаћа.

Ту се десио и стари прота Рајко. И он је приметио, да се ово момче збунило, па ће му рећи:

„Кажи, синко, што те питају ови добри људи; кажи све по реду, говори само истину, па се не бој. Истина је највећи бранитељ наш“, учини стари прота Рајко, а нарочито удари гласом на оно: „Истина је највећи бранитељ наш.“

И ово мало калфа-Драгу окуражи.

„Ама, оче прото, па ја и не умем ништа друго казати, него Божју истину; али ја не знам, шта ме овај господин пита?..“

Прота Рајко беше се у калфа-Драгу загледао — као да му се чинило, да му је ово момче од некуд познато. На то ће секретар:

„Па, дѣ, кажи прво, како ти је име и презиме, колико ти је година, одакле си родом?...“

„Јест, јест; то најпре кажи, момче, па ће те он после упитати и за оно друго, али само говори истину; чуо си шта ти г. прота каже — само ће те истина одбранити, ако си прав; а ако си, богме, крив — онда оде под лед!“ уплете се и г. Срејо помоћник, очевидно да и он мало окуражи калфа-Драгу.

„Па ја сам још синоћ казао Пуји пандуру, како ми је име, а то стоји и у мојој буквици. Она је код мога мајстора. Зовните га нека је донесе, па ћете видети, да ми је име Драго, а презиме Орлача...“

На ово: „а презиме Орлача“ прота Рајко се чисто трже. Он се боље загледа у калфа-Драгу. Дуго га је тако гледао, па ће одједном рећи:

„То је он и нико други. Расечена јабука. Ето, ја преврнуо земљу, распитујући за њ, па ништа.“ И онда ће упитати:

„Па шта је теби, синак, био Јово Орлача?“

„Који Јово Орлача?“

„Јово Орлача из Зворника. Један је по један био Јово Орлача. Онаквог трговца ни Босна ни Херцеговина није имала.“

„Он мени, по свој прилици, није био ништа. Ја за њ сад први пут чујем.“

„Може бити, може бити, кад његов дом и дом оца Вујана, његова пријатеља, она не-

сређа снађе, колики си ти онда могао бити! Ти од свега онога ниси могао ништа утувити...“ учини прота Рајко, па се онда диже, приђе помоћнику Срејци и оде му нешто тихо шапорити. Беше устао и г. секретар, да и он чује, шта о овоме момчету говори стари прота Рајко, за кога се знало, да стоји у тесној вези са многим виђеним личностима у Босни и Херцеговини, личностима од све три вере. И док је стари прота Рајко њима нешто говорио, они су оба — и секретар и помоћник — често погледали на нашег новог госта калфа-Драгу Орлачу.

А кад се тај њихов разговор свршио, рећи ће помоћник Срејо:

„Па дѣ, момче, испричај нам све, шта си утувио од твога најранијег детињства, па док ниси — крив ја некрив — запао у нашу „шиљу“.

„Хоћу, Господине; испричаћу вам све редом, и видећете да сам вам Божју истину испричао“, одговори калфа Драго. И он је све испричао. То је дуга али веома занимљива историја једног сиротана, али сиротана, коме је род цео овај бели свет. И ми ћемо из свега тога извадити само оно, што има јаке везе са историјом, коју ми оцртавамо у овој нашој приповетци.

И зато пуштамо нека сâм калфа Драго Орлача говори. Ево како он почиње:

„Е, онда чујте! Да почнем мало издаље! Боље ћете разумети све оно што је било, и зашто ме сад видите — пред вратима апсане... Али одакле баш да почнем?... Ни сâм не знам. Да почнем од својих родитеља!... Ја их утувио нисам... Јест, ја своје родитеље утувио нисам — ни оца, ни мајку... Ја сам се, по свој прилици, родио негде у Босни, у каквом планинском пределу — тамо негде, где има јела и борова... Сећам се и неких Турака — као да сад гледам њихове чалме, њихове коње и керове. Али је све то покривено неком, једва провидном, тамом давнашњег детињег сећања.

„Ја сам своје детињство провео у Лозници. Како сам ту дошао, с ким сам дошао, то и данас не знам... Сећам се само неке тета-Јаноке. Она ме је једном донела на једну велику реку. На тој је реци било пуно греда, а на гредама колиба, а у колиби гори ватра, а за ватром вру лонци. Видео сам ту неке људе веома јаке. Они једном руком узму читаву греду, па је у ону реку замачу. Ми смо ту на тим гредама седели, а она су брда и планине поред нас промицали...“

„Па то сте ви били на некаквом сплаву?“ учини прота Рајко. „А Јово Орлача је трговао и са јапијом; мало које године да не прође Дрином по неколико његових сплавова.“

„И ја тако мислим. А она река?“

„То је била, по свој прилици, ова наша валовита Дрина“, одговори опет стари прота Рајко.

„И још се нечега сећам: али је то тако неразговетно и тамно, да ја и сад држим, да је то био сан. Да ме убијете, ја не знам где је то било. У кући сташе неке жене запевати. И онда од некуд доведоше једног погуреног човека. Неко ме узе, па ме даде њему. И ја сам ћутао. Имао је веома велику, готово белу, браду; допирала му је до испод појаса. Његове су очи биле везане. Он ме стаде љубити и миловати. Ја му пружим руке и онај му завој скинем. И ја онда вриснем. Његова оба ока беху ископана... Ко је био тај човек?... Зашто су оне жене запевале?... И шта су оне мени биле? Је ли оно наша кућа била?... Ја то све не знам!...

— — — — — — — — — —

„Оно, што је у Лозници било, то ми је већ све разговетније. Моје детињство, управо, ту почиње. Чича-Данила црквењака и његову мајку, Јеринку, дуго сам држао за оца и мајку; његовог сина Милоша и његову ћерчицу, Леку, држао сам да су ми брат и сестра. Доцније сам видео, да то није. Чича Данило ме је дао у школу, и после ме наместио код мајстор-Стеве Рудничанина, да изучим терзилук.

„Кад сам пошао из Лознице за Београд, било ми је веома мило. То је био мој први

корак у свет, али чим сам дошао у Београд и упрегао се у оне тешке шегртске послове, ја се тек онда сетим своје Лознице, — свога доброг чича-Данила и бабе Јеринке; сетим се мојих другова и оне веселе игре наше на рудинама поред Штире и на вашариштима... За Милошем и за Леком плакао сам као за рођеним братом и сестром... Сећао сам се и наших добрих комшија и чича-Боје Бељуша и оног доброг Обрена Јездића, сећао сам се чак и Ибре кочијаша и његовог сина Суље... Све ми је то било као нека својта. Једном ми дође да побегнем, да одем мало до Лознице, па да се одмах вратим, али то нисам смео. Сетио сам се, шта ми је рекао чича Данило, кад сам пошао: „Иди, синко!... Пођи са срећом! Свога мајстора и своје калфе да слушаш као што си и мене и своје учитеље слушао; ја желим да добро испечеш занат, а да се донде у Лозницу не вратиш, док не постанеш калфа и не изађеш на велики ајлук... А и шта ћеш у Лозници?... Немаш се коме враћати...“ И ја сам га послушао.

„Али ми се још непрестано прижељкиваше, да одем у Лозницу, а особито откад сам начинио нове хаљине... По некад би се пренео сав у Лозницу, па бих у мислима летео с једног краја на други; обишао бих све оне луке поред Штире; отишао бих и до школе. Сео бих за своју скамију. Отишао бих и у цркву — да видим своју рипиду: познао

бих је у стотину рипида!... Отишао бих на рудине, где сам се играо са друговима клиса, попео бих се на шарампов, па гледао на равно поље тичарско, где је некад била пала силна босанска војска; отишао бих на перила, где жене и девојке беле своје платно и испирају кошуље. Да ми је још само једном да погледам на оно дивовско плаво Гучево, што се о његову поносну главу разбијају мутни и црни облаци; да ми је да одем на широке дринске прудове, те да се надивим богатој разноликости боја њиховог шареног шљунка; да ми је да видим валовиту Дрину, кад се при заласку сунца чисто запали, као да је њом потекло растопљено злато!... Ето, такве су се слике малале онда у души мојој!... Мени се онда чинило, да сва Лозница — и људи и жене, и деца и старци, и она зелена поља, и оне сиве клисуре и они зелени брежуљци, — жељно погледају, кад ћу им се озго друмом помолити, да их видим и да их поздравим!...

„И тај је дан једнога јутра освануо!...

* * *

„Ја никад у своме животу нисам осетио већу радост од оне, која ме беше обузела, кад сам на Саву сишао, узео билету и сео у лађу. Чинило ми се, да су ту радост осећали и они путници и они, што су ми ствари

унели у лађу. И небо и земља као да се беху у нечему предругојачили. Све се то на ме осмешкивало. Чинило ми се, да за мој долазак зна и Шабац и Лешница и Лозница и сва она китњаста мачванска села, куда ћу проћи... Чинило ми се, као да већ видим оне лепе беле мачванске шиндралије, па оне високе ћермове, што се као дугошијасти ждрали дижу и спуштају.

*

„Кад смо стигли у Шабац и звоно зазвони, да смо већ ту и да ће лађа да стане, ја сам излетео напред и гледао у онај свет — хоћу ли кога год познати.

„И како ми поче срце да бије, кад на обали опазих неколико лозничких кочијаша... Првога сам познао Ибру Омерова; мало се променио, али исти онај Ибро. Заклео бих се, да су на њему оне исте хаљине. Опасао се оном истом старом силавином с белим калајним пулијама...

„„Ево, бива, добријех кола, а коњи као ласта̂вице!... Ко хоће у Лозницу, нека сједа у кола. Ето нас тамо још за сунца.“

„Ја му прићем. Он ме мало промери.

„„Имаш ли још кога?“ упита ме.

„Ја сам са̂м!...

„„Шта имаш од ствари?...“

„Један сандучић и један дењчић.

„„Па добро! Дађеш осам плета, а ако нађем још кога, то је моје...“

„Ја пристанем, али ми би жао, што ме је онако хладно предусрео. Можда ме ни познао није?!... Нисам могао да стрпим, а да га не упитам:

„Ибро, болан, зар ти мене не познајеш?...

„Он се мало забезекну, кад га зовнух по имену. Погледа ме онако, намештајући онај дењчић у закошарак и везујући га неким старим и искиданим уларом.

„„Душе ми, младићу, не могу да се сјетим!...“

„Па и ја сам из Лознице!...

„„Ене?!... Не може бити!... А чиј си ти, болан?...“

„Ја сам Драго, знаш онај Драго, што је био код чича-Данила црквењака.

„Ибро се замисли. Не може никако да се сети. Данила црквењака к'о мало се и сећа, ама ни њега поодавно видео није... Не зна, рече, да ли је и жив?...

„А, он је, Бог да му душу прости, умр̏о, одговорим му.

„„Може бити, може бити... Шта је, бива, чоек?... Данас јес', а сутра га није“, рече Ибро, па дохвати и оно сандуче, те га поред себе намести...

„Како да ме не познајеш?! Ја сам са твојим сином Суљом сто пута одлазио твојој

кући, те смо брали џенерике и дудове.... Знаш ону твоју велику џенерику испод куће?... Ја знам где ти је и кућа... Ено је под Башлића баштом!

„„Е, зна, Бога ми!... Јес', бива, ту ми је и сад кућа. Начинио сам љетос нову. Е, сад да ти је вићети! Лијепо сам се намјестио... Него ми се она џенерика нешто осуши. Не знам шта јој би?! Ишћерао сам из ње троја кола дрва! И ти знаш мога Суљу? А, Суљо ми је сад величачки. Виши је од тебе за шаку. Јесенас сам накастио и да га женим. Он већ има и своја кола. Ја мним, да ћемо га ће срести. Ономад је одавле одвезао неке трговце из Биограда. Данас ће да их врати — да сјутра ограбе лађу... Де, хајде, да се сједа! Далеко је Лозница. Е, баш ми је драго, кад си и ти 'вамо наш. И мом ће Суљи бити мило, кад те види; али ни ти њега не мож' познати. Тако је. Ђеца расту као из воде трава! И ти сад, бива, ићеш 'вамо нама?... Јеси ли какав занаџија?“ —

„Ја сам терзија.

„„Е, то је, бива, лијепо. Вала овамокана код нас мож' наћи службе у кога хоћеш мајстора.“

„Нашао сам ја мајстора. Ја сам се погодио код мајстор-Антуна Џавића“, одговорим му.

„Ибро ме погледа. Као да се сећа, који ће то бити Антун Џавић. И онда ће упитати:

„„Да то неће бити Антун Јазавац?“

„Није Јазавац, какав јазавац! већ Антун Цавић“, одговорим му ја.

„„Ја, бива, знам све редом дућанџије у Лозници, али се не сјећам, да има какав Антун Цавић; има Антун, али Антун Јазавац... Него, море бити, да га неко и тако зове...“

— — — — — — — — — —

„После једног сахата већ смо били прешли Мајур, и латили се равног поља китошког... Ибро сиђе с насипа, пуче бичем и коњи живо покасаше. Он запева своју омиљену песму:

„Боса Ана Дрину прегазила!...“

„И мене подузе нека чудновата милота... Учинило ми се, да већ улазимо у Лозницу, и да се људи и жене извирују да виде, ко је то у колима?...

„У Лозницу смо стигли рано, рано. Мене поче обузимати нека незнана туга. Ја се тек сад сетих, да у Лозници никог свог немам... Чича Данило умр̏о, а баба Јеринка, њен унук Милош и њена унука Лека — Бог зна шта је с њима?!... Сетих се још пуно којечега, али је то све било и прошло. Они људи, оне жене, она деца што смо их сретали и стизали, кад у чаршију уђосмо, сасвим су ми непознати. По неко, истина, загледа у кола, да види кога то Ибро вози, па после — ништа. Све се предругојачило. И оне куће, и они сокаци, па и она камена ћуприја на Штири — све ми је то изгледало друкчије, но како

сам оставио. Све је нешто спрчено и сужено!... — — —

„Кола стадоше. Већ смо били пред дућаном мога мајстора. И баш нико живи да ме позна и да рекне: е, гле, је ли ово онај наш мали Драго?...

„„Е, бива, мајстор-Антуне, да даш алвалук!... Довез'о сам ти твога калфу!...“

„„Добро, добро, Ибро!... Боже само здравља!... Биће и алвалука!...“

„И на вратима се указа једна плавоока младица. Лепа као уписана. Она ме мало промери, па се одмах врати.

„„Је ли ово твој мајстор?“ упита ме шапутом Ибро, и већ стаде дрешити шараге, да дењак скине.

„Јест, то је, одговорим му.

„„Ето, виш', бива, рекох ли ја, да је он. У Лозници је само један мајстор Антун и то Антун Јазавац... Оно му је млâдица!“ шану ми Ибро још тише, а у гласу му беше нечега, што ја у тај мах нисам разумео...“

XV

МАЈСТОР АНТУН ЏАВИЋ

И ово је један повајлија у нашој причи, зато и о њему ваља казати коју више, иначе би много што-шта остало тамно и неразумљиво.

Не може се тачно одредити, које је године Антун Џавић дошао у Лозницу, а још мање одакле је родом и које је вере. Зна се само то, да је о Петрову-дне прешао из Босне на Шепку, а тога дана буде на Шепку велики сабор. Ту дође света из Јање, из Бељине, а често и из Доње и Горње Тузле, па чак и из Зворника. Антун је целога тога дана продавао зјала по шепачком сабору: а кад је било увече, њему, што-но кажу, последња скела оде испред самог носа. Њега стане дерњава као јарца кад га жива деру: кумио је и преклињао да се скела врати, те да и он на ону страну пређе. Хе, али се скела не хте вратити. Била је дупком пуна света. Онда се Антуну понуди Рамо Циганин,

да га на своме чуну пребаци преко Дрине, тражећи му за то само један грош; али се Антун клео да нема марјаша. Можда би га Рамо и џаба превезао, али ето ти му два Јањанца, којима је последња скела измакла, те њих прими у свој чуниħ, добивши од сваког по половницу. И тако ти наш Антун заноħи на нашој страни. Неки Лозничани сажале се на његово пренемагање, па га одведу и о своме трошку наместе у механи чича-Боје Бељуша.

Тога вечера у Бељушевој механи беху заноħиле две пантаџије, што овако по саборима бацају „попа“. И они већ беху засели за један повећи сто — да мало прозанате. Њих се двојица беху један на другог окомили, а свет се начетио око њих, па гледа оно чудо невиђено: један од њих баца „попа“, а други погађа, а непрестано један другом прети, да ће му и опанке с ногу на „попу“ однети. Тако, један од њих баца попа и виче:

„Ово је поп, ово није поп!.. Ово је поп, ово није поп, а поп добија!...“

А онај други сав се предао на мотри, које ће бити поп, а које неће, док се једном као кобац залете, па оном својом ручетином поклопи једну карту и викну:

„За плету, ово је поп!“

„Ево, за две, то није поп!“ повика онај што баца карте. И онда стану се надметати: и јест и није поп; а кад онај диже руку и пре-

врну карту, а оно одиста није био поп, већ седмица. И онај свет прсну у смех.

„Рекох ли ја теби, да ћу те оваког оставити?!“ рече онај, што баца попа и диже свој кажипрст у вис; а онај други учини:

„Дѣ још једном!“

И Бога ми овај му у два маха подиже по раван дукат жут. Чинило се, да је оном срећа окренула леђа. Све је то посматрао и наш Антун Павић. Он беше просто зинуо. Из очију му је вирила нека халапљивост; а кад би год онај, што баца попа, викнуо:

„Ово је поп, ово није поп“, он је окретао главу, и мотрио где ће пасти поп, док се једном и он залете, па својом руком поклопи једну карту и викну:

„За плету, ово је поп!“

Онај га поче мерити, па ће му рећи:

„А имаш ли ти плету?“

„Имам.“

„Е, онда, метни плету!“

Антун левом руком метну на сто небушену цванцику, а десном притиснуо карту, па не пушта.

Кад пантација виде, да се овај младић не шали, он се поче устезати, изговарајући се, да има право да још једном промеша; хе, али Антун не даде ни дући, и онај немаде куд, већ срдито гурну своју плету пред Антуна, а овај преврте карту и, одиста, то

беше поп, и он онда зграби карташеву цванцику — као гладна мачка миша.

„Ама ја сам се сто пута зарицао, да не играм са сваким, а особито с оним, кога не познајем," рећи ће тужно онај, што је изгубио. Антун је ћутао и гледао, хоће ли он продужити своју игру. Очевидно је било, да је у себи жалио, што се није кладио бар за две плете.

„Па, дѐ, баци мени, однео сам ти мало пре два минца, па је право да ти их вратим. Нећу да ми после кажеш, добио си два дуката, па ухватио маглу: то уосталом не би ни било од мене поштено," рече онај, што је први почео да погађа.

„Е, не би било поштено; зар ти још у картама тражиш неко поштење?... Него, вала, ево хоћу!" одговори он. И онда поче:

„Ево, поп добија: а ово је поп, а ово, видите добро, није поп!..."

Антунове су очи само шетале и мотриле на прсте карташеве, па ће одједном упитати:

„Хоћеш ли да и ја погађам?..."

„Па, вала, погађај!... Ваљада ће се и на ме срећа осмехнути: нисам се ни ја на Бога камењем бацао", одговори онај, што баца попа, и онда настави:

„Ето, поп добија: а ово је поп, а ово није поп!"

И у једном трену на једну карту падоше две руке. Једна је била онога, што је први

почео да погађа, а друга?... То је била рука Антуна Цавића. И оба повикаше:

„За дукат, ово је поп!“

И сад наста мала препирка, ко је од њих двојице први метнуо руку на карту; а кад неки приметише, да је први појмио да притисне карту онај младић, онда се немаде куд, већ се њему призна де, да је он у праву; али у том повика онај што баца попа:

„Стој!... Молићемо, да се најпре ту метне минац, а ево и мога здрава здравцита дуката,“ додаде он тоном, што унапред казује, да је овога пута срећа на његовој страни. Тако је бар разумео Антун Цавић, па зато и рече:

„Ја уступам моје право ономе првоме. Ја се сад сећам, да сам после њега полетео, да ову карту поклопим.“ То рече, па брже боље дочепа свој дукат и стрпа га у џеп.

„А, зар ти и то знаш?!“ повика онај, што баца попа, и пође да га шчепа за гушу; али га људи зауставише. Међутим, онај други преврте карту и, о чуда, то беше одиста поп!...

„Будале једне, и ви хоћете да се у овој игри мерите са мном?!“ повика он и зграби оба дуката, па их стрпа у џеп.

Антун просто побледи као крпа. Преварио се! —

„Луд ја; ја сам ово могао покварити, него ми оде дукат! Ја ове карте више никад не треба да узмем у руке,“ повика онај, што је изгубио. И онда поче опет превртати попа.

И није прошло ни пет-шест минута, а он ти нашем Антуну придиже четири нова новцата минца, па онда, као по неком договору, и он и онај његов друг усташе:

„Ово је за нас за вечерас доста,“ рече онај, што је први погађао.

„Без оваквих сомова нема лова!“ додаде онај, што је окретао попа....

И у тај баш мах Антун Чавић рукну као распорен брав, па полете право за гушу ономе, што му је придигао четири дуката, али га онај други тако несрећно звизну преко лица, да га свега обли крв. И онда оба картароша некуд штукоше — ама као да у земљу пропадоше.

*

Кад је Антун Чавић дошао мало себи, он је с места, онако крвав, излетео на улицу, па је стао, колико га грло доноси, да запомаже, како му је измакла последња скела, како је морао остати у Лозници, да само преноћи, па да се сутра у Босну врати; како су га неки зли људи усред вароши напали и отели му четири дуката; како му сад друго ништа не остаје, већ да скочи у Дрину. И тако је узбунио сву Лозницу. А кад је окружни начелник сазнао, у чему је ствар, он позове дежурног кмета, а поручи те му и помоћник дође, па им рекне, да морају земљу претурити, док оне неваљалце не нађу, оду-

зму им отете паре и предаду ономе момчету, а њих затворе у „шиљу.“

„Ја не дам“, рече он, „да тај младић, кад се сутра у Босну врати, прича тамо браћи нашој, како смо га ми, усред Лозинице, напали и опљачкали.“

И, Бога ми, за непуна два сахата оба она картароша била су у рукама власти, а четири дуката предата Антуну Павићу. Донео му их је дежурни кмет.

Кад је Антун примио своје паре, он их загледа, сваки дукат преврте, па тужно погледа у кмета и рече:

„Моји су дукати били нови!“

А кад му неки од људи, што су се ту десили, рекоше, да би требало бар пандуру, што је с кметом дошао, а сâм прокљувио где су се оне картаџије склониле, те су с места и похватане, — дати који грош на напојницу, — он и њих тужно погледа, па им рече:

„Ово нису моје паре!...“

Кад је за све то сазнао мајстор Пера Бељинац, он је на то одговорио:

„А, за тога дечка ви ич не брините!... Његов ће бити овај свет... Да ми је да га видим! И он га је одмах сутра-дан видео, видео га и узео на занат; а већ за Перу Бељинца се зна, да је био одличан абаџија. Његови су се гуњеви носили чак и по тузланској и по зворничкој и по бијељинској

нахији; а у Рађевини и око Сокола није било јакосније куће, која није пазарила код мајстор-Петра Бељинца.

Кад се Антун Цавић погодио код Бељинца, могло му је бити 18 а највише 20 година. Зато му је мајстор и попустио пола године, иначе сваки „чирак“ морао је код мајстор-Бељинца да служи пуне три године, а ако је мало слабији, оду му и све четири. Тако је онда било.

Антун је свога мајстора добро служио. Више му је радио у пољу но у дућану, а за мајстор-Бељинца се зна, да је волео помало и да приорује. Кад би се о томе повела реч, он би само рекао:

„Попуј, ама и приоруј!“

На чак и зими Бељинац би нашао Антуну посла у пољу — ја да се ограде обиђу, ја да се стоци положи, и да јој се мекиња дâ; ја да се око кошева што притврди, или да се окоми која врећа кукуруза и да се однесе у воденицу, да се самеље.... Антун је, по свој прилици, још код куће био добар орач. Истина, као што је и сâм једном рекао, орао је ралицом; али кад га срце повуче на занат, он је код мајстор-Бељинца научио и плугом орати. Антун је код мајстор-Петра научио, да подсеца и воденичко камење; а кад би вода брану провалила, онда је Антун и од тога мајстор био. Био је здрав, једар и јешан, али на јелу није био никакав пробирач. Он

узме, као шале ради, највећи зрео кукуруз, па га зубима окоми и порума. И калфе и шегрти начетили би се као на како чудо. Једном неки од калфа повика:

„Слушајте како рума — прави јазаваџ!“

И то му име оста. Њега су у Лозници звали — Антун Јазаваџ.

Једном падне на ум мајстор-Петру Бељинцу, да сувати краве, а згода му је била. Оне је године купио на добош и Али-агину аду. У њој се могло утовити по сто волова. Бељинац одвоји само педесет, и одреди Антуна да настојава. На тим је воловима Бељинац истерао дупле паре.

И тада је неко приметио:

„Е, вала, овај Антун хоће баш добро да испече абаџилук код мајстор-Петра Бељинца!“

„Море, ич се ти не брини за Бељинчева Антуна! Тај ће пре постати мајстор но Бељинчев калфабаша Тоша“, приметиће неко други.

Тако је и било.

Бељинац Антуна најпре изведе за калфу, после не прође ни година и по, а он га наортачи на трећу пару. И пошто га је тако уортачио, онда оде у еснаф, да му и мајсторско писмо извади; а кад устабаша помену, да би требало сазвати лонџу и узети три мајстора, да му одреде пробу, Бељинац ће на то рећи:

„А каку му бољу пробу тражиш, но што сам га ја примио у ортаклук?... Немој ту којешта бенетати, већ види колико му оно долази да платим? Ваљада смо ја и ти градили пробе, па шта нам вали, дѐ са̂м реци?!“

И ту више није било помена ни о лонџи ни о Антуновој мајсторској проби. — — —

За мајстор-Антуна Џавића још се и ово зна, да је био опака џимрија. Могао си од студена камена одбити, а од њега не. То се опазило још првих дана, кад је оно у Србију прешао.

Тако, калфе се јутром договоре, да од сувих кора начине попару, па се сревене, да купе масти и сира, да је зачине. На друга не би више дошло од марјаша. И зар у ту ревену да уђе Антун Џавић?!... Пре би му кљештима здрав кутњак из вилице извадили, но онај марјаш узели. И док би остале калфе јеле попару, он би стао у буџак и румао сув короман. Међутим волео је више пројy но пшенични хлеб; а ако се још деси те је врућа, смазао би је — као јагоду.

Антуна је оженио још мајстор Петар Бељинац. Испросио му је кршну девојку. Ко још није слушао за Станку Радаљчеву. То беше здрава, румена и умиљата девојка, а увек весела — као тица на грани. Она се, сирота, у први мах и затезала....

„Куку мени, како ћу за њега поћи?!... Зар да пођем за Јазавца?!“ рекла је једној својој другарици.

Ама јој то ништа не поможе. Антун се допадао оцу њеном; а на тај се посао опет натурио Бељинац, а Бељинац и Иван Радаљац живели су и пазили се — као браћа рођена. — И она немаде куд. Пристаде. Сирота! Није саставила ни пуну годину. Изеде је нека изнутрица! — — —

Те године умре и мајстор Петар Бељинац и сва његова имовина дође под масу. Дућанску радњу прими на се Антун Цавић, а да маси за две године положи 500 дуката...

„Пет стотина дуката!“ ишчуђавају се Лозничани; али је то у оно доба и била гомила новаца; више, но кад се данас каже: пет хиљада дуката.

И тако је мајстор Антун Цавић почео сâм на своје име да ради. Он још узме и неколико терзијских калфи, те, уз абаџилук, окрене радити и терзилук, а особито за Босну. Те га године изабраше и за устабашу, а те се године и по други пут ожени. Узео је удовицу — Јелу Пивљакову. То беше мирна, добра и веома лепушкаста женица. Она сирота, а без икога свога, а и људи навалише да пође за Антуна, и да иде у пуну кућу. И она пристаде, али не састави ни девет месеци!....

„Умре од глади,“ повикао је калфа Тошо, названи Рубибреза, који се тада судио с мајстор-Антуном због закинутог ајлука и рђаве хране.

Мајстор-Антуну се нису нешто држале калфе. Ретко је који био, да се с њим, због чега било, није судио, а највише због ајлука. Увек је мајстор-Антун имао некаке штете да одбија, — ја прегорео какав пеш у вермена, ја пребијену држалицу у мотике, ја што му се учинило, да је отишло више срме на који хаљетак, но што је требало; или што нису на време стигле какве хаљине, па се муштерија љутила, или, најпосле, за иступљену сикиру, ја за нагорелу тезгу. Једном је калфи одбио од ајлука 50 гроша, што је ногом закачио за мангал и просуо жар, те је прогорела асура и две даске у одаји нагореле.

Али је просто награпсао са калфа-Драгом!... То беше лепо и отресито момче. Мајстор Антун га је нашао и погодио у Београду. Што је тај умео да гради пачалуке и да срмом везе, то више Лозница није видела. Он је то, што је извезао оно дивно либаде госпођи Мици помоћниковици. То је било баш оне године некако, кад се мајстор Антун и по трећи пут оженио, и узео оно лепо плавооко девојче — Леку Јеринчину. И она беше исто као и Стана Радаљчева — увек ведра чела и вечно насмејана лица. Из очију јој сипала жива ватра, ватра што човека загрева и ујљујује у некако мило и заносно сањање. — — —

Не зна се због чега, али се због нечега мајстор Антун Цавић испизми и на калфа-

Драгу. Одмах се видело, да то није због какве обичне дућанске штете. То је било онда, кад се он дочепао и са својом невестом, лепом мајсторицом Леком. Он јој је тада много нешто пребацивао. Једном се на њу испречи:

„Ама, шта ти то мени?! Ја сам то својим очима видео!...“

„Онда ти својим очима од сад немој ништа веровати, јер то, што си, велиш, видео, није било ни овога ни онога света“, одговорила му је мајсторица Лека, па се онда окренула и отишла у другу собу...

XVI

ПРВЕ СУЗЕ

„Дућан мога мајстора Антуна Цавића одмах је више чича-Бојине кафане. Кућа му је, рекоше ми, чак горе у горњем крају, тамо негде спрећу окружног суда“, наставио је калфа Драго своје причање.

„Једва сам чекао да дође недеља, те да се обучем и изиђем у чаршију. Већ три дана шијем у дућану, а нико да ме упита: ама јеси ли ти то, Драго?... Па и они моји вајни другови гледају ме с неком подмуклом завишћу. Ја сам међу њима био тућ.

„Једном-два прође поред дућана чича Бојо Бељуш, па ни да погледа у дућан. А њега сам нешто волео: кад год бих га као ђак срео, ја сам му пришао руци, а он би ми рекао:

„„Жив и здрав био, синко!“, а мени би то било мило.

„Ми смо, тако рећи, шили и радним даном и празником; а ако се кад деси, да се

празником не ради, ми онда морамо да претресамо дућан. Прође месец, а ја у чаршију не изиђох. Оно мало што се увече изађе — шта је?... По мраку нити кога познати, нити што запитати. Моју бабу Јеринку још не бејах видео. Бог зна, да ли је и жива, мислио сам. Волео сам што сазнати и за њену унучад — за Милоша и за Леку, али се још прилика не указа, кога бих могао за њих упитати.

„У том дођоше и свете Тројице. За тај благ дан сви смо се спремали да идемо у цркву. Ја пораним. Обучем се — наравно обучем моје нове срмали хаљине. Хе, моја господо, онако што ретко се онда могло наћи и у Београду, а камо ли у Лозници! Онога кроја и оне израде — данас више нема! Моји су се другови ваздан нешто ошваљкивали. Ја сам се био и обукао, а они се почели тек умивати. Ја их нисам хтео чекати. Једва сам чекао, да изађем на сокак. Пођем. Кад, јест, на самој се капији сусретнем с мојим мајстором. Он ме погледа. Стаде ме мерити од главе до пете; ама као да ме је сад први пут видео. Он ми хтеде нешто рећи, па се уздржа. Прође мимо мене као мимо турско гробље.

„На улици пуно света. Све то врви цркви. Онај ме свет гледа, али ме не познаје. То није онај свет, што сам га ја оставио, кад сам отишао у Београд на занат. И ја мало

кога познајем: познао сам само газда-Мићу казанџију, старог Перу симиџију и чича-Здравка ћурчију.

„Кад сам ушао у порту, осетио сам неку милоту. Ту, у школском дворишту и у црквеној порти, ја сам провео своје детињство. Порта окићена лиснатим липовим гранама. Пред самим црквеним вратима стигнем и чича-Боју Бељуша. Он ме погледа. Видим, није ме познао. Нисам се могао уздржати. Хоћу да му се кажем. Скинем капу и пријем му руци.

„Он трже руку.

„„Жив и срећан био, синко!... А чиј си ти, драгане мој?..“

„Ја сам Драго, онај Драго покојног Данила црквењака... Ја сам с твојим сином Љубом заједно ишао у школу....

„Газда Бојо се замисли. Не може да се опомене.

„„Нека си жив и честит, сине!... Јест, сећам се нешто... Тако је — деца брзо расту... И ти си сад благо мени?...“

„Ја сам изучио занат у Београду, а сад сам калфа код мајстор-Антуна Џавића.

„„Кога Антуна Џавића?... Да то неће бити код Антуна Јазавца?... Јес', јес'; њега и тако зову“, па онда рече: „Ух, дијете!... Откуд баш да се код њега намериш?!... Али ништа... Мало вичу на њега, а ти то не слушај, већ своје одслужи. Добру је свуда добро....“

„И у том забрујаше звона и газда Бојо се прекрсти и оде у цркву. Ја пођем за њим. Црква пуна света и по цркви посута трава, па мирише на младе ливадске откосе...

„Ја стадох баш онде, где тутори продају свеће. Купим једну свећу од цванцика, и наменим је за покој душе моме добротвору Данилу црквењаку.

„Свет још једнако долази. И одједном се на врата помоли једна младица! За њом је ишла једна погурена бака, седа као овца. Оне обе стадоше десно према мени. Даље нису могле ни маћи... Боже, ја оно нигда заборавити не могу! С оне младице нисам скидао очију!... Заборавио сам да сам у цркви, и да ме толики свет гледа. Очи плаве као ведро ђурђевско небо; трепавице бациле сенку преко оног благог и нешто сетног лица. Она се саже, те нешто шану оној старици. Старица само климну главом, па се после одвоји и приђе 'вамо туторима, купи две свеће, па оде те их запали на оном светњаку, који је до њих био. Кад је мимо мене прошла, учини ми се, да ми је оно лице познато. Погледам је добро. Коса бела као снег. Лице збрчкано; ама оне очи, оно чело, онај нос, све ми је то познато. Док ће ми нешто синути кроз главу. Ја је боље погледам. Моје срце поче да лупа. Јест, то је она, моја добра баба Јеринка!... А она, она младица, она лепа плавоока?... Боже и Богородице, да то опет није

она — њена унука — Лека?!... Ја сам хтео да им полетим — да им се кажем ко сам, али ми се беху ноге одсекле... У цркви нисам могао више остати. Изађем у порту. Ту станем да их сачекам.

„Не прође много, а ето ти и мога мајстора. Прође баш поред мене. Угледа ме. Опет ме онако стаде мерити. Из очију му је вирила сама пакост и мржња. Он ми само рече:

„„Зар се ти ту молиш Богу, гледајући ко улази у цркву, а ко излази?!“

„Шта му је ово значило не знам, али ми се учини да има право; та ја сам дошао да се Богу молим; био сам у цркви; изашао сам из цркве и сад?... Кога ја чекам овде? Света, истина, има још у порти. Неће људи да се гуше. И после, која ми је вајда овде чекати?... Ваља тражити згоднију прилику. Зато се упутим школи. Потражим фамилијаза. Нађем га. Наш добри чича Тоша. Ни за длаку се није променио! Он ме није познао. Кажем му се. Њему би мило. Он ми отвори четврти разред.... Само ми се чинило, да је мања школа и да су скамије и ниже и уже...

„„Чини ти се“, рече ми чича Тоша. „Ништа се ту није од оно доба преправљало.“

„Ја одем у трећу скамију. Нађем моје место. Седнем — да ме жеља мине. На њој још стоји моје „Д“ и „О“. Али испод ових слова

изрезано је још једно читаво име *Пивљак*. Бог свети зна, ко је то опет био!...

*

„После сам изашао и стао на шарампов. Преда мном пукло поље Тичарско, а у недоглед се отегла дринска равница, преко које се, тамо-амо, повија валовита Дрина као какво сиво-сребрно платно. Ама, то све није било оно, што је моја душа очекивала.... Све то беше немо и без икакве топлине за моју душу.... На моје се груди беше свалио некакав незнани терет. Ја се окренем и пођем. Црква се беше пустила и око ње се већ ђаци играју — онако исто, као што сам се и ја некад играо!...

*
* *

„Кад сам се вратио у одају, моји су били већ ручали. Нису ме хтели чекати, и ако још није прошло подне. Казаше ми, да је мајстор двапут слао шегрта, да ме нађе и да ме врати. Он је хтео и на Тројице да му се еспап претреса. Моји другови нису никуд излазили. На свима сам опазио неку промену. Они су нешто морали знати, али су ћутали. У њиховим очима огледала се нека подмукла злурадост.

„Ја купим за двааест пара сира и за десет пара хлеба, па ручам, и онда опет иза-

ћем у чаршију. Тај дан је играло коло у порти. И ја се упутим тамо — не бих ли кога год познатог нашао, да га упитам, где седи баба Јеринка. Кад сам био спрећу школе, ја се сетим Тоше фамилијаза. Он ће то мени знати да каже, помислим. Он се пазио с покојним Данилом црквењаком. Свратим у школу. Нађем га. Таман се и он спремио да некуд пође. Кажем му зашто сам дошао.

„„Ене, зар ти још ниси био код баба-Јеринке?!... То ти не ваља!... Да знаш, како ће јој бити мило, кад те види. Колико те је пута она помињала! И увек заводни очима. Сети се веселог Милоша. Он је некако твоја врста....“

„Да и он, болан, није умр̏о?!....

„„Нека си ти жив и здрав; на годину пре свога оца.... Весели Данило!... Он за њим, просто, пресвиште!... Па хајде, да ти кажем кућу баба-Јеринчину. Ње ено одмах ту — трећа кућа иза протине куће. Она ту седи има четири године. Одатле јој се и унука извела. Е, да ти је сад да Леку видиш!... То је младица да јој равне нема. Него је пошла за једну рђу — за неког Антуна Јазавца. Нога му нози добра не мисли. Ово му је трећа жена. Сви смо говорили баба-Јеринци, да је не даје, али она не послуша. Сад се, чини ми се, и она каје....“

„Па, болан, Антун је мој мајстор, реknем му ја.

„Он ме погледа зачуђено. Дуго ме је гледао, па ће тек рећи:

„„И ти још ниси видео Леку?...“

„Данас је видех у цркви. Била је са бабом Јеринком. Њу не бих никад познао. И бабу Јеринку једва познадох. Оседела, па се погрбила....

„„Па зар ви не ручате празником код свога мајстора?.... Зар му још ниси ишао кући?....“

„Не, одговорим му.

„„Знам: то је рђа над рђама!.... У њега ништа није као у других људи.... Ама, па зар ни данас, на Тројичин дан, нисте били код њега на ручку?....“

„Нисмо!....

„„Пих, циганско миле!“ повика чича Тоша фамилијаз.

„И ми одемо баба-Јеринци. Одемо заједно. О, моја господо, она се радост описати не да.... Затекосмо је у соби. Седи на миндерлуку. Чим нас угледа, она устаде. Гледа нас — гледа Тошу фамилијаза, гледа у мене. Не познаје ме, видим. Ја јој пријем руци. Она ми даде руку, а стаде ме гледати у очи. Пита сама себе: ко ово може бити?!... Док ће одједном повикати:

„„Јеси ли ти то, сине Драго?.... Јес', он, живота ми!....“

„Јест, ја сам, рекнем јој, и опет јој зграбим руку и пољубим.

„Њој се напунише очи суза. Хтела је нешто рећи, али не може, само јој се доња вилица тресе, као оно кад хоће да удари у јецање.... И онда ме окрете љубити и грлити:

„„Драго, сине мој!... Гле колики је мајци нарастао!. Благо мајци својој!... А мени, несрећници, куку и до века!... Ох, мој Данило, моје ране непреболиме!... Ох, Милошу, радости бабина!... Драго роде, ти се од њега нисси раздвајао!... Хај, црној и жалосној мени!... И он би данас био оволики, да ми га хладна смрт не покоси...“ — „И онда се, сирота, свали на миндерлук и стаде јецати. Плакао сам и ја, плакао је и Тоша фамилијаз... И то су биле моје прве сузе радости, али су то биле и моје прве сузе жалости, од кад сам се вратио у Лозницу!...

*

„Ја сам после сваке недеље и празника одлазио баба-Јеринци. Једног вечера затечем и моју мајсторицу. Она ме је дуго и дуго гледала. Један тужан осмех прелете јој преко усана. Она ми рече, да ме је одмах познала. Она од некуд чак и то зна, да сам јој ја извезао венчану бунду и либаде. И онда, кад то рече, онај јој тужан осмех опет прну преко усана....

*

„А што да вам кријем, господо, започе Драго с неким неописаним узбуђењем, ја сам

Леку још као дете заволео; заволео — ни сâм не знам како, али онда, кад сам је први пут у цркви видео, у мојој се души нешто преврну, и ја почех за њом лудовати...

„Једном у недељу, пред сами мрак, одем баба-Јеринци. Мајстор Антун беше некуд отишао. Баба Јеринка рече, да је нешто отишао чак до Бељине.

„Тамо затечем и моју мајсторицу. Обукла моје либаде. Она је знала, да је то мени мило. Она је и овога пута била сетна као и свакад. Вечно јој видим онај осмех на уснама; али осмех, који се сам себи руга. После смо се почели разговарати, онако исто, као кад се и безазлена деца разговарају. Баба Јеринка изађе за нешто у кујну. Ми остадосмо сами. И о чему ту није било разговора, али увек о прошлости, а никад о садашњости, док ће ме одједном упитати:

„„Сећаш ли се, Драго, кад се оно играсмо сватова?... Ала то беху златна времена!... Ти си ми био девер, Стева Маричин кум, Рајко тета-Анин старојко, а Љуба чича-Бојин младожења!... Боже, само смо нас троје још у животу: ти, Љуба и ја, а они су сви помрли!... И мој је бата умр̏о, мој брат од заклетве, мој Милош, мој понос...“ — „И онда се затури на јастук... Она се ућута: а њене су груди одскакале — као да хоће да прсну. Она после скочи. Пружи ми руку. Хоће да иде. Ја јој шчепам руку и станем је љу-

бити. Она се није отимала... Али се одједном истрже и оде...

„Кад се баба Јеринка врати, она се зачуди, кад јој казах, да је Лека отишла. Она ме погледа, као да ми је из очију хтела нешто прочитати. И онда ће више у себи рећи:

„„И боље... Антун се може сваког часа вратити...“

*

„То је било некако пред Спасов-дан. Ја опет пред вече одем баба-Јеринци. Тамо затечем и Леку. Никад је лепшу нисам видео. Сунце још не беше зашло, али су му зраци већ почели златити околна брда и окосине. Она села на миндерлук, па гледа у мене, и онај јој се осмејак опет залепрша око уста. Њени су ме погледи, просто, растапали, као оно жешка ватра што растапа меко олово. Баба Јеринка беше изашла да испече каву... А ми?... Ми смо ћеретали, па и престали и једно у друго гледали... Али у један мах упаде баба Јеринка... Беше нешто преплашена. Она погледа у своју унуку, па јој полако рече:

„„Ево твог Антуна!... Шта ће он сад?!...“

„Ја сав претрнух. Моја се мајсторица ни с места не помаче. Она само на ме очима, да останем ту. У том се врата отворише.... Мајстор Антун уђе.... Ја устанем. Мајстор ми је. Било га је страшно погледати. Исколачио

очи на Леку. Мене ни да погледа. После се окрете баба-Јеринци.

„„Међер је истина, што људи кажу, да је свака баба сâм нечастиви!“ рече јој он, а на устима му се указа неко сатанско ругање.

„„Шта то рече, Антуне, да од Бога нађеш?!... Нека су нечастиви далеко од нас и од наше куће!“ повика сирота баба Јеринка.

„Мајстор Антун се зацерека. Мене од тог церекања подиђоше мравци. Он се окрете Леки:

„„А шта ти, снашо, тражиш овде у ово доба?“ и онда погледа у мене, погледа ме погледом гладна вука.

„Лека се само осмехну. Али јој је тај осмех био хладан, миран и пун збиље.

„„Мојој баба-Јеринци кад год пођем, Антуне, нити је рано ни доцкан. За то ме немој никад корити!...“

„Он то као и да не чу, већ се мени окрете:

„„А шта ти, момче, тражиш у овој кући?... Да и теби, почем, баба Јеринка није баба?“ упита ме он и као да се спремаше, да на ме скочи — као орао на свој плен.

„Моја мајсторица скочи. Њено се лице чисто преобрази. У очима јој нешто беше што господари, што заповеда. Она погледа у свога мужа, погледа га право у очи. И онда ће му рећи оним својим сребрним али прекорним гласом:

„„Да си мало боље размислио, но што си то урадио, боље би било и паметније... Хајдемо кући!...“

„Мајстор Антун јој гледаше у очи. Његове доње вилице почеше да се мичу као да нешто жрвњају, а два му гуштера искочиште на образима.

„И они одоше кући. Ја и баба Јеринка остадосмо као громом поражени. Ћути она, а ћутим ја, док ће ми она рећи:

„„Ето, видиш, сине! Ја сам ово дете унесрећила... Ја сам га заробила — од сад па до века!... Она се затеза и затеза... Камо среће, да ме не послуша!... И други ми говориште, да дете не бацам у несрећу... Он је већ две жене послао на онај свет, говориште ми; а ја опет рекох: све је до Божје воље... Моја је Лека добра, она ће умети с њим, а иде у пуну кућу... Кад, ето, кућа пуна — али пуна зла и пакости, пуна ружне речи од погана језика!...“

„Кад сам тога вечера дошао у одају, дочекају ме тамо два пандура и одведу у начелство, и сад ме ето, господо, пред вама, па реците сами: јесам ли и шта скривио моме мајстору?“ заврши калфа Драго своје причање...

XVII

ТРИ ВЕРЕ ЈЕДАН НАРОД

Ништа тако не може да утиче на живот људи и народа као вера, вера у Бога и велику милост његову, вера у правду Божју и у живот с оне стране гроба, када ће се судити свима подједнако — и богату и сиромашну, и силну и нејаку, и цару и просјаку, а свима и свакоме по добрим и рђавим делима њиховим; јер је ова земља пуна неправде, пуна зла и пакости, пуна беде и невоље, а жељна братске љубави и братскога милосрђа... Тако је једном приликом мудри Али-пашић од Модрича рекао међу сарајевским безима:

„....Све су, бива, вјере добре и Богу драге, које су кадре, да у људе и народе уносе милосрђе и братско праштање, да у душу људи и народа уносе љубав према Богу и вјеру у неумитну правду његову.

„Збиља, каква би то вјера била, која би људе учила: „удрите, палите, сатирите, кољите невјернике, јер је то Богу драго, јера

ће вас он за то обасути свијема милостима својијем!...

„Кад би то Богу угодно било, шта би му требала помоћ слаба ћоека, да пали, да сатире, да коље, да убија своје ближње?... Има он своје громове, своје огњене муње, своје потопе; има он морије — колеру, кугу и друге страшне болештине, да казни грјешне људе, а не да потура слаба ћоека, да за њ умаће своје руке у крв браће своје!...“

*

Редак је то народ, који је више настрадао од верских заблуда, — као што је настрадао весели српски народ у Босни и Херцеговини од бездушних учитеља своје три вере: католичке, православне и мухамеданске...

Један фратер, рођен у Босни и Херцеговини, у Крајини или у српскоме Приморју — од оца и матере народности српске, који никаквог другог језика не знају, него лепог, милозвучног језика српског, босанског, херцеговачког, узмите како хоћете, — тај би вам фратер рекао:

„Ја бих сад скочио у воду, ја попио зер, ја оштријем ножем удрио себе посред срца жива, кад бих знао, да у мојијем жилама тече и једна кап крви овијех нечистијех влаха хришћана.[12]“

[12] Срби православне вере.

Ни мало није бољи ни Србин православне вере; он би вам рекао:

„Ја бих се сто пута пре потурчио, него пошокчио!...“

Они боље не мисле ни за своју браћу Србе Мухамедове вере. Каква је мржња бачена међу браћу ове три вере, види се из ове две-три речи једног нашег песника. Слушајте га само:

„Још ђекоји ћурком клима,
Да му раја даде чест,
Ал' у ћурку гада има,
Ихже брате числа њест!...“

Песник се то ругао осиромашеним и оголелим босанским беговима, а није знао, да се тим руга и себи и свему роду свом — и голој и голотрбој раји босанској!...

А што да се руга брату своме по крви; а што да се радује беди и невољи свога брата по народности, по месу и костима српским, по језику и млеку мајке њихове, поносне Херцег-Босне?!...

А што, а што? —

Зато што је то наша стара проклетиња; зато што нам је у књизи судбине записано, да се међу собом крвимо и кољемо, како ћемо вечито бити слуге у туђина, а никад слободни синови слободног народа витешке Херцег-Босне!...

*

После оне језовите и трагичне смрти старога Рашид-бега од Зворника, онога врлог сина кукавне Босне, онога, управо, Божјег човека, кога Османлије нису могле гледати да међу браћом светли, па му на онако зверски начин и утулише његов племенити живот, тело његово бацише под воденичне витлове, а главу његову однеше травничком везиру Мусури-паши, да је гледа и да њом своју црну душу наслађава, — после, велимо, овога видног и за сваког добро разумљивог знака, да таква судба чека и све остале бегове, који се одупру вољи травничког везира, — многи се од бегова устукнуше, многи поплашише, те још тога дана некуд штукоше, као да у земљу пропадоше; али, ипак, већина њих остаде на јуначком мејдану, остадоше, да у своме родном месту, у поносном граду Сарајеву испију горку чашу, што је спремају душмани не само Сарајева и Сарајлија, већ и целе Херцег-Босне.

Пред само вече тога истог дана почеше се по Сарајеву проносити гласови, да су се у околини Сарајева почеле виђати неке хајдучке чете; једна је виђена на самим изворима Босне, на самом подножју Игмана планине; а тако исто виђани су неки наоружани људи у теснацима између Црепаје и Озрена планине, очевидно у намери, да мотре на кретање најамничке војске травничког везира, лукавог и крвожедног Мусури-паше. —

Тај је глас мало разведрио духове у Сарајеву. Каве се почеше опет пунити и разни разговори водити, а највише о томе, где се у то доба налазила чета Црнога Витеза, и да ли остале чете стоје у каквој било вези с овим загонетним јунаком, за кога нико није умео да каже, ни ко је он, ни које је вере ни кога милета. —

Тако у Башлића кави, коју су негда звали и Хаџи-Глоћина кава, овога вечитог противника свеколиког новачења, што су из Стамбола у Херцег-Босну доносиле мрске Османлије и друге белосветске придошлице, везирски најамници и лижи-сахани, — беше се искупило пуно ага и бегова сарајевских, да већају, како ће сузбити крви жудне стамболске силеџије. Ту је био, прво и прво, Салибег од Пљеваља, потомак славних бегова Сијерчића од града Горажда, син рахметли Ћамил-бега од Бистрика, поседник највећих спахилука, беглука и миљкова и у Босни и у Херцеговини, и велики пријатељ и заштитник несрећне босанске раје; — ту беше дошао и Мујага Алилов, витез коме је ваљало тражити равна у свој Босни и Херцеговини; ту је био Али-пашић од Модрича, велики приврженик јединства народног, слободе народне, величине народне, снаге народне; ту је био и Емин-бег Сердар-беговић, љута гуја за све, који нису били прави мусломани, диндушман стамболских Османлија, везирских ухода и

лижи-сахана, — ту су били још многи други отмени бегови, аге и спахије поноснога града Сарајева. Мртва је тишина владала у Башлића кави, и само се чуло сркање кава и клокорење наргила; а по некад би се чуо и глас кафецибаше:

„Ђаба од оћака!...“

Сали-бег се беше унео у некакве дубоке мисли, а лепо се могло видети, да су сви бегови на њ погледали, шта ће он рећи, шта ће с њима бити до послетка, и хоће ли се моћи Сарајево одржати против бесних и халапљивих Османлија, а у првоме реду противу овога препреденога Грка Мусури-паше, травничког везира.... Сали-бегу беше веома жао његова доброг и мудрог уја, старог Рашид-бега од Зворника, па се и у лицу беше много променио; али је њему било далеко жалије нечега другог, а то је, тужне и несрећне његове отаџбине Херцег-Босне и витешког народа босанског, кога су још непрестано раздирале три вере његове.

„Нека нас премилостиви Алах умудри, а његов велики пророк на прави пут изведе, па ће, бива, опет све бити добро“, — узеће први реч Али-пашић од Модрича, који као да беше завирио у саму душу свима беговима, и видео, шта њих овога пута мучи и пече. „Сад, бива, ваља живо настати, да нам се и раја придружи, јера и њу иста мука муњи; јера су и они синови наше поносне

Босне и Херцеговине; јера и њих још од Косова даве и притискују ове бездушне Османлије, па су вазда били готови, да се с нама удруже против овога нашег општег душманина; јера су они, ако не по вјери, а оно по крви и племену браћа наша. А, ако се, бива, с рајом удружимо и збратимимо, као што смо негда је'но и били, и за ову земљу заједно своју крв прољевали, — ондај нашој сили ни сâм Стамбол одољети не може", настави Али-пашић од Модрича.

„Е, станите мало, браћо Турци, да на овоме мјесту један другом право у очи погледамо!" упашће у реч Али-пашићу Еминбег Сердар-беговић. „Ја, бива, одавно ћекам прилику, да се о томе једноћ поведе ријеч. Нека се, бива, и то зна: како то море бити, да је ђаур и Турћин је'но исто?!... Ја поодавно слушам, како су ови наши ђаури наша браћа, и како смо ми по крви је'но исто. И да то не говоре Турци, и то прави и као јутарња роса ћисти Турци, ја бих се заклео, да то из њиховијех уста сâм нећастиви говори... Зато, браћо Турци, де, кажите ми, како то море бити, да је Турћин и ђаур је'но исто?... Турћин се клања, а ђаур се крсти и сад је то, веле, је'но исто?!..."

„И ја сам тако исто до скора мислио, мој драги Сердар-беговићу", узе реч Мујага Алилов, за кога се знало, да је „влахе" мрзио као шугаву пашчад, како је имао обичај,

да Србе тако назива. „Али, драги мој Сердар-беговићу, ја сад тако о раји, о Србовима, не мислим. Са мном се, бива, догодило је`но ћудо!... Прије сам био слијеп, сад сам, бива, прогледао. Сад у раји видим браћу своју, који су готови, да за нас и своју крв лију. Прије сам мислио, да смо ми самохрани, да на овом свијету никог свога нејмамо. Сад видим, да нијесмо самохрани, већ да имамо пуно браће своје; а ако не браће по вјери, а оно браће по крви, по млијеку, којијем нас је одојила ова наша драга мајка, ова поносна Херцег-Босна.

„Јест, драги мој Сердар-беговићу, ми нијесмо самохрани, ми имамо пуно своје браће; али браћу ваља наћи, ваља их не само наћи већ их и братски предусрести и замиловати, па да видиш, како ће браћа браћи браћа бити. А, ево, како је то било:

„Ви знате, бива, кад је оно у Крајини избила буна, да сам ја с мјеста скупио једну ћету од сто друга, па с њом полетио у помоћ браћи својој. Кад сам, бива, у Нови са својом ћетом приспио, распитао сам како стоје наши, а ђе се налазе власи и је ли било кака јачег окршаја између нас и оне ђаурске погаиије, како сам је ја ондај звао. Кад сам тамо пошао, ја сам мислио, да су власи сакупили коју ћету, па се веру по оним врлетима крајишничкијех планина, па кад ђе ухвати згоду, а они упани у како село, тури у куће

угарак, заплијени нешто жива мала, опљачкај коју богатију кућу, па опет бјеж' у планину!... Хе, а кад ја тамо дођи, а оно то нијесу ћете хајдучке, већ је то, бива, била права војска... Бијли су се, болан, исто као арслани. Бјеху опколили Бихаћ, па се у два крила кренули: десницјем преко висова Грмеча за Приједор, а лијевим се упутили преко Крупе за Нови. Шћели су да се дочепају јужнијех падина Козаре планине, па да постану господари од двије плодне долине, санске и врбаске, обје пуне китњастијех и богатијех села, беговскијех дворова и конака. Ми смо се, бива, спремали, да их јуначки дочекамо. Наше су предстраже биле размјештене по висовима Мајдан-планине. Мене и мојијех двајестак другова одредише, да на коњма крстаримо по западнијем окосинама Мајдан-планине, те да мотримо на влашка кретања њиховог десног крила. Једнога дана, таман сам хтио прије̂ћи пре'о једне преседлице и са својијех десетак другова спустити се у Карабашев кланац, кад се на нас осу један плотун од десетак-петнаест гарабина. Два-три моја друга срозаше се са својијех коња, оно остало се смота низ једну доста припориту страну; али у тај исти мах испаде преда ме један каурин, прави горски вук, наслони свој гарабин право мени у прса, а ја се маших свога џевердана, али они каур загрми:

„„Сјаши, Турчине!...“

„И ја се окренем: још двадесет цијеви бјеше на ме упрто. И ја ондај шта ћу?... Гинути ми је те гинути!... И што наумим, то, бива, и учиним. Ја брзо распућим моју срмали јеђерму, ево, ову исту јеђерму, па му покажем моје голе рушаве груди и викнем:

„Удри, влаше, а ја, бива, сјахат' нећу!...

„И он ме оштро погледа, а образи му ћисто букнуше — да ли од некака постићења или кака поноса, то не знам. Знам само то, да он махну руком на своје другове, а они сви спустише своје гарабине, спусти и он свој, па ми рече:

„„Хајд', пролази, Турчине, нека ти је прост живот!... Ти мора да си син поносне Херцег-Босне... А ми смо се дигли на зулумћаре и којекакве потрпезне кучке, а не на таке јунаке, као што си ти!...“

„То, бива, рече, па се са својијем друговима окрете и спусти низ једну страну право доље у Карабашев кланац... Много сам распитивао, ко је то могао бити, па никад не могох сазнати; али ми још и данас у ушима ћудно звуче оне његове витешке ријечи:

„„Хајд', пролази, Турчине, нека ти је прост живот!... Ти мора да си син поносне Херцег-Босне... А ми смо се дигли на зулумћаре и којекаве потрпезне кучке, а не на таке јунаке, као што си ти!...“

„Овако могу, мој драги Сердар-беговићу, и говорити и творити само витезови наше

поносне Босне и кршне Херцеговине; а моја је душа и сад испуњена некијем миљем и поносом, што су ми ови витезови род... Ето, Сердар-беговићу, ово нам нијесу браћа по вјери, али су нам браћа по крви и по млијеку, којијем нас је наша мајка Херцег-Босна на својијем грудима одојила!“ заврши свој говор Мујага Алилов.

У Башлића кави наста тишина, ама није се чуло ни сркање кава, ни клокорење наргила. Ову нему тишину прекиде сâм главом Сали-бег од Пљеваља, потомак славних бегова Сијерчића од града Горажда, син рахметли Ћамил-бега од Бистрика, поседник највећих спахилука и беглука у Босни и Херцеговини и велики заштитник несрећне босанске раје. Он се окрете Мујаги Алилову, па му рече:

„Хвала ти, Мујага, на тој бесједи. Она је данас дошла мојој боној души и моме прокинутом срцу као с неба послати Алахов илаћ...[13]“

У том се на вратима указа једно младо момче, ја му је било 20 година ја није. У рукама је носило нешто у бео свилен јаглук увијено. Оно приђе Сали-бегу од Пљеваља, поклони му се и учини темена, па му рече:

„Ово је, ћестити беже, глава рахметли Рашид-бега од града Зворника!...“

---

[13] Илач — лек, мелем.

Сали-бег устаде. Диже своју десну руку на темена, затим је стаде лагано и с неком истинском побожношћу одвијати, баш као да се бојао, да је не пробуди. И одви је. То је одиста била глава старога Рашид-бега од Зворника; али то беше сад као глава каквог светитеља мученика, кога су небесни анђели већ одвели у царство небесно... Жута као восак; очи склопљене и као да спавају... По лицу плинула благост његове племените душе; а на уснама се следио, истина благ, али опет пун бола и горчине — осмејак...

Сали-бег се саже, те је у оно бледо, а као лед хладно, чело пољуби:

„О, мој добри, о мој мудри, о мој племенити ујо, зар је и теби у књизи судбине тако горка ћаша досуђена?!“ прошапта он, метну обе руке на своје лице, па се стаде гушити у јецању!...

*

После једног сахата летели су друмом, што води од Сарајева за град Горажде, три лака коњаника. То беху: Сали-бег од Пљеваља на својој виловитој зулејци; Тане Јечменица из Маоча и Ристан Шаранац од Матаруга, први на своме зеленку, а други на својој танкој а као угљен мркој бедевији. — — —

XVIII

У ГРАДУ ЈАЈЦУ

Природа не само да се у извођењу својих грандиозних планова и творевина игра, већ се она, као на каквој доколици, хоће кад-што и да нашали, те да покаже слабу човеку, шта она све може и уме.

Кад је у својој чудесној лабораторији изводила ону непрегледну мрежу босанских и херцеговачких брда и планина, провалија и дубодолина, речних сливова и корутина, — она као да се зауставила на планинским висовима Чемернице, Лисине и Тисове Горе, што са својим огранцима образују живописну околину класичнога града Јајца, а нарочито у цветним долинама Пливе и бучнога Врбаса.

Плива, жива и брза планинска река, имала је да буде притока Врбасу, да јој ток нису препречила околна брда, те се ту образовао један отворен водени резервоар — познато и на далеко чувено пливско језеро, седам километара дуго, а три — широко. Вода

овога језера, немајући куд да отиче, пробила се кроз кречно стење испод самога града Јајца и избила у неколико рукава на другу страну града, па одатле пада у поноре корита реке Врбаса, ломећи се о гребенасте литице његове стрме, преко 30 метара високе, обале. То није водопад, то је chef-d' oeuvre чудесне игре природине. Гледао га човек изблиза или издалека, његову душу обузме неко чудно осећање, осећање што више запрепашћава, него што зачуђава. По некад се човеку учини, да га они пламени букови од ускипеле воде маме себи, да се с њим заједно баце у она мрачна ждрела бесног Врбаса. И што ово чудо од игре природине човек дуже посматра, њему се учини, да се његови облици непрестано мењају као оно у каквом чаролијском калејдоскопу. Мени се једном учини, да испод зидина града Јајца полећу небројена јата као снег белих лабудова, и да једно јато за другим слеће у корито Врбаса, да се дочепају његове бистре воде и брзе матице. А кад ово чудо природиног рада, било јутром било вечером, обасјају сунчеви зраци, онда се оно претвори у један исполински букет састављен из самих бриљаната, смарагада, рубина, сафира и другог драгог камења, што се преливају у небројено боја и тонова, пропуштених кроз какву исполинску призму од свих седам дугиних боја.

Ето, то је бледа овлашна слика чудесног водопада испод класичног града Јајца. И томе правом чуду природиног рада још свет није одредио његову праву вредност!...

*

У граду Јајцу има још пуно и других виђења достојних ствари, које казују, да је то најстарија столица босанских краљева и огњиште негдашње славе и величине поносне Босне и Херцеговине; да је то колевка најстаријега племства босанског; али, у исто време, и гробница босанске слободе, славе, величине, народне снаге и јединства, а легло свију зала, од којих је Босна патила, док се није најпосле у свој политички гроб сурвала.

Ту је погинуо последњи краљ босански Стеван Томашевић; ту је силно босанско племство оставило веру својих прадедова и примило ислам, да би само одржало своје племићске повластице и, колико толико, власти у несрећној отаџбини својој!...

Кад би нешто могао град Јајце да се раскопча, и да покаже своје наге и испробадане груди, своја гола и изломљена ребра, онда би се тек могло видети, каква су бурна и крвава времена прелазила преко главе несрећне Босне и кукавног народа босанског!...

У самом граду Јајцу и у његовој непосредној близини има пуно остатака и развалина, које и дан-данас причају о бољим и

напреднијим данима овога старог краљевског града босанског. Ту су развалине ваљда најлепше а и најстарије катедрале, чији остатци и сад казују, да су на тој грађевини радиле вичне руке римских неимара. За њу се прича, да је у два-три маха претварана у џамију, и опет се враћала у крило своје старе матере римокатоличке вере, што, опет, казује, како су ове три вере откад и откад разривале снагу овога веселог српског народа... Ту су и оне знамените подземне катакомбе, чији се постанак губи у тамној и далекој прошлости рада и живота босанског народа. У тим катакомбама, у самом станцу камену, издубени су читави олтари, широке и простране краљевске гробнице, круне, стегови, витешки шлемови и перјанице, тамничка одељења са узаним и тесним нишама, у којима су морали седети оковани и за сињи камен приковани сужњи некаква силна и бесна господара. У овим је катакомбама једно у друго унесено и испреплетано — негдашња слава и величина, буран и раскошан живот, јад и беда давно минулих времена и људских покољења, те тако скупа казују, како је све на овоме свету таште и пролазно, а само је вечит Бог и његова неумитна правда и милост!...

* * *

Све се заборавља. Људи нерадо мисле о прошлости. О будућности још мање. Њих

уљуљује, њих опија садашњост. Они за њу једину мисле да је трајна, да је вечита; међутим, они не знају да садашњости и нема, и да је она гô уображен појам, који међи између онога, што је било, и онога, што ће да буде.

Грађанима града Јајца и не пада на ум, да мисле и говоре о непроцењивом благу, што га њихов град има и у себи скрива. Они сваки дан пролазе поред самог овога чудесног водопада, а и не опазе га, нити чују његову громовиту тутњаву, његову ломњаву о стрме литице, што стрче оздо из понора врбасовога корита. Они би се тек онда тргли и запрепастили, кад би свега тога одједном нестало. У Јајцу има стогодишњих стараца, а они се још нису спуштали у подземне ризнице овога града, нити су загледали у ону тајнену књигу, што је исписана по каменим листинама подземних олтара, краљевских гробница и других немуштих споменика, које они сваким кораком газе и мимо њих пролазе... Сви они, старо и младо, богато и сиромашно, силно и нејако, тамо-амо по граду ходају, а ништа их од свега тога нити заустављa, нити зачуђава. Сви они живе својим мирним обичним животом: старији одлазе јутром и вечером у своје каве, пале своје чибуке и срчу горке каве, воде обичне разговоре о свему, а само не о класичној прошлости свога града Јајца... Млађи излазе

у чаршију, гледају онај свет, што тамо-амо врви; одлазе у башче, њиве и ливаде, слазе на Језера, па се у мрак дома враћају, да се ту одморе и опораве од труда минулога дана.

Тако је нешто и овога пута било. У доба наше приче беговски састанци били су у пространој кави Авде Брдара, а ње ено на оном дивном погледу на Плівска Језера и онај венац планина, што обележавају ове две живописне долине, — плівску и врбаску. У тој се кави обично претресало све, што се ради и у Босни и у Херцеговини и у љутој Босанској Крајини, па чак и о ономе, што се ради у Стамболу на високом Девлету султанову и у пространој османској царевини. Од оштра погледа јајачких ага и бегова ништа се није могло сакрити, нити је икакав посао травничких везира и њихових ајана могао проћи, а да се не метне на решета гласовитих јајачких оџаковића...

Кава дупком пуна. Од дима се људи не распознају. Мртва тишина; само се чује клокорење наргила и сркање кава кајмаклија, али се ипак видело, да и њих нека тешка мука мучи.

„Море, ћу ли се што, шта су доконали сарајевски бегови на своме ономадашњем вéћу?“ започе прво млади Алил-бег Мустај-беговић, рођени синовац старог Рашид-бега од Зворника и један од најбогатијих и најчувенијих оџаковића града Јајца. И он, као оно и Сали-

бег од Пљеваља, има спахилука и беглука на све стране, па чак и у равној Посавини; а оно што је имао у Сарајеву и у околини његовој припало је, при деоби, његовом амици Рашид-бегу од Зворника.

Он нешто није мирисао ни Сарајево ни Сарајлије. Све му се чинило, да ни они нису добри мусломани, и да много попуштају травничким пашама и везирима и њиховим ајанима; а већ што је мрзио Османлије и којекакве придошлице из бела света, то се и данданас прича. Он је чак и на саму босанску рају мрко погледао. Њему се чинило, да је она крива свему злу и свима недаћама, што Херцег-Босну притискују, те не може очима да прогледа и на своје властите ноге да стане.

А кад се једном повела реч о томе, да би ваљало живо настојати, да се и раја придобије за ствар босанскога племства, тим пре, што су Турци и раја по крви браћа, — њему просто букнуше образи, па се испречи:

„Кака браћа, да од Бога знате! Ће ће Турћин и ћаурин бити је'но исто?!... Ја раји не вјерујем, па да се жива преда мном на ватри пеће. Од раје ништа лукавије на свијету. Пружи јој, бива, комад пећена меса, она ће ти одгристи руку. Мало, мало, па непрестано оштри зубе. Све се некоме лову нада... Зато, бива, раји треба избити из вилица све зубе, па јој тек ондај удрити ћемове од љутога гвожђа и ливена ћелика, а попритегнути јој

седморе колане и у слабине забости оштре бакрањије, и никад јој не дати, да се нашика вина и ракије, јера ће ондај побјеснити и зубима покрхати ћелићне ђемове, — поломити их као сухо ракитово грање.“

И Алил-бег Мустај-беговић ућута, а Бего Јасагџија узе реч, да каже, шта он о раји мисли. И онда овако поче:

„Вала, ћестити беже, мореш у неколико имати и право, што тако говориш; али свакако и ми имамо кривице, што је раја така. Ваља, бива, истину говорити, она је вазда вољела уз нас бити, него уз Османлије, — само јесмо ли ми шћели и умјели је за се задобити; а ми то, бива, нити смо шћели, нити смо умјели, већ су се увијек међу нама налазили зијанћери, који јој се попну за врат или на само теме, па ту греби, кључај, ћепркај и ондај?... Ондај, бива, и мачка има нокте да се брани!...

„Послије, ћестити беже, сјетимо се и онога, кад оно рахметли Усејин, капетан од града Градачца, скупи војску и пође на Косово, да ту дочека царскога серашћера и његову војску, те да му не да, да упада у Херцег-Босну, ондај је, бива, уза њ запристало пет хиљада Срба, све сама млада момка како ватре живе. И ондај је Усејин капетан разбио царску војску и тако помео царског серашћера, да с Херцег-Босном учини оно, што је био накастио.

„То је, бива, је'но; а сад иђе друго:

„Кад оно они пексијани из Стамбола пошаље с царском војском ону губу, онога Омер-пашу, да Херцег-Босну сасвијем тури под ноге Османлијама, и да сасвијем и Босни и Херцеговини саломи крила, он ондај преко три стотине босанскијех и херцеговачкијех бегова похвата, тури их у тешке синђире, па их пјеше оправи у сургун кроз Шумадију, с поганом намјером, да Турћина и лијепу вјеру турску ногама згази, те да нам се и босанска раја и сва бутун Шумадија наругају; али нам се ни наша раја ни Србови у Шумадији не наругаше. Напротив, босанска раја под свој кров прими многу нејач прогнанијех босанскијех бегова, мислећи у себика, шта још и с њима море бити, кад овако Турћин с Турћином ради?!...“

Бего Јасагџија хтеде још нешто рећи, али га Ахмет Чоло прекиде:

„Море, Турци“, викну он, кад уђе у каву Авде Брдара, „ви, бива, ту мирно сједите, палите тутун, срћете горке каве и егленишете, а не знате, шта се јучер и прекјучер догодило у граду Сарајеву!!...“

Турци се почеше згледати, а Ахмет Чоло мало к'о и заћута.

„Говори, Ахмете, што шутиш?!... Говори, болан, шта се то догодило у Сарајеву; да није, пођем, легла крв; да није они травнићки

крмак већ унишао у Сарајево?!“ повика Алил-бег Мустај-беговић.

„И јес' и није, ћестити беже“, поче опет Ахмет Чоло. „Прекјућера се састало велико сарајевско вијеће у „шедрван-башћи“ старога конака рахметли Ћамил-бега од Бистрика. Било их је, кажу, преко шездесет највиђенијијех сарајевскијех оџаковића. Ту је био сам Сали-бег од Пљеваља, потомак славнијех Сијерчића од града Горажда, најзенђилији бег у свој Херцег-Босни; диндушман стамболскијех Османлија, велики заштитник босанске раје.... Ту је, бива, био и Али-пашић од Модрића; ту је био и стари Рашид-бег од Зворника, рођени даиђа нашега Алил-бега Мустај-беговића, а ујо Сали-бега од Пљеваља. — Ту су, бива, биле и остале сарајевске аге и бегови, без којијех се не могу оваки крупни послови у Сарајеву свршавати, као што је ово, о ћему се овога пута вијећало.“

Ту мало застаде Ахмет Чоло, па опет настави:

„Везиреву поруку им је, бива, испоручио сâм главом Смаил-ага Алагић, десна рука лукавога Мусури-паше. Дуго су, бива, вијећали, али ништа нијесу могли доконати. Нико није смио ударити на царскога намјесника, који, бива, у име самога цара говори; али се опета нашао један сиви соко поносне Босне и Херцеговине, а то је главом стари Рашид-бег од Зворника. Он је, бива, изасла-

нику травничкога везира, око на око, казао, како су босански и херцеговачки витезови своје јуначке кости вијековима сијали свуђ по пространој Османској Царевини, а све за славу и велићину стамболскијех султана, а ови су за то, у Херцег-Босну слали Абдураман-паше, Омер-паше и друге крволоке несрећне Босне и Херцеговине!... На ове Рашид-бегове ријечи све је муком мућало, а из очију везировог изасланика сипала је варница не'аке сатанске срђбе и освете....“

И онда Ахмет Чоло опет заћута, а Алил-бег Смаил-беговић опет повика:

„Ама, Ахмете, болан, немој застајкивати, већ говори, шта је даље било?...“

„Ха, ћестити беже, питаш шта је даље било?... Ружно је било; ево шта је било: сутрадан, у сâм сабах, нашли су под воденичким витлом, на ријеци Миљацкој, тијело веселог Рашид-бега, ал' тијело без главе; главу му је, кажу, одрубио сâм главом Смаил-ага Алагић... И сад, бива, сарајевски бегови ћекају, кад ће и на њих ред доћи, — на неког прије, а на неког послије; и ондај?... Ондај — игра међо пред комшијском кућом, па ће, бити не море, доћи и пред нашу; јера град Јајце никад није остало без својега исета у свима несрећама, што су наилазиле на кукавну Херцег-Босну“, заврши Ахмет Чоло, па се окрете и оде, да ту црну вест однесе и осталим Турцима у граду Јајцу...

И, мало за тим, кава Авде Брдара оста празна. Последњи се дигао Алил-бег Мустајбеговић. Кад се диже, он баци поглед на она зелена брда и планине, што су се, на све стране, испреплетали, док су образовали оне две кршне долине — долину реке Пливе и долину бистрога и брзога Врбаса, па ће онда дубоко уздахнути:

„Хај, мој весели даиђа, зар и теби би суђено, да испијеш тако горку и мученичку чашу смрти за твоју драгу Босну?!... 'Коће!... Твој ће те Алил, бели, осветити! Јера, тако ми помена мојијех славнијех предака, мојијех ђедова и прађедова, ја ћу овијем мојијем зубима заклати крвника твојега, онога Смаил-агу Алагића, па ћу га ондај бацити пред моје 'рте и огаре, нека му они погану крв полоћу, а месо разнесу, да га покљуцају врани и гаврани.“ То рече, па и он остави каву Авде Брдара....

XIX

ИГРА СУДБИНЕ

Људима се чини, да су они то, што дају правац својим пословима: они раде, планирају, кроје, удешавају, шта ће данас а шта сутра предузети и довршити, а кад после, а оно ни десето не буде од онога, што су они хтели и желели. Прст судбине као да игра велику улогу у животу не само појединаца, већ и читавих народа. Тај се прст помаља и у многим делима, од којих се откива и ова наша приповетка... Ето, шта је загревало душу нашега јунака калфа-Драге Орлаче, кад се погодио код мајстор-Антуна Цавића, и кад је пошао у своју драгу Лозницу, а на што се све то изокренуло, — то је просто право чудо, у толико пре, што је и Антунов бабо играо велику улогу у догађајима, што се кроз ову причу провлаче, а о чему ни Антун Цавић ни његов калфа Драго Орлача појма имали нису....

Тако, на прилику, да се прота Рајко није сасвим случајно десио у начелству, кад су

оно калфа-Драгу позвали из „шиље“ на испит, Драго би ти настрадао као нико његов. Његов му је мајстор код окружног начелника већ био скувао попару и најмање, што би га снашло, то је, да му ударе 25 батина, па да га после протерају, као што је било наређено, да се, у томе смислу, и сама пресуда напише.... Тако је то у оно доба могло да буде, па би му то и било; али кад оно калфа Драго рече, да се зове Орлача и кад га прота Рајко упита: „А шта је теби био Јово Орлача из Зворника“, — онда је то целој ствари дало сасвим други и вид и правац. Гола случајност!... Не, није!... То је нешто, што људи још не могу да знају.

„Богме, сине, да се ја оно јутрос не десих тамо, ти би зло прошао“, рече му прота Рајко, кад га из начелства одведе својој кући, „а овако, благодари Богу!... Она те је рђа несретно код власти оцрнила. Прво је казао, да си му насрнуо на домаћи мир, а друго, да си га и покрао. Нестало му, вели, из чекмеџета пет, као млеко белих, талира орлаша, а у дућану си само ти био и нико други... А њему од некуд власт верује, па да рече, да је бело црно, а црно бело... Зао и накостан човек!... Ни име му не ваља, ни презиме му не ваља. Име му казује да је шокац, а презиме да је циганско миле!... Ако ико на свету може имати црну душу, онда је он има. Ја га се нешто бојим...

„Да ми је икако могуће, не бих га у кућу пустио. Ја имам са светом посла, а он ће се, кад му се човек не нада, на вратима показати и погледати с ким сам. Једном ми тако бану на врата. Стаде. Погледа нас све, па ће тек рећи:

„„А, г. прото, мислио сам да си сâм, па сам дошао да те нешто припитам...“

„Оди, оди, Антуне, питај слободно; у нас нема ништа сакривено; а он ми на то одговори:

„„Нека, оче прото, други пут, није никакве хитње.“ То рече, а преко уста му прелете некакав сатански осмех... Бог с нама био, као да је мотрио, ко ми долази, а ко одлази!... И код толиких мајстора у Лозници, да се ти на ову рђу намериш!... А, дај Боже, да се и на овоме прође, јер на кога се ово зло окоми, оно га не оставља, докле га сасвим не урнише“, допунио је прота Рајко своје зле слутње, што их је назирао у црној души Антуна Цавића, прозваног Јазавца.

„Зато, сине, ја бих ти рекао, да још данас оставиш Лозницу. У њој ти није више станка; јер чим је твој мајстор сазнао, да су те ови добри људи пустили, он је, кажу, сео у кола, па као ветар одјурио у Лешницу, а одатле на Видојевицу, где се сад баш подижу шанчеви и довлаче топови, да тамо нађе г. начелника и да му каже, шта

и како његови млађи раде, кад он није ту; а онај, какав је, дојурiће као бесомучан и све оно, што су ови о теби написали, поцепати, а тебе опет стрпати у затвор. Зато бих ти ја, синко, саветовао, да с места оставиш и саму Србију, јер би те твој мајстор нашао, да у земљу потонеш, и тражио да ти се суди. И онда?... И онда, сине мој, — док се лисици прочитају берати, оде кожа на пазар!...“

„Па где ми велиш да идем, мој добри оче прото?“

„У Босну. И то право у Сарајево. Ти имаш златне руке, видео сам ја то. У Сарајеву да потражиш хаџи-Емина Авдића. То је тамо први мајстор смарламација. Сви бегови, аге и спахије, — његова је муштерија. Ето, тога мајстора да потражиш; а то је, опет, добар човек. Он не гледа који је које вере, већ каква је срца и душе. Тебе ће заволети — као свога сина. Ја ти за то стојим добар.“

И како је прота Рајко рекао, тако је калфа Драго Орлача и урадио.

После десетак дана већ је седео за тезгом у дућану хаџи-Емина Авдића, чувеног мајстор-терзије у шехер-Сарајеву. И већ беше у велико почео да везе за Али-пашу Сточевића познату скупоцену ћурдију од некакве тешке мави-свиле, да је везе сувим златом и тр̈т̈ром, а да кити бисером и драгим каменом.

У то време хаџи-Емин имао је у својим одајама око 35 калфи, састављених из свију крајева Балканскога Тропоља; међу њима беше: два Арбанаса из Скадра на Бојани, један из Битоља, а тројица из Ниша, један из Стамбола, а један из Филипопоља. Сви остали били су из Босне и Херцеговине, а само један из Босанске Крајине. А из Србије?... Из Србије био је једини Драго Орлача, који од старијих калфи ајлуком и годинама беше најмлађи. Међу овим калфама беху заступљене готово све вере и све народности Балканскога Полуострва. И, чудо је Божје, како су се међу собом слагали и пазили! Њих као да је шљубила и збратимила доброта њихова мајстора хаџи-Емина Авдића. Свака одаја имала је свога калфабашу, а над свима био је калфабаша и по годинама и по занату и по ајлуку најстарији — Алија Мостарлија. Алија је више међу своје другове делио послове и настајавао, да се све добро и на време изради, него што је сâм шио. И чудо што је могао да оферчи, шта је за кога и чему је ко највичнији. Калфа-Драгу Орлачу одмах је оценио, да му у везу, и то златали везу, међу њима равна нема. Зато му је и дао Али-пашину скупоцену ћурдију, да на њој покаже шта може и уме. И Драго је то одмах и показао. Под његовим, везу вичним, прстима дивно су се развијале грана за граном на драгоценој Али-

пашиној ћурдији. Његов мајстор, хаџи-Емин, мало, мало, па би стао поред њега и посматрао, како Орлачини прсти — нѣ шију, већ лију; а оне дивне златали гране просто се на џефер преливају. Па и сами његови другови долазили би јутром и вечером, да се надиве златним рукама свога новог друга. И није прошло много, а неко га од другова назва: „Ћамилбаша[14] Драго.“

*

Једном је у дућан свратио сâм главом Али-паша Сточевић, да види, ко и како везе његову ћурдију, за коју је мајстор-Емину казао, да не жали арча ни потрошка, само да „испане“, да јој равне нема у свој Босни и Херцеговини. И он је стао. Дуго је и дуго гледао, како хитро везу они вити прсти Орлачини. Он једном-два погледа и калфа-Драгу, па се окрете хаџи-Емину:

„Оклен ти је ово момће, Емине?...“

„Ћестити паше, ако хоћеш управо, и сâм не знам. Њега је у мој дућан довео његов к'смет. Он ми само рече, да му је не'аки прото Рајко из града Лознице у Србији казао: „иђи право у Сарајево, и потражи хаџи-Емина терзију. Сваки ће ти казати, ђе му је дућан. Нађи га, у њега се погоди, па ћеш у

[14] Мајстор над мајсторима.

његака за се и за твоје руке наћи доста посла.“ И, ето, ћестити пашо, нити ја познајем прота Рајка ни ово момче, што везе ову твоју скупоцјену ћурдију. Не може бити, да ту није прста Божјега“, рећи ће хаџи-Емин Авдић, као да се и сам чудио, како му је ово момче дошло — као поручено.

„’Коће, Емине, ’коће. Лијепо је то. Знам ја и прота Рајка. То је, бива, протопоп Рајко. Њега тако зову ’вамо у нашој кршној Херцеговини. Добар је то и ћестит Срб. Не било му вјере хвалити, помало је онакијех Србова и овамо међу нама“, учини Али-паша Сточевић, па се окрете Драги Орлачи:

„А, ђе си науčио тако лијепо вести, драгане мој?“ —

„У Београду, честити пашо“, одговори калфа Драго, и не подиже оних својих, као гагат, црних очију.

„Хм, у Биограду! То је, бива, лијепо. И сам сам нешто тако мислио. У томе послу ни сам Стамбол не може бити Биограду раван“, учиниће Али-паша Сточевић, па се окрете хаџи-Емину Авдићу:

„Ћујеш, Емине; овоме ћеш твоме калфи, што овако лијепо везе моју ћурдију, сваке евте[15] давати по жут дукат, нека му је, бива, на кадаиф, алву и ратлокум. Хоћу да зна

[15] Евта — недеља дана.

чај довео у Сарајево међу ове по срцу добре и простодушне људе, што их је опет око себе савила доброта и племенитост мајстор-Емина Авдића?!...

Овде су га његови другови, без разлике вере и народности, волели и тако уважавали, да су могли, они би га, што-но кажу, у недрима носили; а међу њима се ни један не нађе, да на њ и његов диван вез завидним оком погледа, већ су се, напротив, сви очевидно поносили, што се међу њима, а у одајама њихова доброг мајстора налази један њихов друг, коме по вештини у златали везу на далеко равна нема. Они би се често међу собом препирали, да одреде и погоде, које му је родно место, и да по чем није родом од њихова завичаја; али Босанци и Херцеговци нису дали доћи....

„Ама, шта је, бива, вама, те зборите то; зар не видите да Драго говори овијем нашијем лијепијем босанскијем језиком. И то вам, бива, казује, да је 'вамо наш!“ учинио је калфа Асо Тузланац; а кад би ко од њих упитао самог Драгу Орлачу, где се родио и које му је родно место, он им то није умео казати.

„Хајде, бива“, учиниће један од Еминових калфи, „да умолимо нашега калфа-Раду Фоћанина, нека упита онога свога „Ћућака“, не би ли нам он умио казати за нашег калфа-Драгу, које му је постојбина и од кога је рода и кољена?“

И на то сви пристадоше, само што се доста устеза сâм Драго Орлача; јер је још првих дана слушао, да онај, што су га хаџи-Еминове калфе звале Чуђаком, страшне ствари људима казује и из њихове прошлости и шта ће с њима бити до послетка, па га је нешто било страх, да завирује у књигу своје судбине; али кад на њ навалише његови другови, да од себе бињегу да, он немаде куд, већ с десне руке скиде своју, златом везену, наруквицу, па је даде калфабаши Алији Мостарлији, да он то, како зна, с калфа-Радом Фочанином уреди.

Још истог вечера, пред саме јације, у одају калфа-Рада Фочанина беше дошло њих неколико старијих другова калфа-Драге Орлаче, а међу њима био је и калфабаша Алија Мостарлија. У одаји је горела само једна воштаница. Светлост слаба, једва су се лица распознавала. У углу одаје беше намештена осниска клупа, застрта половним ирамом.[16] На клупи је седело једно бледо и доста жољаво момче, ја му је било петнаест-шеснаест година, ја није. То је био мали Ивица, што тек беше произведен за калфу. Пред њим је на оснискоj троножној столичици седео калфа Радо Фочанин. Он беше упр̏о своје очи у малог Ивицу, а овај је чисто бежао од тога оштрог погледа.

[16] Ирам, нека врста простијих сиџадета.

„Гледај ми право у очи!...“

„Хоћу“, одговори Ивица, гласом апсолутне послушности. Мало за тим он зажмури.

„Спаваш ли?...“

„Још не!...“

„Спавај!...“

„Хоћу!..... Ево, сад спавам!...“

„Тврдо спавај!...“

„Ја тврдо спавам!...“

„Хоћеш ли да ми одговараш на оно, што те будем питао?...“

„Не знам!...“

„Вићи!...“

Ивица се стаде мешкољити, а у лицу бледети. И онда поче гласно говорити тоном и стилом што зачуђава — ама као да је кроз његова уста говорио какав научник философ.

„О, непостижно Божанство — све је у Теби и ништа ван Тебе!... У Твојијем пословима ништа се не може помести, нити се ми смртни можемо узнети до Твојијех идеала, које ми нисмо кадри ни аналисати нити довести у какав систем!... Зато Ти се молим, дај ми снаге и Твога благослова, да одговорим на питања, што ме ови људи буду питали!...“

После овога његовим лицем плину некаква благост, помешана с неком неразговетном радошћу....

„Хоћеш ли ми одговарати?“ упита га опет калфа Радо Фочанин.

„Хоћу.“

„Ондај вићи ко је ово?“, рећи ће му калфа Радо, и тури му у руку наруквицу Орлачину.

Ивица стеже наруквицу, принесе је и метну на десно слепо око, па ће онда рећи:

„Па, ово је наш нови друг, калфа Драго Орлача!“

„Вићи, од кога је завичаја, ђе се родио, ко му је отац, а ко мајка; има ли кога гођ свога да је у животу, и шта је њему уписано у књизи судбине његове?!...“

Ивица се поче опет мешкољити и мрштити — као да је хтео да се курталише стања у коме је.

„Хоћеш говорити?“ рече му калфа Радо, а с њега не скидаше очију.

„Ама стани... Шта је ово?... Ће сам ја ово?... А, сад знам. Ево ме у Великом Полому, у дому оца Вујана. Него, какав је ово оволики свијет? Има и Турака. Сви на добријем коњма и под свијетлијем оружјем. Да ово нијесу сватови?... Чији су ово сватови?... А, сад видим, ово Јово Орлача жени свога сина... Ено изводе и ђевојку. Боже, ја дивне вођевине!... Сви су поскакали, да се њене љепоте нагледају!...“

И Ивица мало заћута, па опет настави:

„А, гле!... Ватра с небом свезала! Куд бјеже ови Турци?!... Ено и пушке припуцаше. Гину и на једној и на другој страни. Сирота

Булбул-Мара, она још не зна, да јој је брат погинуо. И боље!...“

„Ама, ко ти је то Булбул-Мара?“ упита одједном калфа Радо.

„Не знам. Што видим то и казујем. Него, чекајдер: ће сам ово сад?... На неком сабору. Силан се искупио свијет. Да камен с неба полети, не би на земљу пао: а небо се натуштило. Земља се из темеља потреса. То ће бити страшна олујина. Муње и громови не патишу. Први је хитац грома већ на земљу бачен, да јави свијету, да је Господ Бог близу... А, гле, ко је оно?... То је сјенка с онога свијета. У десној руци носи зелену јошикову грану; у другој некакав дроњак, те њим маше и виче:

„„Уклањајте се, људи, с пута, ето ово он долази!... Бјежите, да вас коњи његови не погазе!... Чувајте се крилатијех коња!... Зар не видите Обрада мог?!... Оно је он на бијелцу свом!... Бјежите. бјежите — да моји сватови прођу!... Ха, ха, ха“!!...

„Ово је кикот једног разореног ума!...

„Боже, па то је она!... Сирота луда Мара!...“

„Која она?... Која луда Мара?“ упита га калфа Радо Фочанин.

„Па која луда Мара?... Једна је луда Мара: то је мајка нашега друга калфа-Драге Орлаче!“ одговори мали Ивица, а очи му стадоше севати, као да су од нечега престра-

вљене. Калфа Драго скочи. Његово се лице чисто преобрази. По њему беше плинула некаква неразговетна радост, помешана с неком језовитом престрављеношћу... Он хтеде нешто да рекне, да упита, али му калфа Радо метну руку на уста и даде знак да ћути.

„Ух, ово се не да гледати!“ повика одједном мали Ивица, и од себе отури наруквицу Орлачину... „Каква страшна судбина и њега чека!... Боже, ала је неваљао овај свијет!... Али је Бог милостив. Његова милост достиже и тамо, ђе се ми смртни и не надамо!...“

То рече, па се стаде грчити и превијати, као да су га сами беси распињали. Калфа Радо Фочанин муку је имао, док га је пробудио. Сиромах мали Ивица!... Кад је дошао себи, он је само тамо-амо зверао, као да је хтео да сазна, шта је то с њим било. И само се тужио, да је малаксао и да га свака кошчица боли!...

XX

БИТКА ЗАЉУБЉЕНИХ

Љубав је тајна Божја. Она је старија и од самог рода људског. Њен је пра-пра-извор у самој материји; али она није што и материја. Њу је Творац небесни даровао материји — да је оживи, да је развије, да је усаврши, да је оспособи, да се у њој може јавити свест, мисао о своме бићу, о бићу васељенину, о бићу самога Бога. Љубав је у Богу, а Бог је у љубави. У љубави се скрива и закон одабирања — да се образују лепше форме, лепши облици у биљном и у животињском свету. Каква је грдна разлика између примитивног човека и данашњег човека! Крој тела у примитивног човека био је незграпан, здепаст; његово лице било је дивљачко, његове вилице животињске, а уста и зуби прождрљива звера; кожа једно грубо откање, пуно кала и нечистоће; његова коса на глави — чекиња, а маље по телу — чўпа; његов поглед дивљи, крвожедан, готово бестијалан... Примитивна жена могла је бити

пре лавица и тигрица него данашња жена; а данашња жена више личи на какав идеални створ него на своју препотопну дрýгу... Кожа данашње жене еластична је, бела је, провидна је; њено је тело обло, витко — као да га је Канова извајао из бела карарског мрамора; њена мала, као кармин румена, уста, као да су само за то створена, да те својим осмејцима занесу, залуде и да те својим врелим пољупцима растопе... А њене очи?... Да у њима видиш читав један свет; њена мека коса то је свионо повесмо, што се прелива, као да је обливено неким небесним сјајем. Љубав влада атомима, па влада и световима. Она не зна за препоне, она не зна за вере, за религије, за законе што их људи граде, јер она има у себи све. Љубав не зна ни за какве сурогате, ни за какве мајсторије. Она је лив из некакве божанствене самоставности.

И, сад, је ли тај чудесни преображај извршен случајно?... Не; то је праисконска тежња, то је једна виша намера, један вечити прогресивни закон Бога Свевишњега — ка вечитом усавршавању и улепшавању облика у читавој васељени. И тај се закон скрива у одабирању, а одабирање у љубави...

* * *

Откад је наш јунак, млади Драго Орлача, дошао у Сарајево и погодио се у мај-

стор-Емина Авдића, и почео да изводи оне дивне златали везове не само на мушком и женском оделу богатих босанских ага и бегова, већ и на девојачком везу на ђерђефу, он је, од то доба, постао предмет опште пажње и вољења. Заволео га је његов мајстор, добри хаџи-Емин Авдић; заволели су га његови другови без разлике вере и народности; али га је највише заволео женски свет, који се дивио не само његовим златним рукама, већ и његовој младости, његовом витом узрасту, његовој мушкој лепоти, његовим, као ноћ црним, очима, па онда и оној његовој плашљивости, што међи између момачке наивности и девојачке стидљивости.

Али нико га тако заволео није као Емира, једина кћи његова мајстора Емина Авдића. То беше тек зајашмачено девојче поличарче, али које још не беше ни мало изгубило од познате слободе, што је има лепи босански женски свет, који је своје драži овлаш крио од мушкога погледа и то више вере ради и источњачких обичаја, што су их у Херцег-Босну донеле Османлије, него ради својих босанско-херцеговачких погледа и навика, што су још јако преовлађивали у свој Босни и Херцеговини и у љутој Босанској Крајини. А Емира и беше ретка лепотица и још недирнут цветак из бокорја богатога врта харемског цвећа босанског. Оне, као небо плаве, очи, они њени враголасти покрети, они њени ватрени по-

гледи, што мило изазивају на слободан разговор и наивну девојачку шалу, просто су до лудила доводили босанску момчад. Она је своју лепоту и природну живахност босанске девојке наследила од своје рахметли матере Зарифе, кћери Омера Кујунџије; а доброту срца и племенитост душе своје наследила је од свога бабе хаџи-Емина Авдића.

Али је још силније почело да бије једно друго женско срце, кад је видело ону свежину мушке младости и девојачке стидљивости, што је одсијавала са убава лица нашега јунака Драге Орлаче. То је била Арифа, најлепши харемски цвет у свој Босни и Херцеговини, то беше робиња у харему Усејина, сина Смаил-аге Алагића. И старом је Алагићу узаврела крв у жилама, кад је видео оно наго, оно обло алабастер-тело; оне велике, као угљен црне, очи, очи што сагоревају, очи што убијају, и онда је у себи рекао:

„Ово је, бива, за мога сина Усејина. Хоћу да је купим, па шта ми гођ ови трговац за њу узишће. Хоћу да зна, да га се његов бабо увијек сјећа, па ће био да био, и да га није заборавио ни ондај, кад је био у Стамболу, већ му је купио овај алем камен земље ђурђијанске, те да му у двору сија као јарко на планини сунце.“ И што је Смаил-ага рекао, то је и учинио. Он је за њу дао 5.000 златних јермилука, а толико му је затражио и трговац, што тргује харемским цвећем, што

расте и цвета у земљи првих лепотица овога белог света — у земљи ђурђијанској.

*

Емира је прво заволела оно живо разнобојно цвеће, оно зелено лисје, оно златно пшенично класје, оне гране и оне шарене лептирке, што их је млади Орлача на ђерђефу онако лако изводио, па је тек онда бацила поглед на лице његово и на она два црна ока његова. И онда је у тим очима опазила нешто њој дотле непознато, нешто што је загрева, нешто што је буди, што је заноси, што је опија и много што-шта друго, што њена душа дотле није знала ни разумела...

После би отишла у своју собу, па би срдито збацила и од себе отурила свој јашмак, и онда би се спустила на свој миндерлучић, наслонила би своју лепу главу на своју, као снег белу, леву руку, а у десној би држала везено јаглуче, што га је она на своме ђерђефу везла; посматрала би свој девојачки вез, и одједном би га од себе отурила. И онда би се удубила у неке њој дотле непознате мисли, с којима се њена душа до сад занимала није. То управо и нису биле мисли, то је било неко полубудно сањање. У томе је сањању лебдела жива слика младога Орлаче, његове црне очи, његове дуге свионе трепавице, што беху засенчиле његово мило, нешто сетно и бледо лице; па онда —

они његови вити прсти, па његов вез.... И онда би се чисто тргла и скочила у очевидној намери, да се тога луда — полубудна сна отресе...

Она је после отишла својој другарици Ани, сестри Радича туфегџије, што је с кућом одмах до куће хаџи-Емина Авдића. Ана је била годинама старија, мудрија и искуснија, али су се њих две пазиле као две рођене сестре, и једна би другој казале, да се, што-но кажу, за прст уједу; а обе добра и племенита срца, па се сљубиле и замиловале. Емира је Ани казала све по реду, шта јој се догодило...

„Па ти си се то, бона не била, загледала у тога твога калфу“, рече јој Ана онако пола у шали а пола у истини.

Емира јој благо метну своју руку на уста, па ће јој, као мало и срдито, рећи:

„Јеси ли ти помахнитала?!... Ће ћу се ја загледати у једног ћаура: ја Туркиња, а он Влах... То, бива, не море бити!...“

„Море, море, лудице моја мала. Шта се вашијех младијех момака загледа у наше лијепе каурке, па по сву драгу ноћ чепај под њиховијем пенџерима, и кад им се протури по који стручак босиока, ја какав други цвијет, или и читава кита цвијећа, што умије да говори, а они ондај, срећни пресрећни, отиђи кући, па шјутра опет изнова. А буде прилика, да се ваши залете и у наше сватове, па нам уграбе и саму вођевишу; а веселе мајке и

оцеви потеци мули, потеци паши, па, најпослије, потеци и самом травничком везиру, док једног дана пукне глас, да је наша вођевина примила вашу вјеру и ондај?... Ондај сунце грије исто, као што је и пре гријало... Љубав је, моја мачице мала, чудна работа. Она има свој свијет и своју вјеру", одговорила јој је Ана као какав прави модерни философ.

Емира би се после замислила, устала и отишла; а једном-два, после оваког разговора, обе су долазиле у дућан оца Емириног, те гледале, како млади Орлача, на своме седефли ћерћефу, на некаквој свиленој, као снег белој, а као паучина танкој шамској саде тканини везе некакво дивно јаглуче...

То је била наруџбина Усејин-аге, сина Смаил-аге Алагића, десне руке травничкога везира Мусури-паше...

* * *

Сасвим се друкчије према нашем младом јунаку зачела и развила љубав у ове лепе и ватрене Ђурђијанке. И у њене одаје беху допрли гласови о некаку младом ћауру, што уме на ћерћефу да везе лепше и дивније, него икаква девојка везиља, и како сваки дан свет долази, те то чудо гледа. Ово је веома заголицало радозналост једне источњачке лепотице, па се једнога дана и она зајашмачи, и са својом старом робињом Џеладом изађе

у чаршију, сврати у дућан хаџи-Емина терзије, и стаде код ђерђефа младога Орлаче. У први мах није се могло опазити, да ли је више занима Орлачин вез или младост и лепота његова. Али у један мах она се чисто уздрхта. То је било онда, кад се њени погледи, сасвим случајно, сусретоше са његовим. Она је тад у својој души осетила неко за њу дотле непознато миље: она је у очима и погледу овога младог ђаура опазила нешто дотле незнано, нешто што она није била у стању себи да објасни, нешто више но што је кадра да дâ наслада обичне љубави. И тада се у њеној души јавила мисао:

„Ја ово Каурче морам имати: ја, или ћу се убити или ћу га имати на својим рукама, у своме загрљају, на својим грудима!...“ Она се у два маха машила свога јашмака, размакла са свога лепог лица, са својих ватрених очију његове завесе; али то не опази млади Орлача: он се беше сав предао извођењу свога дивотног веза, оног зеленог лишћа и оног разнобојног ливадског цвећа.

Једном је затекла ту и Емиру Еминову. Она беше дошла са својом комшиницом Аном, па стала готово уза сâм Орлачин ђерђеф.

Арифа је погледа. Њене очи севнуше погледом гладне вучице, кад смотри свој плен. И онда је својом малом, а као снег белом, руком, незграпно узе за јашмак и одгурну у страну, те себи начини место. Оне

једна другу погледаше, погледаше право у очи. Из очију лепе Ђурђијанке севнула је мржња и страст, из очију Емириних некаква престрављеност. Ово је био први сусрет, први душмански судар двеју до лудила заљубљених лепотица: Емире слободне кћери поносне Босне и Арифе, лепе Ђурђијанке, робиње Усејина, сина Смаил-аге Алагића, верне слуге травничкога везира, лукавог и препреденог Мусури-паше.

Емира дочепа за руку своју другарицу Ану, па с места остави дућан свога баба и оде у своју богато намештену одају, свали се на своје свилено шиљте, а груди јој се почеше надимати, као да су хтеле да прсну.

„Мене је од ове жене спопао неки страх. Немој ме остављати саму“, рече она својој другарици, па са свога лица нѣ скиде већ просто здера јашмак свој, и баци га доле на тле, да се ногама гази.

„Не бој се, душице моја, ич се ти ње не бој“, оде је тешити њена другарица Ана. „Друго је твоја љубав, а друго њена. Твоја је љубав силнија, моћнија него њена. Оружје твоје љубави, то је сама љубав; а љубав је јача од свега свијета. Твоја љубав, то је огањ што вјечито гори, то је огањ живота нашега; њена љубав, то је пламен од сува лисја и грања што у мах букне, а у мах се утули. Послије, мачице моја мала, уза те је све Сарајево, уза те је сâм Господ Бог, а уз њу?...

Уз њу је само женски бијес. Она може у лицу бити нешто и љевша од тебе; али је твоје срце боље него њено, а душа племенитија него њена. Зато, душице моја драга, она тебе треба да се плаши, а не ти ње!...“

На ово Емира скочи.

„О, како си ти добра, како си паметна и мудра, моја слатка Ано!... Твоје су ријечи прави мелем моме рањеном срцу; оне су Алахов илаћ мојој боној души!“ повика Емира, па се својој другарици у наручје баци.

* * *

„Ама, виђе ли ти, Целадо, ону вижљу, како се бијаше несрећно испријечила преда мном?“ упита Арифа робињу Целаду, кад оставише дућан Емина терзије, и пођоше горе уз чаршију а до дућана Салије кујунџије.

„Богме виђех, како не виђех?!...“

„Умало што јој нијесам овијем прстима ископала она оба њена жмирава ока, а овијем ноктима нагрдила и разгребала оно њено лице...“

„Богме оно нијесу жмираве очи, већ жива жеравица, што сажиже срца у јунака“, учини робиња Целада.

„Шути!“ повика готово срдито лепа Ђурђијанка, а појми својом лепом руком, да преко уста удари робињу Целаду.

„А што се, бива, срдиш на ме?!... Опет је теби лашње њу уклонити с пута, но њој тебе. На њеној је страни само љубав, а на твојој и љубав и сила. Послије, како ја знам, теби иђе у индат још једна голема сила, сила јача од свега Сарајева.“

Арифа погледа у Целаду.

„За кога то мислиш?“

„Мислим за самог травничког везира, за Мусури-пашу. Њега је твоја љепота занијела, па хоће да те отме од твога драгана Усејина, те да свој харем закити најљевшијем цвијетом, што га може дати једина земља ђурђијанска.“

„А, ђе ме је везир могао виђети?“

„Е, ђе те је могао виђети?... Могао те је виђети, ђе је гођ хтио. Везирима је слободно завирити у најскривеније избе најбјешњијех ага и бегова; они могу, бива, и кроз најдебље зидове каменијех кула и сјајнијех дворова гледати све шта се туј збива, и слушати шта се говори и ко шта мисли и намјерава, те неће знати, ђе се налази најмирисније и најљевше цвијеће харемско у граду Сарајеву!“

Арифа се замисли. Преко њених румених усана прну један чудан осмех. То управо и не беше осмех, већ некаква смеса од пожуде за осветом и некакве сатанске радости, што се могу видети једино на уснама какве силне и опаке одалиске...

XXI

ГРЕХ СЕ ЗА ГРЕХОМ ВАЉА

Тако је! Стари греси и нови јади притискују и даве не само поносну Херцег-Босну, већ и цео народ српски од Искра и Струме па до Јадранскога Мора, од Драве, Саве и Дунава па до Охридскога Језера. А какав је то народ, народ српски; а какве су то земље, у којима он живи ово је више од хиљаду и две стотине година?!... Српски је народ одарен јунаштвом и витештвом, а његове земље лепотом и сваким Божјим благословом.

Српски је народ својим витештвом узлетао до висине Душанове царевине, али се за то својом неслогом и међусобним борбама срозао до косовске пропасти...

Српски је народ видовит; он је с висине своје још из далека опазио опасност, која од најезде османлијске прети не само његовој политичкој слободи и самосталности, већ и осталим државама и народима на нашој страни света. Зато је његов ђеније и узвикнуо кроз уста песникова:

„На Цариград Турчин зија,
К'о на стадо курјак мрк,
А из двора унинија
То спокојно гледа Грк....
Наш Цариград бити мора,
Српске славе иште вис,
Нек с' у волни Црног Мора
Чалмоносни сурва рис!“.. [17]

Али је ту мисао несретни удес на Дјавопољу помео. Изгледа, да ни народима није допуштено, да мењају одредбе, што су у књизи судбине за њих прописане.

Па, ипак, српски је народ то, што је први дочекао силу османлијску и с њом се у коштац ухватио још на реци Марици; он је последњи пао, бранећи од азијске најезде своју слободу и слободу Балкана, а први се дигао, да се од ига турског ослободи. Нема ни једног бојног поља од Стамбола па до Будима и гордога града Беча, где он своју крв проливао није за се и за остале потлачене земље и народе силном Османском Царевином...

Збиља, за студију је посматрати, како се и из чега се османска сила зачела и развила, док је узлетела на баснословну висину, што је свет, у то доба, не само зачуђавало, већ и престрављивало; а како је и зашто српски народ, са своје висине, посрнуо и стропоштао се у понор расула своје снаге, своје

[17] Из песама Петра Сокољанина.

славе, своје величине?!... И једно и друго има својих одсенака у овој нашој причи...

*

Османлије су огранак турскога племена, које се у XI. веку, на позив тада најсилнијег владара на Истоку, султана Махмуда Себуктегина, са Селџуцима доселило у Хорасан — у Месопотамију. Племенски старешина Османлија звао се Каји-хан. После оних великих превrата у Средњој Азији један од потомака овога Каји-хана, по имену Сулејман-хан, мудро извуче своје племе из оних крвавих вртлога и насели га у близини Ванског Језера. Мало за тим овај исти Сулејман одлучи, да се са својим племеном врати у своју стару постојбину; али је судбина имала сасвим другу одредбу: прелазећи преко надошле реке Еуфрата Сулејман-хан нађе своју смрт у њеним бесним таласима. —

Власт и господство над целим овим племеном поделе четири његова сина. Старија двојица са већим делом свога племена оду куда су били и пошли, а то је у своју стару домовину, а два млађа брата, са много мањим делом свога племена, врате се откуд су и пошли, врате се да изврше велику улогу, коју судбина беше одредила османскоме племену. Под вођством свога старешине Ертогрулбега (Ертугли-бега) овај се део племена настани у покрајини Ерзеђану (Ерзињану).

Једнога дана дигне се овај Ертогрул-бег са својих 600 коњаника, да осмотри околне земље своје нове постојбине, и на томе своме излету набаса на некакво крваво разбојиште, где се две војске на смрт и живот бију. Обе војске беху малаксале, и само се чекао тренутак, која ће од њих двеју пре посрнути, а она друга однети победу. Сви турски извори и предања тврде, да је Ертогрул-бег из простог великодушја и сажаљења прискочио у помоћ слабијој војсци, и тако до ноге разбију јачега противника. Побеђена војска била је татарска, а победоносна — владара од Коње (Иконије) султана Ала-Едина из племена Селџука. Разуме се по себи, да је овај достојно наградио свога изненадног избавитеља....

*

Овога Ертогрул-бега наследио је по смрти његовој његов мудри и јуначки син Осман.[18]

[18] Ово је онај Осман, од кога доводи своје порекло „Османов сан". Он једне ноћи усни, да је из његова пупка никао и развио се један грдан дуб — храст — чије су гране и стубови засенчили цео онда познати свет. Његови жреци, сутра-дан, тај сан протумаче, да ће османско племе покорити све познате земље и народе, а њихове владаре, цареве и краљеве, бацити под своје ноге. Тај се сан и његов значај тако унео у душу Османлија, да су они у његово остварење веровали као у одредбу самога Алаха и његова пророка Мухамеда, и да су њихови алаји улазили у борбу против непријатеља с тврдом вером, да ће победити. Сви главари Османлија ту су веру одржавали у своме племену и у својој војсци, али нису никад сметали с ума, да мудро и државнички управљају својом државом, да своју војну снагу подижу и негују, да јој набављају све потребе и не лишавају је никаквих средстава, без којих и најбоља војска није кадра извршити свој велики задатак.

Он се у првој даној прилици прогласи за независног владара у канату Караџа-Хисару. Он је, затим, полако и без икаква шума, уређивао и проширивао своју малу државицу; он је, као оно паук, хватао у своје мреже поједине мале државице у Малој Азији и подчињавао их својој власти; а највећу пажњу поклањао је својој младој и бојној вичној војсци. И кад је мислио, да је дорасла да се у коштац хвата и с мало већом и уређенијом војском, он се, једнога дана, сукоби са доста великом византијском војском пред самим Кајин-Хисаром и ту је до ноге потуче, те тако своју власт прошири чак до иза Исника (Никеје) и Брусе. Њега наследи султан Оркан, који своју столицу пренесе у Брусу, и ту тек живо настане, да уређује и јача своју војску, те и он почне и даље да шири своју државу на већ увелико посрнулој и у снази опалој византијској царевини. Њега наследи његов син Мурат I., који настави остваривати велику замисао свога мудрог деда а још мудријег оца. Највеће дело овога османског владара било је, што је донео уредбу, по којој је систематски попуњавана у бојевима прорећена војска из освојених хришћанских држава и државица: узимата су сасвим мала деца, одвођена у Цариград и у Малу Азију, па ту турчена и давата у школе, да се уче читати и писати, затим основним знањима, а, доцније, према даровитости, вредноћи и

способности, давати су у више и највише школе, царске школе, где су се учила и спремала за све гране државног живота. —

Из ових школа и од ових младића добијала је османска царевина велики контингенат добро спремних официра, гласовитих ђенерала — војсковођа, мудрих а знаменитих државника. Њима су поверавана прва места у царству, а често и судбина целога племена па и самог царског престола. И они су се увек показивали достојни тога високог поверења и велике царске милости. Та они су то, што су османску царевину из ничега подигли на тако завидну висину: они су то, што су славу османског оружја пронели с краја у крај тада познатог света... То су једини државници, који су знали и умели, да оцене праву вредност државнога јединства. Много што-шта могло је на Високој Порти проћи неопажено и некажњено, али повреде државнога јединства, његове основе на којој почива сила и моћ државна — не. И ко се о тај принцип огреши, њему је с места одлетала глава, па био он царски син или брат или ма какав великодостојник у царству: зелени свилени гајтан ретко је кога мимоилазио, који би се показао недостојан царске милости... Ето, како је постала и развила се османска сила и величина, од које је свет задрхтао!...

*

А витешко српско племе, а племенити народ српски — што се простире од Искра и Струме до Јадранскога Мора, од Драве, Саве и тихога Дунава па до Охридскога Језера и Атонске Горе, — су чим се он занимао, и какве су њега више државне идеје одушевљавале за ових хиљаду и двеста минулих година?... Како су његове главешине, његови први синови радили; како су они неговали и подизали снагу и јединство народно?... На ова питања нека одговори раскомадано Српство, а, у првоме реду, најлепше и најхомогеније две покрајине српске — поносна Босна и кршна Херцеговина!....

* * *

Кад се пред вече мајстор Антун Цавић вратио из Љешнице, он је сву Лозницу обио, распитујући, где се то његов калфа Драго могао склонити, те да га опет стрпа у „шиљу.“ Он се у себи зарекао, да га дотле неће оставити, док му се не удари 25 „врућих“, и то насред чаршије, па да се тек онда протера. И то би њему г. начелник и учинио, да га не однесе белај у Љешницу, а одатле на Видојевицу; али кад је видео, где се подижу шанцеви и куд се довлаче топови и цебана, онда га то мало и ублажи; а већ он ће наћи онога лолу, па да се у земљу сакрије — мислио је. Али га јако забрину, кад му у сâм сутон

дође са Шепка Ђуро латов и каза, да је његов калфа, рано, рано, прешао у Босну и некуд отишао. С њим је, вели, прешао са својим колима и Ибро кочијаш. „По свој прилици, Ибро ће га и одвести тамо, где је он наумио“, додао је Ђуро латов.

Овај је глас просто пренеразио мајстор-Антуна. Он је у томе предвиђао неку опасност за своје главне планове, а било му је опет тешко, што није могао мало боље да завири у ту ствар. Дуго је и дуго нагађао ко то може бити, што се усудио да њему подмеће ногу. И онда ће одједном у себи рећи:

„Ха, то ли је?!... Сад видим у чему је ствар. То је масло оне маторе попине, онога протопопа Рајка, како га моји људи у Босни зову!... Нека! Научићу ја њега памети. Сад моји ветри пушу, а не његови. Он мисли, да су сви босански и херцеговачки конци а и они из Београда и Крагујевца у његовим рукама. Вара се он. Куд он намерава ићи, ја се отуд већ враћам!...“

*

Сутра-дан сабаиле отишао је у начелство. Начелник још не беше дошао у канцеларију. Секретар и помоћник већ су били ту; чули су да се г. начелник јако љути, што су ту Антунову ствар без њега решили. Помоћник се беше мало и забринуо, али му секретар рече, да се ништа не брине, већ да остави њему,

да он то г. начелнику реферише. И док се овај разговор водио између помоћника и секретара, у ходнику се беше развикао мајстор Антун Цавић, да је све начелство трештало. Из побочних канцеларија излетеше писари и практиканти, да виде шта је то. Секретар удари у звоно. На вратима се указа Гавро пандур.

„Шта је то тамо, Гавро?... Ко се то толико дерња?!...“

„Ама, г. секретару, она рђа, онај Антун Јазавац... Ми опоминьи и опоминьи да не виче, а он ни да чује, већ све горе и горе!... Крива му нешто власт. Каже, да у овој земљи нема правде; али кад оно викну, да власт брани лопове и неваљале људе, онда се онај свет поче згледати: не зна шта ће да рекне!...“

„Дајдер га 'вамо!...“

„Неће, господине; говорили смо му ми и говорили, да се јави било вама било г. помоћнику, а он неће да чује. Вели, да он хоће с начелником да говори.“

„Дајдер га 'вамо кад ти велим“, повика секретар гласом, у коме није било шале.

„Хајде, човече; чујеш ли, зове те г. секретар!... Хајде одмах,“ рећи ће Гавро пандур, а руком га мало дохвати за рукав.

Али се на то мајстор Антун Цавић испречи:

„Одмакни-де од мене; и кажи твоме секретару, нека се обрецује на кога се и до сад обрецивао, а на мене, бели, неће!..“

Он хтеде још нешто рећи, али се уједе за доњу усну. Секретар беше стао на праг своје канцеларије. Стао мирно и слушао, шта говори мајстор Антун Цавић, па ће сасвим хладно рећи:

„Милуне, камо тај Милун?!.“

„Ево ме, г. секретару, одговори једна људа од човека у дивном арбанашком руву а под пусатом пограничких буљубаша.

„Деде с места узмите тога ту, што се толико развикао, па га избаците напоље!...“

И, Бога ми, он то и рече и не рече, а она два арслана, Гавро пандур и Милун буљубаша, као два јастреба дочепаше Антуна Цавића, па га као каква немирна дерана избацише на улицу, а кад се Антун сокака дочепа, он се тек ту поче кревељити исто као јарац, кад ногама западне за врљике.

У том се оздо чаршијом указа и г. начелник.

Гавро пандур одшкрину врата на секретаревој канцеларији, па ће полако рећи:

„Долази г. начелник“.

„Знам. Зато се и дерња она рђа. Мисли да ће му то помоћи,“ рећи ће секретар сасвим мирно и оде разгледати нека своја акта.

*

Начелник беше човек старога кова. Много је полагао на своје старешинство: слепо је слушао, што му је „озго“ налагано. У томе

је гледао и закон и правду и све; али је ту исту послушност тражио и од својих подчињених. Према грађанима је удешавао своје држање по њихову газдалуку и гласу, што су га имали међу осталим грађанима, али је највише мотрио, како ко стоји горе у врховима власти. Антуна Цавића је од некуд веома уважавао: није му могао ништа одрећи. И преко свега тога он је био доста добар и душеван човек. Волео је истину и правду, само кад се оне нису много косиле с онима, што у Србији ведре и облаче. И њега је одушевљавала идеја о уједињењу српског народа; и његово се срце потресало, кад би чуо о страдању несрећне босанске и херцеговачке раје: али је и он, као и многи други и Срби и Турци, веровао, да међу Србима Мухамедове вере и Србима хришћанима никад не може доћи до какве слоге, до каквог братског споразума и међусобног рада на измирењу верама разривеног и у душманске таборе подељеног народа српског.

Гавро пандур опет одшкрину врата на секретаревој канцеларији, па ће неким забринутим гласом рећи:

„Зове вас г. начелник!“

Секретар сместа устаде. Узе са стола један свежањ аката, метну их под лево пазухо, и оде у начелникову канцеларију. Ту је већ био и г. помоћник, брижан и веома покисао:

видело се, да је између њега и г. начелника било крупна „ријечања.“ —

Начелник дочека секретара стојећи. Оне две боре, што су обично показивале начелникову срдитост и нерасположење, беху се испречиле преко његова широка чела.

Он поче овако:

„Па кад ви, г. секретару, радите овако, кад сам ја ту, онда шта ви радите, кад ја нисам ту?“

„Само оно, г. начелниче, што наређује закон и земаљска правда!“.

„А, молићемо, где то у закону пише, да се из канцеларије могу избацивати на сокак први и највиђенији грађани?“.

„То нигде, г. начелниче, у закону не пише, нити је то ко овде учинио. Тај газда Антун Цавић упао је јутрос сабаиле у ходник нашег начелства, па се ту тако развикао, да се почео купити свет као на какво чудо, а цео персонал наш оставио је свој посао и излетео у ходник да види, ко је то што је узбунио цело начелство. И на све моје опомене, да се умири, док дођете ви, он није хтео ни главе да окрене, већ је постајао све бешњи и бешњи. И ја сам онда наредио, да се избаци наполье, а на то сам имао право и дужност, јер ја одговарам за све нереде, који се десе под кровом овога начелства.“

Ове речи секретарове као да мало ублажише срдитост начелникову, јер он, са добрим тоном ниже, настави:

„Па, ипак, г. секретару, тако оштра мера према једном угледном домаћину и грађанину, као што је Антун Цавић, и сувише је претерана. После, он је имао и разлога, да се мало на вас и наљути, јер сте његову ствар олако узели и решили је, што-но кажу, преко колена... Пустили сте онога безобразнога дерана, што је насрнуо на мир и част његова дома, а, сем тога, и покрао га; — пустили сте га, велим, без и најмање казне.“

„Ништа од тога свега, г. начелниче, не стоји“, одговориће на то г. секретар. Једна чудновата околност, један, управо, прст Божји, показао је, како је велики грешник овај Антун Цавић, а како је његов калфа Драго невин као малено дете на сиси своје матере. У мојој се канцеларији онога јутра, кад смо ја и г. помоћник Среја узели на први претходни испит окривљенога калфа-Драгу, сасвим случајно десио наш прота Рајко. Беше сео за један мали сточић, па нешто по своме обичају бележи и не мотрећи, шта ја и г. помоћник радимо. Ја сам био устројио протокол за прво саслушање: како му је име и презиме, где се родио, колико му је година и т. д. На све ово оптужени је зачуђено бленуо у нас. Његово цело држање, његов безазлени поглед казивали су јасно, да је то

све за њ ново и непознато; а он оптужен и стрпат у затвор као најокорелији зликовац!... И то је урадио овај бездушни мајстор његов, овај Антун Цавић, овај „одлични и виђени домаћин“ у нашем граду Лозници.

„И кад, најпосле, оптужени на прво питање одговори, да му је име Драго а презиме Орлача, прота се Рајко чисто трже. Он се боље загледа у калфа-Драгу. Дуго га је тако гледао, па ће одједном рећи:

„„То је он и нико други. Расечена јабука. Ето, ја преврнух земљу распитујући за њ, па ништа...“ И онда ће упитати:

„„Па шта је теби, синак, био Јово Орлача?...“

„„Који Јово Орлача?...“

„„Јово Орлача из Зворника. Један је Јово Орлача. Онаког трговца, чини ми се, никад више неће имати Херцег-Босна!...“

„„Он мени, по свој прилици, није био ништа. Ја за њ сад први пут чујем, одговорио је оптужени Драго Орлача“.

„„Може бити, може бити!... Кад њега и његова пријатеља оца Вујана она несрећа снађе, колики си ти онда могао бити?... Ти од свега онога ниси могао ништа утувити“, рече прота Рајко. И онда се диже, приђе г. помоћнику и каза му све, шта он о томе момчету зна, а о чему има записа у његовим белешкама. И он нам том приликом рече:

„„Ово је момче, сумње нема, потомак знаменитих породица — оца Вујана и Јове Орлаче. Кад је оно букнуо велики устанак у Босанској Крајини, коме се беше на чело ставио гласовити јунак војвода Јовета; — онда су оба ова дома оцрњена код травничког везира, да су главна спона између Србије и устаника. По мигу везирову навале на обе ове злосрећне породице најамници познатог крволока несрећне босанске раје Смаил-аге Алагића и његова распуснога сина Усејина, па им просто огњиште раскопају. Јову Орлачу пресретну у једном планинском теснацу више Зеленог Дубовића и ту га убију; а оца Вујана ухвате, баш кад је служио свету литурђију у Изворцима, вежу га и отерају у Травник. Њему је живо месо са костију кидато, да каже, шта зна о везама између Србије и устаника у Босанској Крајини.

„И, најпосле, једне тамне ноћи, сиђу у Вујанову тамницу некаква два везирова хећима, па му оба ока ископају, и онда га изведу из тамнице и онако слепа и окована оставе у једној тесној и кривој травничкој улици, названој „мрачна улица.“ Пред саму зору на њ набаса некакав добродушан Мусломанин, син поносне Босне, смилује се и одведе својој кући; скине му тешке ланце, испере његове дубоке ране, пресвуче га у чисто рубље и укаже му сваку могућу негу. Колико је Вујан остао код овога племенитог

босанског сина, то се не зна. Зна се само то, да је први пут виђен на сабору о Тројичиндне код манастира Светих Тројица, недалеко од града Пљеваља, где се налазе и сјајни двори Сали-бега Пљевљака, потомка славних бегова Сијерчића од града Горажда, јединог наследника најбогатијег бега у свој Босни и Херцеговини, рахметли Ћамил-бега од Бистрика, и највећег заштитника несрећне босанске раје. Овај велики мученик, уместо светога јеванђеља, узео је гусле јаворове и пошао од сабора до сабора, те приповеда грешноме свету, како је велики и милостив Бог, а како су зли и накосни људи тешки и себи и другоме — и земљама и народима!...

* * *

„Али је најгрозница судбина чекала лепу Вујанову кћер, познату Булбул-Мару, мајку овога веселог момчета, што је сад ту пред вама“, наставио је стари прота Рајко. „Нежне и одвећ осетљиве душе, она није могла да поднесе удар за ударом, који су је као громови један за другим погађали: на сâм дан, кад су је из очине куће извели, Турци јој убију јединог брата, њен понос, њен очни вид; затим јој стигне црн глас, да су на кућу њена оца ударили Турци, да су све предали огњу живом, а оца јој усред изворачке цркве ухватили и везали, па отерали у Травник, и

ту му једне ноћи очњи вид за навек угасили; али врхунац њене црне судбине достигао је своју језовиту висину онога дана и часа, када се опраштала са својим светим бременом, када је дала живот плоду своје прве и последње љубави, — баш тога часа и дана донесу јој мртва мужа, њену још једину потпору и утеху. И она се тад од тога страшнога погледа сва стресе, а кроз њено целокупно биће духнуше некакви незнани ветри, ветри с некога другога света, па је завитлају и баце у поноре вечитога мрака. И њена нежна душа тада је посрнула и пала у таму бесвешћа!.. И она и данас блуди, блуди као сенка с онога света, блуди од села до села, од града до града и виче:

„Уклањајте се људи с пута!... Ето, долази он!... Бјежите, да вас његови коњи не прегазе!... Чувајте се крилатијех коња! Зар ви не видите Обрада мог?!... Оно је он — на бијесноме бијелцу свом!... Бјежите, бјежите, да моји сватови прођу!... Ха, ха, ха!...“

И свет се уклањао с пута као каквом поноћном привиђењу, а од уста до уста ишао би тужан и дирљив шапат:

„То је она!... Сирота луда Мара!...““

XXII

ВЕЗИРОВЕ УХОДЕ

На крају свога извешћа стари прота Рајко дубоко је уздахнуо:

„Ето, ово је момче, као што сте од њега самог чули, незнано откуд пребачено у Србију, да га она на своме крилу однегује, те да се очува од очевидне пропасти, која је животу његову грозила у његовом родном месту; а, како се види, он је последњи изданак из двеју отмених српских породица из Горњега босанског Подриња, које су беснило и прождрљивост босанских зулумћара у корену сатрли.

„Па ко га је прихватио у Србији? Једна сирота али племенита душа. Прихватио га Данило црквењак и његова добра мајка — она, као овца оседела погрбљена старица, Јеринка. Они су га као своје дете хранили, неговали, одевали и на снагу подизали. Он, чули сте га, за друге родитеље и није знао. Они су га школовали и на занат оправили.

И он је тај занат тако изучио, да му данас у свој Србији равна нема: он је ту већ, да постане свој газда и први мајстор у своме занату, али се испред свега тога испречила једна, Боже ме опрости, рђа над рђама, један Антун Цавић. И шта је хтео овај катил од овога младог човека?... Ни мање ни више, већ да га морално убије, да му, ни криву ни дужну, удари на чело вечити жиг срама!...“

Прота Рајко хтеде још нешто да каже, али га г. начелник прекиде:

„Стани, г. прото!... То је страшно, што сам од вас чуо о судбини несрећне породице овога момчета. Моје ме срце боли, што сам олако поверовао његовом мајстору и с њим онако строго поступио. Бог ми је сведок, ја то нисам ни за што друго учинио, него што сам мајстор-Антуну слепо веровао, да је оно истина, што је он на свога калфу изнео. Али шта ћу ја, кад му и они горе верују: они ме непрестано упућују, да с њим радим на овој нашој општој ствари. Један од првих наших главешина баш ми ту неки дан пише, да Антун Цавић има великог познанства са првим беговима у Босни, а добро зна шта се ради и у Сарајеву и у Травнику, а преко ова два града босанска он зна, шта се ради и у самом Мостару, па да се за то на њ могу потпуно ослонити. И, сад, коме да верујем ја?!... Ето, и јуче, кад је дошао да се на вас жали, што сте му ту његову ствар упропа-

стили, он се чак и на ме љутну, што му то ја нисам свршио, него оставио на млађе; али кад је видео, какву ја муку мучим око подизања утврђења и око смештања џебане и другог убојног материјала, он се мало и одобровољи, а, особито, кад дођосмо на мали шанац, из кога би се сузбијало наступање непријатељске војске, да не заузме Љешницу, а, кад тамо, а оно цео онај народ оставио посао, па се ухватио у коло па игра заједно, а један чапкун из Равња извадио од аршина свиралу иза појаса, па крстари по колу и свира, те и сам подскакује и осталим играчима још боље вољу отвара; а ја, кукавац, шта ћу?... Да казним све?... Не иде; незгодно је: могло би бити свашта... Народ је народ; а ова времена бурна. Ту би само шићарили наши непријатељи... Да питам оне у Београду — то је, опет, заметно. Ствар не трпи одлагања. Зато ти ја дочепам за јаку мога свирача, па му жегнем 25 „врућих,“ и онда му подвикнем:

„Ашов за уши, па на посао!.. Нисам ја оволики народ кренуо од својих кућа, да му ти овде свираш, а он да игра, већ да врши мало прече послове. Зар не видите, весела вам мајка, да су на ово мало парче слободне српске земље зинули Турци као гладни вуци, па само чекају да им се из Стамбола мигне, па да упадну у ову нашу питомину, да туре угарак у куће наше, да зајме мал наш, па шта бисмо ми онда?.. Би ли нам онда помогла

та твоја свирала и ти ваши „танци?“. И, Бога ми, кад то чу онај народ, он леже на посао, да се до мрака урадило више но јуче за читав дан. И онда ће ми тај исти Антун Цавић рећи:

„Богме, г. начелниче, ово теби треба да се призна. Да тебе ту није, од свега тога не би било ништа!“ И ја га после одведем, те му покажем све, што је до сад спремљено и урађено. Водио сам га и у манастир Чокешину. Ту су нам смештене три батерије топова, сва топовска муниција и остала пушчана цебана. Водио сам га и у Прњавор, те је видео и она места, где ће се подизати и остала утврђења, а ту се мисли, ако Бог дâ, да се подиже и мост за прелаз наше војске у Босну. И, колико сам ја могао познати, он је био просто изненађен, кад је видео, шта се чуда за кратко време урадило... А шта је, најпосле, мислио, ђаво би га његов знао; тек он мени, кад синоћ стигосмо у Лозницу, рече:

„Богме, г. начелниче, Турци, како ја видим, треба да се на ум узму. С овом и оваком спремом није се шалити!“..

У тај мах врата се на начелниковој канцеларији полако одшкринуше, и на прагу се указа Гавро пандур, па ће некако значајно рећи:

„Газда Антун Цавић жели с г. начелником реч-две насамо проговорити“.. Начелник

готово збуњено најпре погледа у г. Среју помоћника, па онда у г. секретара. А они оба устадоше и одоше сваки у своју канцеларију...

* *
* *

Ево нас већ једном и у граду Травнику, у столици царских намесника — паша и везира! Травник је мрачни угао стамболских паукова, одакле су они вечито сновали своје смртоносне мреже по свој Босни и Босанској Крајини, те у њих ловили своје жртве, витешке синове босанске и крајинске. Травник је средиште господства стамболскога, а не господства босанскога. Све што је за ово име везано, носи на себи обележје језа и ужаса. Травник је гробница слободе босанске; он је слободном босанском сину некакав кужни израст на телу његове отаџбине. Босанцу је Травник туђ, као што је и он у Травнику туђ. По травничким улицама гмижу, као црви у рани, везирове уходе и најамници, гладне потрпезне кучке и којекакве белосветске придошлице... Травник је у Босни град прокажених!. — — —

Па ипак је Травник доста примамљиво место. Он је подигнут у једном од најдивнијих предела у читавој Босни поносној. Он лежи на благим окосинама Влашић-планине, а има поглед на непрегледна брда и планине, што образују китњасте долине река:

Пливе, Врбаса и Лашве и многобројних притоčица њихових. Прича се, да је први камен темељац граду Травнику ударио још босански краљ Твртко II; а он је, што се већ зна, подигао и травнички градић, који се до данашњег дана очувао од потреса толиких политичких бура и преврата. У овоме су градићу подигнути пространи и велелепни двори травничких паша и везира; али град овај још и данас чува познате травничке тамнице, вешала и кочеве, на којима су издисали босански мученици за слободу од све три вере а једног народа, ове класичне покрајине српске. Диван је поглед с овога старога градића на пространу и питому околину града Травника. Ту су од вајкада чувени миљкови, ливаде и пашњаци, башче и сувати, станови и котари за многобројну, крупну и ситну, рогату марву богатих босанских ага и бегова. Отуд је овај град и добио своје име — Травник.

У Травнику од вајкада преовлађује култ римске курије. Ту је подигнут и чувени завод „милосрдних сестара.“ Главно место овоме култу било је познато и на далеко чувено село Долац, које је данас, непрестано ширећи се, већ постало предграђе Травнику, и сви политички конци укрштавали су се у овом травничком прњавору. И кад би год травнички везир хтео да сазна, шта мисли Травник, он би своје уходе слао у село Долац.

У доба наше приче, на самом улазу у село Долац, била је једна стара и доста пространа крчма, крчма Ђуре Мартина. Њен мрки, на шиљак изведени, кров, видео се још из далека; а њене широке и веома испуштене стрехе зелениле су се као каква травом обрасла ледина, по којој су се истињиле и разбокориле све саме чуваркуће, које Босанац за живу главу неће са својих стреха да скида. Он верује, да, док су год стрехе његова дома окићене зеленим чуваркућама, дотле у његовој кући почива свако добро и Божји благослов. Село Долац било је за град Травник, у исто време, и место теферича, а крчма Ђуре Мартина била је, опет, место састајања и егленисања, место где се пре могло сазнати, шта се у свету збива но и у самом граду Травнику.

Цело двориште Мартинове крчме било је опкољено високим чадорастим белим липама; а оне четири велике липе, што су на све стране раширile своје лиснате зелене гране на оној широкој заравни одмах више саме крчме, чисто су, у доба летње оморине, у своју дебелу хладовину мамиле и путника и намерника. Оне су служиле на лепом времену као сењасти зелени хладњаци, под којима је било пуно клупа и столова од дебелих растових и липових дасака. Ту су обично лети људи седели, пушили на своје мале камише, пијуцкали било меку, било љуту,

било стару, било нову — „мученицу,“ и слушали шта људи говоре, и шта се све у свету догађа.

Тако је и овога пута било.

Под липама пуно света од све три вере — и сељака и чаршинлија, али су шокци ипак преовлађивали; а по себи се разуме, да је ту било и везирових људи: од како се одлучило, да се везирска столица пресели у Сарајево, они су се размилели на све стране. Травнику није било право, што се везират премешта у Сарајево: он је у томе много губио, па му је мило било, кад је чуо, да је Мусури-паша наишао на јак отпор у Сарајеву, и да ова ствар неће ићи тако глатко, како се у први мах мислило.

„Чу ли се то, људи, како су прошли ови наши, што су се ту неки дан кренули, да промотре стазе и богазе, куда ће везир проћи, кад са својом сјајном свитом крене за Сарајево?“ упита неко од гостију, што седе горе под липама.

„Богме, како се ћује, ружно је било“, учиниће Суљо амалбаша у горњој махали више Челебића хана у Травнику. „Дочекала их, бива, ћета Црнога Витеза у теснацима између Штита и Вратнице планине на пријеком путу, што води из Травника у Сарајево, и туј су наши грдно настрадали. Туј је погинуо наш најбољи јунак стари Осман Крњо, а тешкијех рана допао Зуко Демировић!...“

„А не казујеш, шта је било са Смаил-агом Алагићем?“ упашће Суљи у реч Видан Самарџија, за кога се знало, да не избија из одаја везирових кабадахија.

Они се људи стадоше згледати. Видело се, да нико од њих није знао, шта је било са старим Смаил-агом Алагићем.

„Па, де, што шутиш?.. Што не казујеш шта је било са нашијем Смаил-агом?“ повикаће амалбаша Суљо.

„Смаил-ага нам је јунаћки погинуо“, настави казивати Видан Самарџија. „Кад је видио, шта би с његовијем људима, он се на своме зеленку заустави, да види на коју ће страну, те да не пане у руке Црноме Витезу, али у тај баш мах звйзну гором једно витко копље, те њега погоди посред лијеве сисе и избије на другу страну испод саме плећке за читаве двије шаке; а он, јадник, баци из руку узде, и пољми горе у вис, као да је хтио нешто да ухвати, и ондај му на нос и на уста шикну врео кључ крви... А озго, са „Ђаволье Лазине“, зачу се један глас:

„То ти је, Смаил-ага, за мојега баба Ћамил-бега од Бистрика; а ово ти је, опет, за мојега уја, старога Рашид-бега од Зворника?“ И у тај исти трен нешто звйзну Смаил-агу испод самог грла, па га закла исто као слаба пијевца. То бјеше, као змија оштар, двосјечац

нож, са, као млијеко, бијелом, дршком од слоновe кости...“

„Ја само знам једнога, ко се тако умије бацати ђилита и играти се оштријем ножевима,“ рече неко, што је стајао одмах иза леђа Суље амалбаше.

„То ће бити сам главом Црни Витез“, учиниће Видан Самарџија.

„Море бити, да то обоје умије и Црни Витез; али ја знам другога, а то је онај, што му је бабо Ћамил-бег од Бистрика, а ујо стари рахметли Рашид-бег од Зворника“, учини онај иза Суљиних леђа.

„Богме, ко је да је, теке су у Смаил-аги много изгубили и Травник и травнићки везири.“

„За Травник не знам; али се ви, бива, ић не брините за травнићке везире... Док је њима Стамбола и дубоке ћесе падишине, наћи ће се пуно Смаил-ага и осталијех ајлугџија, те о царском тајину висе и његов 'љеб једу,“ дотуриће некакав дугошијасти Зјеничанин, што је под пазухом носио читава два тестета брда.

У тај мах дође под липе један новајлија. Све што је на њему, казивало је да није ни из Травника ни из села Долца нити из ма које оближње касабе.

Био је осредњег стаса, широких плећа, а дугих вилица, зелених и нешто пиргавих очију. На врху носа имао је модро-плаву

брадавицу, а на десној страни његова доста широка али осниска чела имао је један ожиљак, који је више личио на опржетину но на зарасту рану, задану од каква тупа сечива. На њему су биле чакшире од плаве чохе бистрице, с веома малим арчем од вунена гајтана. На прсима је имао ђечерму од просте памучне ћитабије, док му је копоран био од некакве морасте шамалаце са доста лепим каришик-арчем. На ногама је имао неку сорту гломазних низамских цокула, обучених преко танких, лепо везених, вунених чарапа. На глави је имао доста висок, али озго затубаст фес, с веома малом, на мишји реп налик, кићанком од цариградског ибришима.

Чим дође, он оде разгледати по гостима, што седе по клупама под великим липама, па се онда упути столу, за којим је седео Видан Самарџија и седе баш до њега. Одмах се видело, да су стари познаници.

„Дође ли и ти?“ упитаће га Самарџија.

„Дођох. Донио сам нешто поруџбине...“

„Који златали ћурак?“ учини Видан, а преко усана му прхну некакав осмех, што више међи шалом него збиљом.

„Треба 'љеба јести“, одговори онај.

„А с 'љебом ваља имати и што смока.., Јеси ли се састајао с ким гођ?...“

„Још нијесам!...“

„А, јеси ли, болан, чуо, како ти је прошао Смаил-ага Алагић?...“

„Чуо сам!...“

„А, је ли ти га жао?...“

„И јес' и није... На њему ми је пропало много зараде... Послије — мртви мртвијем, а живи живијем...“

„Имаш право. Твој је бабо почео с оцем, ти настави са сином, па ће опет бити за те лијепа шићара. Збиља, би ли му могао набавити каку лијепу каурку?... Он још за њима лудује; а сад би то згодно било: јучер му је везир из харема узео најљевши ђурђијански цвијет, те је стога веома карли. Баш сам се синоћ пред сам акшам десио у граду, кад су је четири снажна евнуха пронијели на златали тертеривану и однијели у раскошни везиров харем. За тертериваном је на једном бијелцу јахао један Црнац. То је био евнух-баша у харему Мусури-паше — а шта ће, с везиром се бочити не море, а много му је жао те лијепе робиње Ђурђијанке, тијем прије, што му је то поклон од баба његова, — па кад би му ти ђе нашао каку лијепу ђаурку, да му те ране лијечи, — ту би било шићара и за те и за ме“, рећи ће Видан Самарџија, нарочито ударив гласом на оно: „ту би било шићара и за те и за ме“, па додаде:

„А ја је'ну знам, згодну за тога посла твог.“

„А која је то, болан?...“

„То је она лијепа каурка Радојка, ћерка Јевте Ђонџије...“

Виданову познанику засветлише очи као у гладна вука, кад му наблизу заблеје јагањци...

У том им столу прије Омер Сакагија, који је био на далеко оглашен, да лечи коње од сакагије, те су га с тога и прозвали Омер Сакагија. Он је врло добро стајао и у везировом двору, нарочито с тога, што је био познат код свију ага и бегова босанских.

Он мало промери познаника Виданова, па ће га одједном упитати:

„Ене, јеси ли то ти, Антуне?... Какви тебе вјетри донијеше овамо нама?... Откад те, бо̀лан, видио нијесам. Долазиш ли право из твоје Шумадије?... Како ви тамокана?... Спремате ли се да нам у походе дођете?... Ми, богме, ћујемо, да сте силну сакупили војску, да сте на Дрину довукли велике топове и тешке лубарде, а да сте накастили да нам узмете и поносну Босну и кршну Херцеговину и љуту Босанску Крајину?...“

Сав онај свет оде мерити овога новог госта, што га Омер Сакагија назва Антуном...

А то, збиља, нико други и није био, већ главом наш јунак Антун Цавић, мајстор веселог калфа-Драге Орлаче.

XXIII

ЗА ПАРЕ СВЕ ПА И — ДУШУ

Кад је Антун Павић изашао из канцеларије г. начелника, био је веома покисао. Хладноћа, с којом га је г. начелник примио и с њим говорио, за њ беше очити знак, да се у његове послове унела некаква незнана али моћна рука, и да му она може побркати све његове планове. И то га је јако забринуло. С тога се одлучи, да се у памет узме.

„Против мене моја жена, моја пуница; против мене она матора попина, онај прота Рајко; против мене сва ова ситнурија у начелству!... И само још једини начелник беше, у кога сам се могао поуздати, па сад и он почео нешто да увија!... А, то нису чиста посла!... Ја томе морамући у траг. И свему томе крив ми је онај чапкун, што ми унесе ватру у кућу, а у дућану заведе неки други свој ред... Ха, наћи ћу га, па да под облаке одлети, и онда?... Онда ће му оно бити, што сам му давно и давно наменио,“ говорио је

у себи Антун Цавић, кад се из начелства кући враћао.

Не, одиста, чудна је зверка био овај Антун Цавић! Да коме учини зло, у томе му није било равна: а да коме учини добро, он у то, опет, није имао куражи да улази. Све се бојао, да он ту што не штетује.

А што се, опет, умео да претвара, то је просто за причу! Начини лице благо, доброћудно, па чак и бојажљиво: а кад говори — мед му из уста тече!...

Тако је и сад било, кад је кући на ручак дошао. Сео је за сто снуждена и сетна лица. Према својој жени а и према пуници беше сасвим љубазан. Њих је то просто изненадило. Из очију му је вирило како се каје, што се према њима онако суров показао. Он кусну једном-два, па спусти кашику преда се, затури се мало на столици, па овако поче:

„Откуд сам ја могао знати, да је он код вас одрастао, да сте га ви отхранили као свога рођенога сина, да сте га у школу дали и на занат оправили, и да он данас, што је постао први над првим у своме занату, има једино вама и вашој доброти да благодари?... А да сам ја то знао, зар бих се према вама а и према њему показао онако суров?... Не бих зацело; а овако — ја волим моју кућу, ја волим мога друга, па кад сам га затекао онако готово у недоба, и то кад се знало, да сам отишао у Бељину, — онда није никако

чудо, што сам онако плануо и на моју добру ташту и на моју драгу Леку, па чак и на њега!....“

После тога устао је и отишао, а није могао више ништа ни окусити. Тако је био потресен!...

„Ама, мамо, шта хоће ова гуја?“ упита мајсторица Лека своју стару мајку Јеринку.

„Не знам, дијете, живота ми мога; али што знам, то је, да се ми од њега не можемо никаквом добру надати, па говорио он — добро или зло!...“

*

Идући тако низ чаршију доле Агићевој кавани, Антун је у себи рекао:

„Ма шта се овде десило, ма како се ствари против мене окренуле, ја ћу то све накнадити у Травнику!...“

Сутра-дан је прешао у Босну. Понео је неке наруџбине за своју муштерију у Сарајеву и Травнику. То му је био изговор, али му је главна намера била, да потражи свога калфа-Драгу, те да га код Турака представи као тајног изасланика протопопа Рајка. Мислећи о томе, како ће то све извести, он одједном прште у смех. То управо и не беше смех, већ некако сатанско ругање. Коме се он то ругао, то нико не зна. Он само рече:

„Тако ја знам! У мене захода нема. Ја идем право своме циљу. За те ствари у

Турака шале нема. Ту сместа полећу главе, а ја ту дупло добијам: казним овога чапкуна, што ми је домаћи мир нарушио и — добијам масну награду!...“

После тога видимо га у селу Долцу а у крчми Ђуре Мартина, тамо, где се укрштају незнани пути и пролази многобројних везирових ајлугција, жбира и тевдила.

*

„Па јеси ли нам донио каквијех важнијех гласова, Антуне?“ поче опет Видан Самарџија. „Шта мисли твоја Шумадија?... Ови су те наши поодавно погледали. Они су с тобом задовољни“.

„„Тај нас чоек нигда преварио није“, рекао је ту неки дан сâм главом везиров хазнадар.“

„Знам, Видане, али ја нисам с њима задовољан; а ретко су кад испунили оно, што су ми обећали. Од сад то мора мало друкчије да иде. Хоћу да ми се плати, и то добро да се плати. Да ти је само знати, шта то мене кошта — док ми се свака врата отворе; а оно што им сад доносим, то сува злата вреди.“

„Вјерујем, вјерујем, Антуне, али нас је на овоме нашем чанку и сувише много; а од везира се тражи више, но што његова ћеса поднијети море. Траже они из Стамбола, траже ови из Травника, траже са свију

страна — све је то зинуло на везиров 'љеб!... Не може се, болан, надавати!...“

„Па зар, Видане, на мени да се ломе кола?!... Крваво ја ово зарађујем: сваки ми час глава виси о концу. Само неко да викне: везирова ухода, жбир, издајник — па ми оде глава!...“

На ово се Самарџија само насмеја.

„А што се ти смејеш?...“

„Смијем се, како ти виси глава о концу, па сам хтио да те упитам, колико ти они плаћају?...“

„Који они?...“

„Па твоја Шумадија!...“

„А што к'о да ми не плаћају?! Ја и њима чиним услуге. Продајем сваком ко шта воли, и то продајем за паре. У мене је све на продају — и моја кућа и мој живи мал, и моји златали ћуркови и моји реснати гуњеви... Ја ћу продати и моју жену, па и саму моју душу, само кад би је хтео ко да купи. Не шалим се ја ово, мој драги Самарџија, ја ово озбиље кажем. У мене је новац нада све на свету. С тога ја што год радим, за паре радим. И само ономе боље радим, ко ми боље плати. Ја само готовом новцу верујем, а свету не. Турцима боље служим, што они боље и плаћају. Уосталом, њихова је кеса и дубља и пунија, но кеса сиротне и нејаке Шумадије, а ја и на то много гледам. И ти се мени смејеш, што ја служим

новцу а не хатару, а не вери; а ја служим и вери, али мојој вери, а моја је вера новац. Најпосле, тако сви раде, па тако радим и ја. Разлика је између мене и других та, што се они стиде да кажу истину, а ја се не стидим. Ето, сав овај свет, што се овде искупља, служи новцу, служи ономе, ко му боље плати, а не ономе, ко му је по вери ближи. Травник нам је у томе најбољи доказ: и ти знаш како је задао тврду веру и Тузла-паши и Али-аги Видаићу, да му се предаду. И они су му веровали и предали му се. Па шта је било с њима?... Чим су се предали, одмах је вера бачена под ноге, а њих сместа бацили у томруке, и те исте ноћи добили су, у име царске милости, зелен свилен гајтан око врата. И то је Травник с њима тако учинио не за то, што су царски одметници, већ што су имали доста пуста блага. Та иста судба чека и Али-пашу Сточевића, и ако је сав легао, да Османлијама служи; а што то до сад с њим већ није учињено, то је за то, што они у Мостару и ови у Травнику не могу да се погоде, ко ће се први дочепати његовог силног блага... Тако је радио Абдураман-паша, тако је радио и Омер-паша, тако су радили и сви остали Стамболу верни травнички везири, па тако ради и ова потурица, овај лукави Мусурипаша. Зар не видиш, мој драги Самарџија, да се овде у везирске замке не хватају они,

што су царски одметници, већ сни, који имају небројена блага?...

„Зато, немој да ми се смејеш, него гледај, да ме час пре прими везиров хазнадар, те да му предам оно, ради сам 'вамо вама и дошао, али, шта ћеш да ћеш; гледај, да то буде за готове паре, па — пола мени а пола царскоме хазнадару, а и ти нећеш остати без свога исета...

„А сад бих те још нешто упитао?..“

„Да чујем!..“

„Познајеш ли ти хаџи-Емина терзију из Сарајева?...“

„Знам ђе му је дућан; а онако нијесмо бо'зна какви познаници... А што питаш?..“

„Знаш ли, да ли је он ускоро добио какога новог калфу?...“

„Знам. То је једно младо момче, што је љевше и стидљивије од сваке ђевојке, а умије да везе не само златали ћуркове и скупоцјене беговске ћурдије, већ и саме јаглуке и чеврета на ђерђефу љевше и дивније но икака сарајевска ђевојка везиља... Свијет се купи к'о на како чудо... Је ли то?..“

„Јес'. То је он; он главом!..“

„Који он?..“

„Мој калфа Драго, Драго Орлача... Он је моју кућу запалио, моје планове тумба окренуо. Он ме је најпосле и похарао, па је пирнуо у Босну; а шта га гледаш, рекао би

човек, да ни мајку за сису ујео није, а овамо то је гуја потајница. Мене је за само срце ујела... После, како ја овамо нешто знам, он је ухода оне маторе попине, онога протопопа Рајка, што стоји у вези са свима царским одметницима. Он има у својој кући једну мрачну избу; ја бих је назвао: ђаволља изба. Ту је легло свима бунама у Херцег-Босни. О ову се избу чешу сви врази, што дан и ноћ раде на томе, да Херцег-Босна и Шумадија постану једно. Од те ђаволље избе није далеко ни сами Црни Витез, па ни остале чете и четници. И сад, како сви знаци казују, та гуја потајница, тај чапкун, тај мој злосретни калфа Драго Орлача, постаће главна спона између протопопа Рајка и свеколиких одметника у свој Босни и Херцеговини и у љутој Босанској Крајини...“

„Богме, Антуне, ако би и десета од тога била истина, томе би твоме калфи усијаним кљештима откидали живо месо са костију, па би га тек онда жива на колац натакли“, рећи ће Видан Самарџија гласом, као да не верује, да је оно момче, што га је у дућану хаџи-Емипову видео, како за ђерђефом везе као каква сарајевска девојка, — тако зло и подмукло.

„То, то; то и ја хоћу. Али не, ја још нешто хоћу: ја бих желео, да то својим очима гледам... И још бих нешто желео...“

„А шта би то још желео?“

„Желео бих, да то гледа и она моја жена — она неверница и она моја пуница, онај сушти ђаво у облику једне маторе бабетине...“

„Е, знаш ли шта, Антуне, знао сам те и знам те; али нијесам знао, да си тако зао и пакостан чоек“.

„Нисам ја, Видане, ни зао ни пакостан. Ја сам само човек: кога мрзим, ја га тако мрзим; а кога волим, ја га — мало волим“.

*

Још тога истог дана, пред само вече, Антун Павић већ је био код Хајредин-бега везировог хазнадара. И дуго се код њега бавио. Готово више од сахата. Врло су полако говорили — као да су се бојали, да их неко не чује. Само се једном-два чуо глас Хајрединов. И онда би и Антун мало јаче проговорио:

„То је, бива, лијепо од тебека, што си нам први тај абер донио... И велиш да су се јако забринули?..“

„А највише протопоп Рајко“.

„А шта хоће тај ваш папаз? Мисли ли он, да се је'на муха може бости са каквијем силовитијем биком?..“

„Ништа он не мисли, честити беже. У његовој глави и нема ничега другог, до — ветра..“

„То си, Антуне, мудро казао. Кад неко у глави памети нема, онда је доста, кад у њој има бар вјетра, тек да није празна“.

После овога морао је Антун Цавић још нешто рећи, што се везировом хазнадару допало, кад овај рече:

„И то ти је добро, Антуне!.. То ће бити мило и Мусури-паши, кад му само кажем... Него сад, Антуне, јеси ли казао све, што си имао да нам кажеш?...“

„Све сам казао!...“

„Е, ондај, ево ти овђена двије ћесе. У свакој има по двије стотине мађарија. Узми ову је'ну, а ова друга иђе — знаш ђе; а ако се кадгођe у везировој околини поведе ријеч, колико сам ти садека дао, а ти бо'ме, реци....“

„Да сам добио две кесе и у свакој....“

Хајредин му не даде ни довршити, већ му метну руку на уста — да тише говори, као да се бојао, да и дувар уши нема...

„Ја бих те још нешто замолио, честити беже!...“

„О парама слободно ић више не говори; јера ти више ни пребијене мангуре дати не могу. Ја одавле од кад сване па док мрак не пане на земљу једнако издајем, а слабо се откуд што добија, а везиру много треба... Ја се просто ћудим, како се на крај излази...“

„Није о томе, честити беже...“

„Ондај, бива, говори!...“

„Ја сам сад овом приликом донио и она два ћурка, што су их наручили неки Мусури-пашини људи из Сарајева, па их сад нема, да своју поруџбину узму, а мени паре тре-

бају; а ти, честити беже, најбоље знаш, да се без пара не може унић' ни у цркву ни у џамију, а то ли онамо, ђе ја морам да закуцам алком на вратима и то у глуво доба ноћи, кад му време није...“

„Ух, зар и то сад!... Али нека!... Добро си нас услужио... Колико ти стају ти ћуркови?... Немој у цијени прегонити!...“

„Онај мањи, честити беже, кошта мене 40 а онај већи 50 минаца. Ја ту не тражим ни паре ћара. Нека добијем главно, па ће ми бити, као да сам дупле паре добио...“

„Е, ондај, добро!... Однеси оба ћурка, па их подај хаџи-Емину везировом терзибаши. Подај му, бива, и овај прстен од менека. И он ће ти све до паре измирити; а ја и он већ имамо овђе своје рачуне, па ће то да се је'но за друго одбије; а сад, мој добри Антуне, пођи са срећом у твоју питому Шумадију...“

„Откуд је, честити беже, моја Шумадија?... Нијесам ја Шумадинац и не дао мој Бог!...“

Хајредин-бег мало се к'о и зачуди, па ће упитати:

„Ене, зар ти нијеси Срб?... Ја оклен оно ти би?...“

„Ја сам, честити беже, из Горњег босанског Подриња; ја мислим, да си ти слушао што и о бабу моме. Он је био настојник

чифлука и сувата рахметли Смаил-аге Алагића, десне руке свију травничких везира...“

„А он се оно звао?...“

„Вуксан Цавић.“

„Ене, ене; Вуксан Цавић био твој бабо?!. То је лијепо: и он је, у оно доба, Травнику много ваљао... Јес', јес'; и бабо ти је био добар, и син му је добар: види се — прави босански кољеновићи!“ рећи ће Хајредин-бег, везиров хазнадар у граду Травнику.

*

И тако Антун Цавић може бити потпуно задовољан, како је прошао у Травнику, а особито код везировога хазнадара. Он је у први сумрак опет дошао у село Долац и свратио у крчму Ђуре Мартина. Месечина беше као дан. Тих вечерњи поветарац пирушио је озго са окосина планине Влашића. Света је било пуно као оно и данас. За истим столом сачекао је Антуна Видан Самарџија. А лепо се видело, да га је с нестрпљењем чекао.

„Шта учини, чоече, откад те чекам?!“ рећи ће Самарџија, кад Антун седе на своје данашње место.

„Ето ме, вала, сад отуд право идем. Код Турака, ти знаш, иде све — еин беин — истија, полако!...“

„Како прође, вјере ти?... Добро, знам. Ти код њих данас више вриједиш но ми сви.“

„А, која ми је ваjда од тога, кад они не плаћају ни пола, колико им ја вредим?..“

„Ширете!... Не питам те то ја, што бих с тобом дијелио оно, што си добио, већ што би ми одиста драго било, да од тебе чујем, да си задовољан...“

„Па знаш како је, Самарџија. И задовољан сам и нисам. Од Турака узети пару, то је колико од камена одбити. Овде сам добро прошао само у толико, што су ме лепо примили, и што сами виде, да им више у овоме нашем послу вредим, него многи други. И још нешто: наредили су, да ми хаџи-Емин, везиров терзибаша, исплати и ова два ћурка, па ми је и то дошло као гладном залогај хлеба...“

„Ето, видиш; тако кажи! Сад је и мени мило. Немој, брате, да вјечито кукаш, као да већ од глади скапаваш!...“

„Тако то ваља, мој драги Самарџија! Друкчије се у свету не може проћи, па да се нешто има; вечито се тужи, вечито тражи више, да не би добио мање...“

„Душа ваља, ни то није ружно: ако од свијета не тражиш, не ишћеш, а често и не отимаш, не би се никад сјетио, ни да ти дâ оно, што си код његака крваво зарадио; а сад, деде, сјети се ти и мене!... И ја имам заслуге, што си ту твоју ствар свршио и добро и брзо!...“

„А, збиља, да не помену, могао бих и заборавити. Јес', ти си ми доста ваљао, а увек ми ваљаш. И за то ево ти нâ!... Ово је твоје исе!“ учини Антун Цавић, па баци пред Видана Самарџију један сребрн бешлук.

Видан узе бешлук, па га стаде окретати и погледати у Антуна.

„Шта ти је ово?“ упита он.

„Па зар не видиш шта је, ниси ваљада слеп?... То је нов, новцит бешлук, сребрн бешлук — ама као да је јуче изашао из царске кузнице,“ одговори Антун Цавић.

„То знам; али што ми га дајеш?...“

„Па дајем ти га, што си ми био на руци, да час пре свршим ову моју работу, рад' које сам се кренуо чак из града Лознице до града Травника.“

„Па зар само један бешлук?!...“

„Толико сам мислио да треба да ти дам, па сам ти толико и дао: нећеш, ваљада, тражити, да са мном поделиш, што сам крваво заслужио?!... Уосталом, ваља ти знати, да ми је и то било врло тешко дати; јер ја нерадо дајем бакшише, а од онога што неко мисли да треба дати, ја никад не водим рачуна, већ од онога што се мора дати“.

„А, је ли то? па ондај, кад ти је било тешко дати један цигли бешлук, ево узми и њега; него, стани-де, да би се твоја сребролубива душа зајазила, ево, да ти ја од своје

сиротиње дам још један бешлук у име бакшиша, што си тако брзо и лијепо свршио свој посао и згрнуо из хазне травничкога везира скоро три стотине мађарија".

И, Бога ми, Видан се маши у џеп, извади један као млеко бео сребрн бешлук, па га баци пред Антуна Џавића; а овај ти оба бешлука шчепа као гладна мачка миша, па стрпа у свој шпаг:

„Ама, шта ти то учини, Антуне?..."

„Узех своје паре; ето шта сам учинио!..."

„Па зар и мој бешлук?!..."

„Оно више није твој бешлук, већ мој."

„Анатема те било!... Ево већ сам почео и да сиједим, а таког чуда од чоека још видио нијесам..."

„Ни ја таку будалу, као што си ти: ја ти дајем бешлук, а ти нећеш; мало ти је бешлук, па вадиш из свога џепа други бешлук, па ми га дајеш... И тако ја, уместо да изгубим један бешлук, а ја добијем два; а ти?... Ти, уместо да добијеш чисто на чисто један бешлук, а ти губиш два!... Размисли-дер мало о овоме, па ћеш видети, да у тој твојој глави нема ни мрве памети!..."

XXIV

КОМЕ ТИЦЕ ПЕВАЈУ?...

Пливско горње језеро је једна дубока и широка планинска котлина, опкољена свуд однаоколо високим и стрмим шумовитим брдима, небројеним каменим литицама и гољацима, шиљастим главицама, зеленим брежуљцима, пропланцима и густим непробојним шипразима. У ту се котлину слива сва вода реке Пливе са свима њеним приточицама и потоцима, што из околних брда утичу у горње пливско језеро. То је једно вечито затишје. Ретко кад да с које стране горски ветри духну, те да ову убаву слику убришу, умрљају. Ту је у томе џиновском огледалу свака главица, сваки џбуњић, сваки пропланак тако дивно и тако живо оцртан, да се човеку чини, е би сваку гранчицу, сваки листак могао руком узети и откинути. А кад још ову идилску слику обоји плаво ђурђевско небо, онда се човеку учини, да је на некој незнаној страни света, онога света, о коме наша

душа сања, кад стане да мисли о дивотама, што је чекају тамо у оним небесним просторијама, где она замишља, да ће наћи свој рај.

Ето, ту, у непосредној близини горњега пливског језера има пуно зелених лука и испуста, где се деца — турска и српска — лети, а особито у премаленe, искупљају и затурају игре свакојаке, а највише јуначке. Тако је и овом приликом било. Тада се о устанку у Босанској Крајини много говорило, а највише о томе, ко губи а ко ли задобија. Таласи устанка почели су увелико запљускивати и у веће касабе и градове. Бихаћ сасвим умуасерен: Новоме куцају алком на вратима; Приједору су се упутила прва устаничка одељења. Питоме долине — санска и врбаска — готово су сасвим биле у рукама устаника. И о томе су говорили људи; а тај је говор прешао и на децу, а ова су све то преносила у своје витешке дечје игре.

У то баш некако доба беше дошао у госте своме шури Алил-беговићу од града Јајца, — Рустем-бег од Лијевна са својим мезимцем сином Адем-бегом, дечком од својих десетак-дванаест година. Млади Адем-бег брзо се упозна и здружи са свом и српском и турском децом и у граду Јајцу и у својој околини. И често су ишли до пливских језера, и ту затурали веселе дечје игре. Турчиће је предводио млади Адем-бег, а Српчиће — Срдан, син

Марка Ждрала, што је с кућом одмах испод горњег пливског језера.

Једнога дана беше дивно јутро освануло, право пролетње јутро. Чинило се, да су се сама небеса отворила, те она брда, шуме и шумарке обукла у неко свечано рухо; а тичија на све стране узаврела, а из тога мора од песама издваја се као какав тенор из вишег небесног хора — глас славуја, — док ће неко повикати:

„А коме ове тице пјевају?...“

„А коме другом него нама Турцима“, одговори некоје од Турчића.

„Није, богме, вама Турцима, већ нама Србовима. Липар је, бива, наш; а, ено, тице пјевају у Липару“.

„Одмакни отале, влашка поганијо; какав Липар ваш, какве тице ваше?!... Наша су ова брда, наше су оне планине; наша језера, наше шуме, наше све, па наше и тице!...“

И онда ту реч по реч, док дође до заваде. Деца се сместа поделише у два табора. Турчићима се стави на чело млади Ађем-бег, а Српчићима — Срдан, син Марка Ждрала. И крвава се борба отвори. Каменице су летеле као киша. Рањених доста и на једној и на другој страни. На српској још више. Усред тога боја једна каменица несретно погоди младога Ађем-бега испод самог левог слепог ока тако, да му је сву јагодицу размрскала. Он се заљуља и паде — као свећа. Обли га свега крв.

Сви су мислили, да је на месту остао мртав. И тај се глас разнесе мућевитом брзином. Он је стигао и у град Јајце пре, него што је ико мислио. Борци се разбегоше као зечеви, Српчићи особито. Сваки је мислио, да и он ту има неке своје кривице. Први долете Рустем-бег. Он још издалека викну:

„Има ли кога гођ, да ми каже: је ли мој син жив?!...“

Али одговора ни с које стране. Рустем-бег сјаха с коња. Стаде. Поче да се осврће, као да нешто тражи: али шта... то нико није знао. После опет узјаха на коња, па викну неким очајничким гласом:

„Не може бити, да је он мртав!... Моја ми душа каже, да је он жив!“

„Твој је син жив!“ одјекну један глас озго од Ждралова Липара.

Рустем-бег се осврте на ту страну, откуд му је тај глас дошао. Гледа. Не може никог живог да види. И он онда повика:

„Ко си да си, обрадовао те Алах и његов Пророк, као што си ти мене обрадовао“, па онда ободе коња и као стрела полете дечјем игралишту.

„Сине, Ајеме!... Ево твога бабе; иђе ти, да види јунака свога!... Не бој се, не бој!... Није то ништа!... Теке иду твоји прави мејдани!... Јеси ли ти само лоза нашијех славнијех предака, ондај је то колико кад муха печи!...“ И Рустем-бег стиже на место де-

чјег ограшја. Затекао је сина жива. Беше сасвим дошао себи. Блед као крпа: наслонио се на груди једног дечка — ја је био годину старији од њега ја млађи; а једна стара бака беше ту стала, па се с њима шалика. Каже и она, да то није ништа и да ће све проћи. Она му је и рану испрала и превила.

Рустем-бег скочи с коња. Једним погледом одмерио је, да је све добро. И онда тек клону, клону од радости и неког душевног миља, што га је сад у животу први пут осетио.

У томе долете на своме виловитом белцу и Алил-бег Мустај-беговић од града Јајца, рођени ујо младога Ађем-бега, а шура Рустем-бега од града Лијевна. Беше исукао сабљу димишћију, а из очију му жива ватра сева.

„Казуј, нећаће, ко те тако грдно обрани, да му смјеста овом сабљом одрубим главу?“ повика он.

„Ако је, честити беже, до тога, ко га је ударио, ево мене, ја сам га ударио. Било је у игри; али, ето, ја опет велим, да сам га ја ударио, и да нико други није крив до једино ја!...“

Млади Ађем-бег пружи полако руку, па је метну овоме дечку на уста:

„Шути!... Није истина, да си ме ти ударио. Камен је долетио озго од башча Усејинаге Алагића. Камен је из праћке бачен. Познао сам ја фијук његов.“ И млади Ађем-бег

дочепа руку онога момчета, па је поче миловати:

„Добро си се држао, Срдане. Мудро си заклањао своје четнике. Они би много горе прошли, јера смо ми били двапут јачи, ако не и трипут.“

И онда се окрете своме ујн:

„А ти, ујаче, тури ту твоју сабљу у канију. Немој се мијешати у наше игре. Тебе и твоју сабљу ћека друго мјесто и друге прилике, а не да њом плашиш ђецу несрећне босанске раје.“

На ово Рустем-бег поскочи као ђетић од дванаест година:

„Ето, погледај, мој драги Алиле, што је прави кољеновић, што је прави витез, што је прави син поносне Херцег-Босне...“ И онда се саже и свога сина у чело пољуби:

„Нека си ми жив и ћестит сине!... Сад не марим, да ове декике умрем, јера видим, на коме наше племе остаје!...“

И онда се окрете ономе момчету, што-но му се на груди беше наслонио његов син, млади Ађем-бег:

„А, чиј си ти, синак, благо мени, те си се моме сину на невољи нашао?...“

„Ја сам син Марка Ждрала. Ево нашијех кућа одмах иза овога Липара“.

„То је лијепо, сине. Добар ти је бабо; чуло се за њ чак и у нашем Лијевну, па му је и син добар. И мени је то драго, јера смо

ми сви ђеца ове наше ојађене мајке, ове лијепе Херцег-Босне... А ко ти је ова старка?...“

„То је, честити беже, мајка баба мога... Ето, кад се ми овако покрвимо, она нам наше ране испира и лијечи...“

„И твоји су се четници разбјегли, кад су виђели, да је мој син тешкијех рана допануо?...“

„А шта ће, честити беже; свак се бојао, да на њ кривица не падне, па би му се послије и само огњиште раскопало...“

„А ти?...“

„А ја... ја сам остао на своме мјесту; остао сам, да не дам да на другог кривица пане!...“

„Алиле, шуре мој драги, оди 'вамо, болан, да ћујеш како ово дијете збори!... А, док гођ ова земља оваке ђетиће рађа, дотле она пропанути неће!“ повика Рустем-бег, а очи му беху пуне суза.....

XXV

ТУЂИНА ЈЕ ТЕЖА ОД ТАМНИЦЕ

„Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас грijат' кô што ово грије;
Грки су тамо залогајп хљеба,
Гдје свога нема и гдје брата није..."[19]

Од тога доба прошло је доста година. Преко Србије и Херцег-Босне прелазили су многи црни и градоносни облаци. Мењају се људи, па се мењају и политичке прилике. Све се мења. Ништа не стоји на једном карару. Ми се сасвим преселимо у Србију. Отац ми је добио и неку службицу: чувао је телеграфске жице и дирекс — од Ваљева па до Косјерића. Мене су дали на школовање. Добри се људи за ме заузеше, те добијем и благодејање. Учећи себе и другога, ја, истина с муком, довршим школовање. При једној утакмици будем изабран за државног питомца. Послаше ме у Париз, да изучавам државне науке. И сад ме ево у српском посланству

[19] Алекса Шантић: „Пјесме".

у Стамболу. Писар сам прве класе. Боже, како је добра ова наша мајка Србија!... Њена су недра за све нас, па ма из кога краја Српства ко био, подједнако топла.

Јест, ево нас у Стамболу, у граду цара царева, у престоници силне османске царевине. Стамбол!... Како је значајно то име за многе државе и народе, али ни за кога тако као за нас Србе. У тај огромни град уткан је велики део живота нашега. И то није уткивато за деценију и две, већ кроз векове. Наше су се судбине једна за другу сраслe... Има прилика, кад нам се учини, да нам је Стамбол нека блиска својта. Па ми и јесмо својта. У жилама њихових најмоћнијих султана текла је српска крв; а њихову славу, а њихово оружје пронели су по свету највеће војсковође, најмудрији и најзнаменитији њихови државници, али по крви и народности Срби, а у првоме реду синови поносне Херцег-Босне, као: Мехмед Соколовић, Синан-паша Сијерчић, Пијале-паша, као везири првога и другог реда у царству; па онда Самиз-паша, па Пертев-паша, па Мустафа-паша Соколовић, знаменити царски намесник у граду Будиму, па Хасан-паша Предојевић и многи други. То је могла и да заборави охолост Османлија, али се то није могло да избрише из успомена османскога царства...

Стамбол!... То је престоница незнана света. Он не познаје своје грађане, али их

прима у своје крило као своју рођену децу. Сви светски језици ту су код своје куће. Ту те нико не пита, коју веру верујеш и коме се пророку клањаш. Стамболија нема кад да о томе размишља. Он је то оставио хоџама и имамима. И они ту дужност ревносно врше: мујезини позивају своје правоверне пет пута дневно на молитву, али не воде бригу, да ли се они томе позиву одазивају, остављајући свакоме слободну вољу, да и он своју дужност врши. У Стамболу крст и полумесец не стоје тако у опреци један према другоме као по другим крајевима царства. Између њих као да овде влада примирје.

Једном упитам у нашем посланству, има ли у Цариграду какво место, где долазе наши Срби, а особито босански и херцеговачки досељеници. Моји другови прскоше у смех. Један ће рећи:

„Како: има ли где?!... Има их свуд — као плеве. Све луке на Босфору, на Златном Рогу, на Мраморном Мору, — они су преплавили. Они су овде у стамболским водама као на своме Јадрану. Истина, они имају и нарочитих места, где се састају и проводе своје зали време. Они ту имају своје ашчинице, своје крчме, своје башче, своје куглане. Ту долазе и босански и херцеговачки досељеници. Они су ту једно. Верска разлика, мало по мало, у њима се успавала, а на место ње пренуло је и оживело племенско је-

динство, језик, обичаји и успомене на заједничку отаџбину. Значај речи: „он је отуд наш," замениле су речи: „он је наш брат!..."

Једном одем с друговима тамо. Моју душу обузе неко особито миље; ама као да сам дошао у какво живо српско место: лакрдија, шала, свађа, псовка, препирка, вика — све се то једно у друго смешало. Један Бокељ развикао се, што му је неко очепио мачка, па сиромах рамље:

„Да ми је само знати, да ли је то учинио мени за инат, ја бих му ондај овом бритвом одсјекао оба ува, па да по свијету чуљ хода!" викнуо је као да је на риви свога поноснога Котора.

На другој страни, за једним малим сточићем, играју се двојица жандара, а један се од њих на онога другог беше жестоко наљутио:

„Нећу више с тобом да играм!... Кад год ти дијелиш, у тебе има увијек пет жандара и сви теби дођу!" повика он и баци карте.

„Каквијех пет жандара; ђе си ти видио, да у картама има пет жандара; то може да се деси само с једнијем или два дељења... Сијеци то, лудаче један — док ти је читав тај твој црвени нос!..."

И овај немаде куд, већ пружи руку и пресече карте!... Мени се учинило, као да сам у каквој крчми више нашег Лимана на

Сави а не на плавоме Босфору у царском граду Стамболу...

* * *

На јужној страни Брусе, на Мраморном Мору, на самим окомцима азијскога Олимпа, дали су се једном зеленом дољом, кроз коју вијуга немирна и као очи брза речица Бари-Дере, китњасти вртови пуни цвећа, воћа и зелених чардаклија. У тим вртовима, овде-онде, беласају се дивни вилински киосци са стакленим зелено обојеним доксатима, окренутим плавом Мраморном Мору, и небројеним кулама и замцима, што су се, као бели лабудови, поређали по том зеленом прибрежју класичнога мора, по коме су негда једрили Аргонаути, кад оно кренуше пут Колхиде, да се докопају златнога руна.

Ја сам одавна желео, да видим лепоте овога краја. И сад ми се дала прилика. Један велики Лојдов пароброд често је правио излете на ту страну и до Принкипових Острва. Мој друг из посланства сазна за дан поласка, па оде у дирекцију, те купи две билете. Томе излету радовао сам се као мало дете. Цео персонал на лађи били су наши Далматинци. Капетан лађе био је Зоре Пераштанац, други капетан био је Анта Ријечанин, а контролор Матуља Рагужанин (Дубровчанин), а сви остали — све сами острвљани из непосредне близине Корчуле и Шибеника.

Многи од гостију одоше пут Крзли-Дере, а ми се упутисмо башчама негдашње престонице османских канова. Пут је водио живописном долином Бари-Дере. И с једне и с друге стране ове речице подижу се идилски киосци усред цветних вртова, засађених вечно зеленим ципресима.

Оба смо се били замислили; беше нас очарала лепота овога вилинског краја, док ће мој друг први прекинути ћутање:

„Погледај, Срдане“, рече ми, „ове лепоте што нас окружавају!... Како ћуте — и само се преливају у стотину чаробних боја!... А да нешто говорити знају, оне би нам умеле причати о крвавим бојевима тројанским, о прекрасној Јелени Парисовој; о гневу и о страшној освети Менелајевој; о витештву Хекторовом и Ахиловом, о мудрости и лукавству Улисовом и о тајанственом пророштву лепе Касандре, кћери Пријамове... Оне би нам знале причати о силним и безбројним војскама персијским, и о првој појави силе османскога господарства, што из темеља заљуља и у прах претвори негда славну и силну Византију, и под своје ноге баци толике златне круне и престоле ондашњих силних и моћних царева и краљева!...“

У тај мах минуше мимо нас неколико група зајашмачених жена... И кад мало измакоше од нас, онда ће ме мој друг упитати:

„Опази ли ти што, Срдане?...“

„Нисам: видех само, да их је било лепих и младих. Испод јашмака севале су као жеравица очи овог лепога, овога мирисног харемскога цвећа.“

„Не питам то, човече!... Виде ли ти, како она једна група застаде и погледа на нас?...

„Ја то нисам смотрио!“ рекнем му.

„А ја сам то лепо видео, и бих се заклео, да су нас оне разумеле, што смо говорили.“

„Може бити, може бити, јер у свој овој околини има пуно босанских и херцеговачких бегова, који су оставили свој лепи завичај, не могући гледати, како туђинац господари негда поносном Босном и кршном земљом Херцеговом, па су дошли у ове далеке крајеве, где никога свога немају, где не чују због свога лепог материног језика, нити заносне песме о лепој Хајкуни девојци, ни о лепоти гојеног Алила, ни о богатству и о гостољубљу Танковић-Османа, ни о витештву Ђерђелез-Алије и Будалине Тала!...“

У том стигосмо у Шербет-башче. Ту беше пуно света из Стамбола, из Шкутара и из оближњих приморских места.

Тек што се бесмо мало расхладили шербетом, а она група била опет мину мимо нас. Сад се само беху тако зајашмачиле, да су им се једва виделе дуге црне трепавице оних ватрених и жарких очију њихових... И ја лепо

чух, кад једна од њих лепим босанским нагласком проговори:

„Они говоре нашки!...“

*

Таман хтедосмо устати и поћи, да обиђемо и остала места овога дивног шеталишта пред Брусом са небројеним баштама и киосцима, шедрванима и густим шипразима, — кад нам приђе једно момче у црним јевропским хаљинама и са финим тунисом на глави. Он нас љубазно поздрави — као да је наш познаник од детињства, и то, помислите, поздрави нас оним истим босанским нагласком, којим је проговорила мало пре она кадуна, кад оно рече:

„Они говоре нашки!...“

„Опростите, господо: наша чељад, која су овуда мало прије прошла, казала су бабу моме Алил-бегу Мустај-беговићу од града Јајца, да су чуле у два маха два господина, како зборе нашијем језиком, и то рекоше: „не може бити, да нијесу од некуд од нашијех крајева, ја од Босне ја од Херцеговине, ја од кршног Приморја!...“

На то ће му мој друг одговорити:

„А нама је, млади беже, драго и нашој души мило, што у овијем далекијем туђијем крајевима чујемо милу и драгу ријеч нашег материног језика. Јест, и ми смо отуд од лијепе земље Херцегове!...“

Младом се бегу зажарише образи, па ће рећи:

„Тако исто и мој бабо каже!... И он је мене к вама оправио, да вас лијепо замолим, да му дођете, да вас види и да коју нашки с вама продивани... Ено ће су наши двори“, рече нам млади бег, и пружи руку на десну обалу баридерске речице... Сунце беше већ нагло к западу, а срчали пенџери на једном дивном зеленом киоску блистали су у некој чаролијској ватри. То су били летњи дворци Алил-бега Мустај-беговића.

* * *

„Мој би бабо,“ настави млади бег, „и сâм доље сишао, али је од ову евту дана јако оболио, па, мало, мало, а све му је на устима Босна и Херцеговина. Колико је пута веселник уздахнуо:

„„О, да ми је још цигло једном да прођем чаршијом лијепог и поносног града Јајца, да ми је још само једном да видим она висока брда, оне бистре и брзе босанске ријеке и оне зелене и питоме луке око Сане и Врбаса, око Уне и Неретве!“ Хајдемо, господо, само за неколико декика, а још је рано, стићи ћете у пристаниште још за сунца!...“

И ми се позиву младога бега с драге воље одазвасмо. После неколико минута били смо на чардаку Алил-бега Мустај-беговића.

И таваница и дуварови све је то била румено-златна резарија од скупоцене суве кедровине; а оне софе, покривене скупоценим персијским ћилимовима и јастуцима од фине тканине шамске, извезене златом и поткићене ситним бисером, — казивале су богаштину надалеко разглашеног Мустај-беговића.

На једном богато намештеном дивану мало устурено седео је крупан али веома блед и изнурен старац с дугом и белом брадом, великим и широким челом, које беху избраздале дубоке боре, тешке сете и големе душевне боље... То више није био онај бесни Алил-бег, то беше само сенка његова. Никад га познао не би.

Чим нас угледа, он се усправи, па нам слабачким гласом рече:

„Добро сте ми дошли, ђецо!... Ви сте, познајем, од нашијех крајева!... Сједите, болан, што стојите; ово је све једно као и ваша кућа!... Сједите и говорите ми нашијем лијепијем језиком!...“ рече старац, па се опет завали и за тренутак зажмури... Његове су се груди дизале и спуштале, а нека тамна бледоћа плину преко старчева и онако бледа готово прозрачна лица...

Млади бег притрча старцу и једно му стакаоце принесе под нос, и као снег белим чевретом убриса оне крупне грашке зноја с чела старчева.

Старац прогледа. Лак и благ осмех заигра му преко бледих и смежураних усана, па ће нам рећи:

„Није, бива, ништа; ово је од радости!... Сједʼте!... Е, баш ми је драго!... А кад сте, болан, кренули од тог нашег лијепог завичаја?“ упита нас стари бег и опет зажмури!...

После неколико тренутака старац опет прогледа:

„Османе, оди, болан, помози ми, да се мало усправим!... Дајдер још један јастук, па га тури вођена иза мојијех леђа!... Хоћу љуцки да сједнем!...“

Оно момче, што нас је довело, притрча, подиже полако старца, па му после полако метну иза леђа једно као злато жуто свилено јастуче.

„Тако, тако, Османе!... Слушај, болан, твога старог бабу, а нека Бог дâ, да и тебе твоја ђеца слушају, али не, болан, вође у туђини, већ у лијепој и питомој Босни нашој, у поносном граду Јајцу нашем!... А сад, де нареди, да се наши гости понуде шербетом и колаћима!... Де, жив ми и ћестит био, сине!...“

И онда се старац окрете нама:

„Е, баш ми је драго, што вас видим у дому своме... О, да вам је нешто знати, како се душа моја топи од неког миља, кад ћујем лијепи збор наш. Онда ми, бива, пред очи изађе сва Босна и сва Херцеговина!... Али,

ми бегови босански и херцеговачки, носимо највећи гријех на души својој!... Не умједосмо с рајом, већ се на њу испријечи као на дивље звијерје, а она — шта ће, куд ће — већ се лати оружја, па гори у хајдуке, а отуд слијечи у села и касабе, па пали ђе шта нађи, а ми то исто ћини са слабом — нејаком рајом. И сада нас је Бог обоје казнио!... Сад и нас и њихар, бива, једна мора мори, једни јади тиште!... Ја бих сад волио виђети и онога Шћепу Мрава, што су се с њим ђеца шаликала кад чаршијом прође, него пола бутун османске царевине... Лијепа је вјера Мухамедова, али је и она у туђини хладна као гуја... Ви не знате, ђецо, како је мени у мојој души овђе у овоме туђем свијету!... Куд се гођ крени, све је туђе, све је хладно, све је ледено... Нити види свога познаника, нити чуј својега језика!... И знате ли, ђецо, што највише пада души мојој тешко, то је што видим, да ми се самртни час ближи, па се сав стресем, кад помислим, ђе сам се родио, одрастао и своје ђетињство провео, био чувен и виђен међу својијема, а сад — зар своје кости да оставим у туђини?.. Зар своју ђецу да оставим воће, ђе ниђе никога свога немају, да пропану као шака пијеска, кад га саспеш у пучину сињега мора!... О, колико би за ме љевше и поносније било, да сам, као и мој јунаћки зет Рустем-бег од града Лијевна, у својој постојбини остао, за њу

се борио и у њој своје кости и своју ћецу оставио!...“

И старац опет зажмури, а његове се груди почеше јако дизати и спуштати, а на бледо чело избише читаве грашке зноја.

У том Осман уђе а за њим један Црнац.... Овај је носио велики сребрн послужавник, а на њему пуно чаша шербета и малвасије и две велике тасне пуне смокава, урми, бадема и стамболскога ратлокума...

Осман, чим спази да му отац жмури и да тешко дише, он му притрча, поднесе му оно стакаоце под нос, и опет оним белим чевретом убриса зној са бледа чела старчева.

Старац погледа, па ће тек рећи:

„Ето, тако ово мени, бива, дође ћешће, а увијек кад овако говорим о моме милом завичају, о мојој питомој Босни и кршној Херцеговини... Ама као да ми се не дâ, да ми се душа моја забавља с онијем, што је њој најслађе и најмилије!...“

Онда се окрете нама:

„Збиља, ћецо, ја вас не упитах, је ли ко од васке био у нашем поносном граду Јајцу?... Познајете ли кога гођ из тијех нашијех лијепијех крајева?...“

Па ја сам, честити беже, готово из самог града Јајца. Наше су куће биле до самог горњег пливског језера. Могло би се, што-но кажу, из добре шишане дотурити у сами град Јајце, рекнем му; а он се на то

чисто трже. Исправи се. Погледа ме — као да не верује што му говорим, па ће рећи:

„Шта велиш, болан?... Зар си баш од нашег пливског језера; па то је бива колико и из самога града Јајца... А, чиј си ти, драгане мој, кад си отуд наш, и кога још познајеш из те наше драге околице?...“

Ја сам син Марка Ждрала... Ја у Јајцу знам сваку кућу, сваки сокак... Ја знам, честити беже, и твоје сјајне дворе; а како је души мојој драго, што данас пред собом видим једног од првих синова наше поносне а и ојађене Херцег-Босне, што видим дику и понос славнога града Јајца и све околине његове; после, честити беже, ја сам познавао и твога зета Рустем-бега од града Лијевна и његова сина младога Ацем-бега... Колико смо се пута играли јуначких игара на лукама горњега пливског језера!... Млади Ацем-бег предводио је турску војску, а ја — српску. И кад смо се били, јуначки смо се били, а кад је међу нама мир легао, ми смо се као браћа пазили... Једном смо се побили око тога, коме тице певају, и онда твој нећак умало што не плати главом.....

„Ама, та јеси ли ти то, што оста на мејдану, да за све на се кривицу узмеш?!“ повика Алил-бег Мустај-беговић, па онда дубоко уздахну...

„Јест: ето, ја се тога и сад лијепо сјећам; ама као да је јучера било!... Тако је!...

Махнити ми били, па смо помахнитали и луду ђецу своју. Ондај смо се били и крвавили око тогај — коме тице пјевају, а оне су пјевале и нама и вама... Оне и дан данас пјевају, али не пјевају више ни нама ни вама, већ пјевају туђину!...“ тужно уздахну стари и изнемогли Алил-бег Мустај-беговић, па клону на своје свилено шиљте. Његовим лицем плину неко самртно бледило, а по челу му избише крупне грашке зноја. Он зажмури, а груди му се стадоше дизати и спуштати — као да се с душом раставља!...

Осман му брже прискочи, и стаде га трти по челу и прскати некаквим необично мирисним балсамом. И, гле, старац опет прогледа. Његове се очи зауставише на Осману, а по лицу му плину некаква небесна светлоћа. После погледа и у нас, па ће нам сасвим тихо рећи:

„А ви, ђецо моја драга, браћо моја по крви и језику, кад се вратите нашем милом завичају, кажите ће кога сретнете и видите, да не остављају своју постојбину, своју браћу и своје пријатеље, своје реке и своје долине, своја брда и своје планине, па да бјеже у туђину, јера је туђина тежа од сваке тамнице...“ И старац се опет завали. Зажмури. Лице му покри голема туга и умор. Он опет прогледа. И тад видесмо, да су му очи пуне суза. Он махну руком — као да је хтео рећи: „све је било и прошло“, али је то био

и знак, да се с нама пашта. Ми устадосмо, поклонисмо се старцу и одосмо.

Осман нас је испратио чак до Крзли потока. И ја се и мој друг опростисмо с овим младим човеком као са рођеним братом, са којим се нигда више видети нећемо. Ми дођосмо и на станицу, и једва смо две-три речи прозборили, — тако нас је овај ненадни сусрет с овом босанском породицом у Малој Азији гануо и — растужио!.....

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас гријат' кô што ово грије;
Грки су тамо залогаји хљеба,
Гдје свога нема и гдје брата није...

XXVI

ВЕРНА СЛУГА ЋАМИЛ-БЕГА ОД БИСТРИКА

Народне се идеје често и успавају. И многи помисле, да се оне више никад ни пробудити неће. И онда настају сасвим друге политичке струје. Борци за слободу обично малакшу, малакшу и духом и телом. Људи се у тој борби ломе као челична длета, пробијајући тврдо гранитско стење; али ако се људи ломе, остају народне идеје. И ако их не буде кадар један нараштај да оствари, њих прихвата друго, па и треће покољење. Само јачина народне свести њих је кадра у дело да приведе. Колико је нараштаја легло у свој хладни гроб са сломљеном надом, да ће се народна мисао икад остварити!... Хе, али и на самим хладним хумкама ниче и бокори се чудесна билька народнога надања. И то је оно, што у народима вековима одржава веру у боље и срећније дане живота њихова. Том вером наш народ живи од како је: она га храни, крепи, подмлађује; она га уводи у

очајне борбе против далеко надмоћнијег непријатеља — с надом, да ће на крају крајева изићи као победилац. И њега та нада неће изневерити.

*

Ненадни политички обрт у Србији одједном је почео да кочи цео народни покрет у Херцег-Босни. Ново политичко стање неминовно је тражило наслона у Стамболу. Висока Порта, наследница старе византијске политике, старала се, да до дна ново стање у Србији искористи за се и свој моћни утицај на Балкану; а како је јача и моћнија од малене и слабачке Шумадије, то јој је ишло без пола муке.

Најпре је и најпре одјекнуо по свој Херцег-Босни фатални глас:

„Издаде нас Шумадија!...“

„Не, она нас није само издала, већ нас је и продала“, довикивали су други.

Овај су глас проносили душмани српскога јединства. И сиромах стари прота Рајко муку је имао, да те гласове сузбија у толико теже, што је Србија морала, по изричној жељи травничког везира Мусури-паше, све ускоке, што су се из Херцег-Босне склонили под окриље своје мајке Србије, дићи са границе и отерати их далеко у унутрашњост.

Али да се ти гласови сузбију, требала је да се чује једна моћнија реч, него што је реч старога протопопа Рајка.

И она се чула, и не само да се чула, већ је и одјекнула с краја у крај витешке Херцег-Босне.

„Нас није ни издала ни продала Шумадија, већ се морала покорити неумитном политичком обрту, што је ненадно и неочекивано у земљи преовладао; али нас је баш то и упутило своме правом позиву, својој правој дужности: ми од сад треба да се посветимо буђењу народне свијести — да он сâм увиди, ђе је његов спас, а то је у његовој властитој снази“, — рекао је Сали-бег од Пљеваља, кад се о томе повела реч у његовом сјајном двору у граду Гораждu. И та је реч окрилатила: она је летела од уста до уста по свој Босни и Херцеговини, она је витешким синовима поносне Херцег-Босне на ухо шаптала: „пробудите се, освијестите се!... уједините се; познајте снагу своју: она је у вама самијема — у вама и браћи вашој по крви и млијеку, по језику и славној прошлости вашој!...“

И Сали-бег се сав посветио овој великој народној мисли.

Али је његову душу занимала још једна пријатна мисао: у његовој се памети светлуцале две, њему драге, слике. Јесу ли то биле слике његовога оца и мајке?... Он то није

знао. Па, ипак, оне су га пратиле кроз цео његов млађани живот.

Невероватно, али се из његова детињег памћења не може да избрише, кад су га још у колевци љуљали; а често би се над њим наднело једно благо и мило лице, па би му певало и тепало. Да ли је то била његова мајка? Он ни то не зна.

Он се сећа и своје сестре Зарифе. Она је морала колико-толико бити од њега старија, јер га је увек плашила својом златном гривном. То управо и није била гривна, већ око леве руке савијена модро-зеленкаста змија са зеленим, као трава, очима и црвенкастим језиком, што непрестано палаца, чим његова сестра макне руком. Он се те змије плашио као и сваке друге живе змије, и увек се чудио, како се његова сестра ње не плаши, и како је сме да носи на руци и то на голој руци!...

И још се једног милог створења сећао. То је био његов добри Асо, који је с времена на време долазио, па би још с врата повикао: „Камо тај мој млади бег, је ли устао, је ли се обукао, хоће ли мало надвор, да појаше свога ђога од мејдана?!...“

И онда би га узео и метнуо на кркаче, изнео би га на двориште и ту стао с њим тркати, онако на попречке и поребарке — тамо-амо, као оно бесан хат, кад се стане љутити, што га његов коњик удара оштрим

бакрачлијама. И то би малога Сали-бега тако раздрагало, да је на кркачама свога Асе непрестано подигравао и викао:

„Ћи!...“

А, кад би Асо мало застао, он би га стао ножицама ударати и викати:

„Де још!...“

Још је пуно слика било, што су се по његовој памети једна за другом ређале. Он није могао да зна, да ли је своје рано детињство провео у хришћанској или мухамеданској кући. О бајраму је увек добијао нове хаљине — нову кошуљу од фине свилене ћерћелије са широким везеним рукавима; нову ђечерму од свилене шамалаце; нов тунис фес с маленом кићанчицом од цариградског ибришима; нове као дукат жуте мествице; озго преко свилена паса имао је, као крв црвено, силавче, а за силавом, као снег бело, свилено јаглуче. Главе лепо подбријане, а низ плећа пуштен перчин у неколико плетеница, што су му допирале скоро до чланака. Первазом око феса нанизано неколико златних рубија, а у средини је висила, као снег бела, седефли урочица. И онда би дошао његов Асо, узео га на кркаче, па кроз ваздан којекаквих капидика однео у једно пространо двориште, где је било пуно Турчића тако исто обучених у свечано рухо...

Његов први верски учитељ био му је његов Аса. Он му је први казао, да је један

Бог, а Мухамед његов пророк: он му је ваздан причао о милости Алаховој и о мудрости Мухамедовој. И то се дубоко урезало у живој уобразиљи Сали-беговој, те је необично волео да слуша, кад мујезини са сто двадесет витих минарета стану позивати правоверне на молитву. Њему би се тада учинило, да се сама небеса отварају, и да их озго сâм Алах и његов пророк гледају и благосиљају.

*

Асо је обично долазио петком ја недељом. И то су били дани радости за младога Сали-бега; али на велику жалост његову Асо одједном престаде долазити: не би га за недељу дана, па и за другу и трећу недељу, ама као да је у земљу пропао. Кад би четврте недеље он дође; али то не беше Асо већ његова сенка. Страшно га је било погледати. Сали-бег га није могао познати: његово лице беше нагрђено. По челу, по слепим очима, по образима све саме изгоретине!... Један део горње леве вилице размрскан, те се кроз њу видела усна дупља и један део језика. Све то беше у живим ранама. Дочепали га најамници травничкога везира, на челу којих је стајао још тада познати крволок несрећне босанске раје — Смаил-ага Алагић, па га бацили у најдубље травничке тамнице, и онда га метали на нечувене муке: с њега су живо месо кидали, а усијаним гвожђем по лицу

пекли и пржили, тражећи да им каже, где су деца Ћамил-бега од Бистрика, а где његово силно благо. И Асо је све све те муке издржао, а није казао ни где су ни код кога су деца Ћамил-бегова, ни где је његово небројено благо...

Његове су последње речи биле:

„Бјежите с ђецом Ћамил-беговом!... Бјежите куд знате; јера су душмани њихови силни, силни и бијесни. Они их на све стране траже; земљу ће превртнути док их не нађу, а ако их нађу, све ће их подавити и њихово разграбити благо!...“

*

То се десило уочи свете недеље. Деца беху у крајњој соби увелико поспала. Над њима су бдиле будне очи добре Јеле Ђонџијине. У предњој соби, пред светим Христовим распећем и иконом Светог Јована Крститеља, горела су кандила. Соба беше испуњена мирисом од тамњана. Јевто Ђонџија довршивао је своју смирену молитву:

„О 'Ристе Боже, о света мајко Божја, свети Јоване Крститељу и сви ви Божји угодници, заштитите дом мој од зла и напасти људске, и не дајте мени грјешноме, да с правога поклизнем пута!“

И у тај мах бахнуше на врата четири Турчина. Они на самом прагу застадоше — баш као да их је ту нека виша сила зауставила.

Њихови се погледи зауставише на светом Христовом распећу и на ономе, што се Богу моли, па ће један од њих рећи:

„Шта ћемо ми овђена?...“

„Овђена не могу бити ђеца Ћамил-бегова“, рећи ће други.

„И ја мним. Он је био поганац за ове наше ствари, али је био тврд у вјери. Он би прије своју ђецу подавио, но их оставио, да спавају под овијем влашкијем раскршћем“, додаде трећи.

„А имамо од везира заповијест, да у каурске куће не дирамо“, учини четврти.

„То, бива, није везирово, већ опет онијех из Стамбола... Доклен ће се они прибојавати ове губаве раје, ја не знам“, примети онај што рече: „шта ћемо ми овђена?...“

„Па да се вратимо!...“

„Да се вратимо!“

И у тај се мах из крајње собе чу један очајан глас:

„Мајко!... Не дај ме!...

Али то Турци не чуше, већ се окретоше и — одоше.

*

Кад се млади Сали-бег са далеког истока вратио у своју драгу постојбину, у поносну Херцег-Босну, он се веома растужи, јер не затече у животу никог, које је његова млађана душа једва чекала да види и да изгрли:

јер у њих беше ударила страшна морија,[20] те поморила и старо и младо и мило и драго. Његова мила сејка Зарифа умрла је у цвету своје ране младости од несретне сухе болести; његов анђео хранитељ, његова добра помајка Јела Ђонџијина не дочека, да га, кад се с наука врати, у своја топла наручја прими и загрли, као што га је негда грлила и миловала, тепала му и успављивала га, певајући му заносне детиње песме. И још једна велика душа, један свети човек не беше у животу. То је онај добри, онај мудри, онај племенити Јевто Ђонџија. Али се у душу и срце његово ништа тако не беше унело као његов добри Асо, као оне веселе игре његове, као оно враголасто подскакивање, кад га је на кркачама по дворишту носао, као она његова њиска и чивтетање!... И све су те детиње радости биле и прошле, а он се сад осећао као какво самохрано сироче без нигде никога свога!...

* * *

Све прилике казују, да ни сâм Рашид-бег од Зворника није ништа знао о судбини својих сестрића. Он је истина знао, да и њима прети иста опасност као и оцу њихову; али кад је његов зет имао разлога, да у ту

[20] У то је доба на целом Балканском Тропољу беснила колера тако, да је многе домове глоговим коцем затворила.

тајну не посвећује свога шуру, за кога је био уверен, да би за њ и за децу његову своју главу заложио, — те ни он никад није хтео ни покушати, да распитује, шта је с децом Ћамил-бега од Бистрика: али како се обрадовао, кад му се једнога дана у његову двору у Зворнику јави једно живо и стасито момче од својих највише двaестак година, обучено у франачко одело, јаке и доста коштуњаве грађе, блага и нешто сањалачка погледа, финог и отменог држања, и кад му рече:

„Како је души мојој драго, што је Алаху и његовоме Пророку било угодно, да се жив и здрав вратим у моју милу постојбину, у поносну Херцег-Босну, и да ми прва радост буде, што налазим тако исто здрава и чила мога драгога ујака Рашид-бега од Зворника, те га могу поздравити и десницу му пољубити.“

То рече млади Сали-бег, па се саже и дочепа десну руку свога ујака и на њу притиште један врео пољубац.

Рашид-бег скочи. Његовим лицем плину нека неочекивана радост. Он се загледа у младога Сали-бега, — као да је у цртама лица његова тражио неке њему познате драге сличности. И онда га загрли и у чело пољуби:

„А ја, опета, драги мој нећаће, благодарим великом Алаху и његовом Пророку Мухамеду, што су ми данаске додијелили највећу радост у животу моме, те да пред собом видим понос и дику, видим здрав и једар

огранак славне породице Сијерћића, видим понос и уздање ове ојађене отаџбине наше!...“

После два-три дана Рашид-бег одведе свога нећака у свој стари и богато намештени конак, па му рече:

„Ево, нећаће, ово је сад твој двор — све док се не намјестиш у коме од својијех сјајнијех дворова, или ономе у бијелијем Пљевљима твојијем, или ономе у граду Горажду, или ономе под Зеленијем Дубовићем у кршном горњем Подрињу, или ономе у нашем шехер-Сарајеву а у сјајнијем конацима твојега рахметли бабе Ћамил-бега од Бистрика... Ето, ту шједи па мисли, шта ће бити до пошљетка од ове наше веселе постојбине, од наше поносне Херцег-Босне!“

Од тога доба није прошло ни пуна недеља дана, кад му Рашид-бегови људи доведоше једно младо момче, ја му је било петнаест-шеснаест година, ја није. Чио и жив момчић; љупка лица а дубока погледа. На њему босанско одело планинског чобанчета. На рамену је носио велику платнену торбу, покривену негда скупоценим, али сад увелико извечалим сиџадетом. Чим дође он се младоме бегу поклони, па преда њ спусти ону торбу, и оде му овако говорити:

„Неко је на самрти ову торбу и ово сиџаде предао бабу моме и заклео га, да ти он обоје преда, кад се у Босну вратиш. Али оцу моме није било суђено, да доживи твој

повратак, па је мене пред саму смрт зовнуо к себи и заклео, да ја то умјесто њега извршим. Он ми тадај још и то рече, да ти кажем, да је на овоме сиђадету испустио своју мученићку душу Ћамил-бег од Бистрика, један од најзнаменитијијех синова поносне Херцег-Босне. И још ме је нешто мој бабо заклео, а то је, да ја будем теби оно, што је он био бабу твоме. И мене, млади беже, ево, да испуним завјет баба мојега: ти, бива, сад заповиједај и наређуј, а мене ево, да слушам. И што ти будеш наредио, да ја извршим, ја ћу то, с помоћу Алаховом, и извршити, извршити или — погинути...“

Млади Сали-бег устаде, метну руку на раме овоме ненадном госту, загледа му се у лице, па ће га упитати:

„Ама, ко си ти, млад јуначе?... Како се зовеш ти?... Да ти однекуд нијеси син мојега рахметли Аса?!...“

„Јест, млади беже, ја сам Алил, син Асе твојега, вјерне слуге Ћамил-бега од Бистрика.“

Лицем младога Сали-бега сину нека неописана радост. Он Алила загрли и притиште на своје топле груди, па ће му рећи:

„Драги Алиле, ти нећеш бити мој слуга, већ мој брат. Тебе је сâм Алах одредио, да ми будеш десна рука на великом послу народном!...“

То рече, па га у чело пољуби, онако, као што прави брат љуби јединог брата свога...

XXVII

ЗЛАТНА ГРИВНА

„Купићу ти златну гривну,
Дивну гривну!..“

Ево нас већ једном и пред класичним градом Мостаром, пред престоницом кршне Херцеговине!...

Сарајево је престоница љубави, али је Мостар престоница поноса народнога; Сарајево је златна круна босанских градова, али је Мостар алем камен међу градовима поносне Херцег-Босне; Сарајево је могло кад и кад да буде и огњиште порока, али је Мостар увек био огњиште грађанских врлина...

Редак је то град, у коме је задана трговачка реч узлетела на тако видну висину поштовања као у Мостару. Ту она толико исто вреди, као и положена заклетва на светом Христовом јеванђељу. И ко је прекрши, тај се из грађанства избацује као и свако друго сметлиште.

После, Мостар красе и многе друге лепе одлике. У њему су се најбоље очувале успомене на негдашње јединство народно; у њему никад није верска нетрпљивост узимала познату заоштреност, као по многим другим градовита Босне и Херцеговине.

Мостарлије су биле вазда болећива срца према страдању својих сународника, па ма које они вере били: они су радије, у глуво доба ноћи, отварали на тамницама врата и давали сужњима прилике, да се слободе дочепају, него што би уживали у патњама својих сународника... Они се, истина, међу собом по вери разликују, али се по крви, по језику, по прошлости осећају, да су једно племе и један народ.

*

Мостар лежи у једној пространој и веома плодној долини Неретве, а на најнижој падини Велеша планине. Неретва дели Мостар скоро на две равне половине, које су везане чувеним старим мостом, од кога је и сâм град добио своје име — Мостар. За овај се мост држи, да је порекла римскога грађевинарства, а није, јер сви знаци казују, да је он рукотворина из доба прве турске инвазије, ма да су му неимари морали бити или Млечани или далматински Талијани, док се међутим види, да су његове куле, што су у непосредној

близини овога моста, старијега, по свој прилици још римскога, порекла.

Ове су куле још од постанка свога, а особито за доба османске силе, служиле као тамнице за тешке политичке преступнике.

Кад Неретва надође и излије се из својих обала, она онда продре и у ове тамнице, те у њима задуго буде — „вода до колена...“

Несретни сужњи ових тамница обично су вођени право на губилиште. — — — —

Широко мостарско поље има облик огромног лопара, око кога су се поређала висока камена брда: Хум, Орлац, Велешки Вис и Столац. Па и цела — горња и средња — долина Неретве оперважена је сличним купастим брдима формације порозног карста; а има их тако голих, да се, издалека гледана, беле као грдне шећерове главе. И само корито Неретве исте је формације. Вековима пиркајући своје камене обале и испирајући ово шупљикаво стење, Неретва је на својим обалама образовала небројено чудноватих слика и прилика, тако, да, кад их човек о лепим и ведрим вечерима, на тихој и сјајној месечини, посматра, њему се учини, да пред собом види један фантастичан подземни свет, који као да је жив и да се миче!...

Са највише тачке овога гигантског моста, који се са речног огледала уздиже на 20 ме-

тара висине[21], а у распону 28 метара ширине, — има се диван поглед на цео Мостар, а особито на поједине живописне групе кућа, као снег белих мошеја, високих џамија, витих минарета; одатле се виде све знатније нове грађевине, што овоме граду дају модернији изглед; одатле се виде обе катедрале: и православна католичка, подигнуте у мешовитом стилу — византијскога ренесанса; али поглед на десну обалу Неретве надмашује у идилској лепоти све остало. То је читав лабиринат знаменитих мостарских вртова, испреплетаних зеленим осмanлуцима, засађеним сваковрсним бокорјем екзотичног цвећа, лимуновима, смоквама, бадемима и другом јужном воћијом.... А несташна планинска речица Радобоља као да се такмачи, да и она допринесе што више дражи и лепоте овим мостарским вртовима. Она се на све стране враголасто извијугала и испресецала целокупно мостарско поље тако, да је образовала пуно живописних лука и међуречја, на којима се виде, наизменце поређани, њени брзаци и затишја, која се, гледана с висине мостарскога моста, беласају као у каквој џиновској шерпи ускипело млеко. —

Радобоља је пуна пастрмака. Њих је занимљиво посматрати, како се по брзацима

[21] Кроз овај отвор — свод — може да прође читава трокатница.

несташно играју и како, с времена на време, из једног брзака прескачу у други, исто као оно што светлуцаве морске ласте прелећу са једног морског вала на други.

*

Од свију ових вртова највише се својом лепотом и богатством једрога зеленила истиче башча Рами-бега од Мостара. Уокирена свуд однаоколо високим мурвама, кошћелама и ципресима, засађена сваковрсним бокорјем разнобојног цвећа и огумастим зеленим шипразима, а на све стране испресецана вијугавим стазама, посутим шареним шљунком, што су га планинске приточице, овде-онде, изнеле на своја ушћа у Неретву, — све то само собом казује господство и природну раскош овога града. Његови камени зидови покривени су бечитим зеленилом бршљана, зимзелена и другог пузавог биља, те се ретко где види груба и гола ограда башче Рами-бегове. Овде још ваља поменути два његова пространа срчали чардака, којима је по лепоти и богатству намешћа ретко где наћи равних. У овоме бујном зеленилу струјао је весео живот и мушке и женске чељади Рами-бегове, али су ту имали приступа и многи добри дости и суседи богатога дома Рами-бегова. Ту су се врло често вићали читави буљуци лепога женског света из све три вере и то без јаких јашмака и покривала. Лепи

и босански и херцеговачки женски свет радије је показивао дражи свога витога стаса, лепоту лица свога и оштри поглед својих ватрених очију, у толико пре, што се у опште знало, да је у томе погледу стари Рађи-бег веома либералан, и што је мрзио на све што је долазило од туђина...

Некако баш оних дана, кад се травнички везир Мусури-паша спремао, да своју столицу премести у Сарајево, сјајни двори Рађибегови у Мостару беху се обукли у свечано руво. Они су гостили једног од првих синова поносне Херцег-Босне. То је био Сали-бег од Пљеваља, потомак славних Сијерчића од града Гораждa, једини наследник Ћамил-бега од Бистрика, заштитник несрећне босанске и херцеговачке раје. Рађи-бег се поносио, што је оваког отменог госта под кровом свога двора дочекао и угостио; али Сали-бег није само био гост Рађи-бегов, већ је он био гост свега Мостара. Зато се све, што је у Мостару отменије, такмачило ко ће овога знаменитог сина Херцег-Босне достојније дочекати и угостити, а ко му већу пошту указати.

Још првога јутра по његову доласку у Мостар освануле су широм отворене мостарске тамнице. Те је ноћи пуштено на слободу деветнаест тешких заточника, што их беше пред Стамболом оцрнила обест познатог крволока Гајредин-паше Једренлије. И то беше

Сали-бегу драже него сва пошта, којом су га предусретале честите Мостарлије.

*

То је било једно после подне. Башча Раџи-бегова пуна света мушка и женска, стара и млада. Све је то дошло, да види мила госта града Мостара; али Сали-бега још нема да изађе из својих одаја. Зато му оде сâм Раџи-бег, па му стаде говорити:

„Ама, добри досту мој, шта радиш ваздан у тој твојој одаји? Моја башћа пуна свијета. Хоће народ да те види и поздрави, а ти туј сједиш и нешто крупно метеш по памети. Јами то садека! Свачему има своје вријеме, а сад изађи на ћошку. Тамо те ћека и моја ханума Зелида, а ето, бива, и менека ове декике.“

И Сали-бег га је послушао.

Диван је поглед с ћошке Раџи-бегова срчали чардака. С ње се види цео Мостар и сва живописна околина његова; с ње се виде све мостарске башче, које је враголасто испресецала брза речица Радобоља; с ње се виде све стазе и сви завијутци простране и китњасте башче Раџи-бегове.

Пред самим женским чардаком беше се искупило пуно махом женског света, а око једне оморике ухватило се коло дивног мостарског девојачког цвећа па кôла и пева песму за песмом. Једне су певале а друге

припевале, не зна се која од које лепше и дирљивије. Међу свима су се издвајала два звонка сребрна гласа; први је почео:

„Ој, Милице, наша другарице,
Ил' си луда, ил' одвише мудра,
Те ти гледаш у зелену траву,
А не гледаш небу у облаке,
Како муње облак цијепају!...“

А други му одговара:

„Нит' сам луда, ни одвише мудра,
Већ ђевојка да преда се гледим!...“

На то ће одјекнути други један звонак глас:

„Бистра водо, хлађани студенче,
Је л' те синоћ походио Авдо? —
Каж'дер Авди, кад у подне дође,
Да сам брала по планини цвеће,
Да му дадем, кад се растанемо!...“ [22]

Тако је то трајало скоро до мрклога мрака. И лепо се видело, да је Сали-бег често, час за ово, час за оно, распитивао своју домаћицу Зелиду; али је њихов разговор тако тих био, да се није могло разабрати о чему говоре. Само се једном чу, кад Зелида рече:

„То је другарица моје Мејре, лијепа Радојка. Оне се пазе — као двије рођене сестре. Каурка је истина, али је веома паметна ђевојка: она би својом мудром бесједом и

[22] По народној песми.

самог царевог везира постиђела... То је сироче без оца и мајке и без икога својега, па је за то и постала онако слободна, слободна — као тица на грани... Виђи, виђи, ово је већ други пут како се нагоне, да те боље виде и упознају...“

После се опет ућуташе. Сали-бег се беше замислио, док ће Зелида почети:

„А што к'о не?.. Рећи ћу мојој Мејри, да је упита. Мореш слободно с њом и говорити, ама ти се ваља причувати њенијех ватренијех очију... Она је својом љепотом, својим витијем стасом, љупкошћу лица својега, својијем поноснијем држањем — куд и камо одвојила од осталијех мостарскијех љепотица...“

Сали-бег је још једном-два излазио на ћошку срчали доксата Раџи-беговог, па је после престао. Домаћин и домаћица су опазили јаку промену на своме госту. То беше више нека врста збуњености. Он би остајао у својим одајама више него обично. Најпосле се одреди и дан његова одласка, али он тога дана не оде. Буде одређен и други дан, али он не оде ни тога дана. Домаћици као да то беше драго. Она се смешила, враголасто се смешила...

Једном остаде у својој соби од јутра до мрака. Ваздуги дан је нешто писао; а кад би пред сâм акшам, он зовну свога Алила. Чинило се, да је расположен, а није: поглед му беше заморен, а душа клонула; у лицу

блед и свео. Једном речи, то више не беше онај ведри, онај поносни, онај озбиљни Сали-бег од Пљеваља... Смешио се, али то беше осмех онога што мре... Дуго је гледао у свога Алила. Изгледало је, као да се и сâм плаши од онога, што је имао да му каже.

И Алил се беше збунио. Видео је, да се нешто необично спрема. Најпосле ће Сали-бег почети:

„Хе, драги мој Алиле, дође вријеме, да се и нас двоје растанемо, растанемо можда за навијек". У томе гласу беше нечега одсуднога.

„Не збори тако, мој Богом дани брате и пријатељу!... Гора и вода могу се растати, а нас двоје не — све, док нас хладна смрт не растави!" одговори му Алил.

„Шути!... То се више измијенити не може... Тако је уписано у књизи моје судбине, и тако бити мора... Него слушај, што ће ти твој брат на растанку рећи. Ево ти ова моја торба, то је она иста торба, што си ми је прије донио. У овој торби све је записано, шта имаш да радиш... Ти ми оно ондај рече, да ја треба да наређујем, а ти ћеш вршити, вршити и извршити или — погинути. Ето, сад је, бива, томе ред дошао. Ја одлазим у широки свијет, не би ли мојијем тешкијем ранама илаћа нашао; али ма ће у свијету био, ја не бих био рад, да се позна да ја нијесам овђе. И ти си, мој драги Алиле, једини кадар, да ми ту жељу

испуниш... Остављам ти све своје благо. Оно, што бих ја с њим радио, хоћу да радиш ти: сувијем златом отварај на тамницама врата и пушћај на слободу сужње и невољне, што их гони обијест душмана народа нашега, домовине наше, слободе наше!... Наше чете и четнике склањај у братску Шумадију. Ко арча нејма — подај му: нека виде и нека знају, да нијесу самохрани... Одржавај везу са свијема нашијем људима, с протопопом Рајком у првоме реду... Ће стигнеш и ће дођеш казуј, да је слобода наша у нама самијема, у снази нашој, у љубави нашој једног према другоме, па ма које вјере који био — само ако је наш брат по крви, по лијепом језику нашем, по славној прошлости нашој... И још нешто, Алиле. Ће гођ ја био да био у пространом свијету, знај, да ћу душом и срцем бити вође међу вама!... А, сад, због, Алиле!“ повика Салибег и пружи му руку. То је био знак, да се с њим прашта, али га Алил заустави:

„Стани, брате; ласно ћемо се нас двојица растати, али је мучно на великом послу народном теби замјену наћи...“

„То ћеш бити ти, драги Алиле!...“

„Може ли вршити овако големе народне работе један слабачки мрав, ће треба гвоздена рука једнога џина, као што је рука једнога Сијерчића, једнога Ћамил-беговића — једнога витеза над витезовима поносне Херцег-Босне?...“

„Стани, Алиле, не говори даље!... Доста је то, што си рекао. Ја сам то, што сам мањи од слабачка мрава; а ти и твој рахметли бабо, твој бабо а мој драги Асо — ви сте џинови, џинови на сваком послу, кога сте се латили... Ја сам мислио, да сам нешто, сад видим, да нијесам ништа. Ја сам је'на слаботиња, слабија од сваке слабе женске главе."

„А, смије ли твој Алил знати, која је то сила, што је била кадра тако обрвати, те више нијеси оно, што си до сад био?... Кажи Алилу твоме, не би ли он твоме рањеном срцу, твојој сломљеној души могао илаћа наћи?..."

„Казаћу ти. То је љубав према је'ној лијепој Каурци. О, да ти је, Алиле, знати тога анђела Божјег!... Не зна се, које је код ње више, да ли доброта и питомост срца њена или племенитост и величина душе њене. За остало немој ни питати. Ја сам с њом и говорио. Казао сам јој, да је више волим него јарко на небу сунце. Она се није зачудила. Знала је, вели.

„А волиш ли ти мене?" упитао сам је.

„То ти треба да знаш", одговорила ми је.

„Па шта ћемо ми; моремо ли се узети?"

„Не моремо. Ми нијесмо једне вјере."

„Ондај ћу ја прећи у твоју вјеру."

„Ондај тек ја не бих пошла за те; ја мрзим људе, што вјеру својијех отаца без нужде мијењају..."

„А наши стари?“

„Њихар је на то нагнала груба сила Османлија. И добро су учинили. Сачували су своје племе од коначне пропасти.“

„Па, лијепо. Ја ћу те узети с твојом вјером“.

„Ни то не може бити. Мени се чини, да ме озго са небеса гледају мој отац и моја мајка. Они би се на ме расрдили, кад би видјели, да сам пошла за другу вјеру“.

„Па, шта ће од нас најпослије бити? Овако се ни живи ни мре. Има ли кака гођ илаћа од ове страшне болке, што се љубав зове?“

„Има. То је опет љубав, али љубав према роду своме. То рече, па уста и пружи ми руку. То бјеше знак, да се праштамо. Ја је узмем за руку и пољубим. И тад сам осјетио, како ме подузе врео пламен. То је и она морала осјетити, јер брзо трже руку; али у тај мах ја смотрим на њеној руци једну мени добро познату златну гривну. То управо и није била проста гривна, већ једна умјетнички направљена змија, као трава зеленијех очију а црвена језика, што непрестано палаца — мајсторија сарајевскијех кујунџија.

„Мене обузе једно чудновато миље. Ја ни сад не знам, шта ми би, те је готово грубо упитах:

„Ђевојко, откуд теби ова гривна?“

„Њенијем лицем сину зрака неког неочекиваног изненађења. Она се чисто трже и

стаде ме посматрати. Дуго ме је тако гледала — као да се предомишљала, шта да ми одговори, па ће одједном рећи:

„„Дакле то си ти, а откад те ја погледам!... За ову гривну само један човек зна и ти си то!... О, како је души мојој драго, што си ти то!... И ти ме питаш, откуд ми ова гривна!... Па да ти кажем. Ово је један аманет, свети аманет; предао нам га је на пошљедњем самртном часу један анђео Божји, да га предамо ономе, ко нас тако упита. И ти си то!... Ево, на, ово је твоја гривна!... А душа је моја задовољна, што је мени у дио пало, да баш ја тај свети аманет испуним.“

„То рече, па с неком тужном болећивошћу скиде с руке златну гривну и метну је преда ме...

„Ето, мој драги Алиле, сад знаш ону силу, што је моју душу заиљела, моје срце смрвила, моју прошлост, моју садашњост, моју будућност тумбе окренула!...“

* * *

Сутра-дан се Сали-бег опростио са својим домаћином. Ту беху дошли први грађани града Мостара, први грађани из све три вере. Улице прекриљене светом. То је одиста био дирљив растанак. Свита његова беше малена, у којој беше и млади Адем-бег, син Рустем-бега од града Љубљевна; стари Митар Шола

и још њих неколико мостарских бегова и трговаца. Упутили су се право гори Романији. И где су год пролазили, вијали су се и с једне и с друге стране пута неки оружани људи... То беху четници чете Црнога Витеза...

XXVIII

БРАТ И СЕСТРА

Наша би прича била непотпуна, кад на овоме месту не бисмо коју више рекли о деци Јевте Ђонџије и његове Јеле. То беху две златне јабуке — Нера старија и Радојка млађа. Нера беше за годину или две старија и од Зарифе сестре Сали-бегове. Њих су се две назвале као две сестре рођене. Нера је била Зарифи још нешто више. Она јој је била и сестра и мајка. Зарифа је била при чистој свести до последњег часа самртног. Она је издахнула на рукама Нериним. То беше тужан и дирљив призор, призор који се лако не заборавља. —

На неколико дана пред саму смрт Зарифину њих су две једна поред друге седеле и разговарале се. Зарифа се беше наслонила на крило Нерино. Узе јој обе руке, па их оде миловати и љубити. И онда ће одједном рећи:

„Ти ћеш ме се сећати, је ли, слатка моја Неро?... А то ће мени го́ре бити драго.“

Нера јој метну руку на уста.

„Шути!... Не говори тако!... Бог је милостив: ти ћеш твојој сејки још дуго и дуго да живиш...“

„Ама, шта шути?!... Зар не видиш, да су моји дани избројани?!... Ово је тешка болька. Од ње илача нејма. Па нека! Једном се мријети мора. Што прије, то боље; али што њега још нејма, њега, поноса мојега и јединог брата мојега, да га његова сејка на самртном часу види, загрли и пољуби!... Него, чекајдер!“ повика она и с руке скиде своју златну гривну, па је обави око руке Нерине.

„Тако“, рече она. „Ту је њено мјесто, све док се он не врати, а кад се он врати, ондај му је подај и реци:

„Мâ, чувај то!... То ти је успомена на твоју драгу сејку Зарифу. Она те није заборавила ни на самом самртном часу својему.“

Али Нери не би суђено да доживи, да тај аманет испуни. Она је за својом милом другарицом копнила, као што копни груда снега на сунчаној прémагревици. Није прошла ни година, па и она оде за веселом Зарифом.

Изгледа, да је некакав виши удес хтео, да тај аманет изврши њена млађа сестра Радојка. Видели смо, како је то било. Сали-бег је дочепао гривну своје сестре и обасуо врелим пољупцима:

„О, слатке успомене мојега сретнога ђетињства!“ повикао је он. „О, ви свете сјени мојијех драгијех покојника, како сте се искупиле око ове, нама свијема миле, породичне реликвије!... Јест, ту сте сви: ту је свијетла сјенка моје миле сејке Зарифе, ту је њена нераздвојна другарица Нера, ту је она велика, она племенита душа мојега добротвора, мојега поочима Јевте Бонџије. Ту је оно добро срце, онај анђео жена, што ме је чувала, његовала, што ми је тепала и својом заносном пјесмом успављивала:

„Буји, пајн, моје гонце мало,
Не би л' скоро душом ојачало,
Да искочиш из кољевке, сине,
Да покупиш по св'јету врлине;
Да се пустиш сâм на своја крила, —
Јер те мајка роду нам'јенила!...“[23]

„Па ту је и он, мој драги Асо, оно златно срце, онај идеал преданости и вјерности према породици нашој — јест, ту су сви, сви баш, што их је душа моја још у ђетињству завољела и замиловала!...“

И онда застаде, загледа се у гривну, па ће повикати:

„Па шта ћу ја сад са овом гривном?!... Како да је чувам, ђе да је чувам?... Знам ђе“. То рече, па дочепа руку лепе Радојке

[23] Ј. Јовановић — Змај.

и око ње сави своју златну гривну, дивну гривну. И онда се окрете Радојци.

„Радојка, сунце живота мојега, чувај ову свету спону између нас и нашијех милијех покојника; али се, кад и кад, сјети и онога биједног створења, коме велики Алах није допустио, да на овоме свијету буде сретан!...“

* * *

Пошто је Радојка у Сарајеву научила читати и писати и нешто из првих основних знања, њени је родитељи даду у један угледан женски завод у Дубровнику, да се у њему васпита. Она је све разреде тога завода свршила са одличним успехом, а том је приликом научила и талијански, тако, да се могла служити с пространом литературом овога великог културног народа, али је то није могло помести, да се посвети и литератури свога народа. Њена прва и најмилија лектира била је — „Моја мати“, једно од најдуховитијих умних производа познатог српског књижевника Људевита Вуличевића. Она је у овоме делу гледала слику своје матере, а у слици своје матере гледала је слику своје отаџбине.

Она је једном приликом рекла:

„Шта су Омирове пјесме према умотворинама нашега народа?!... У Омировијем пјесмама има пуно перфидија, подвала и лукавстава, а у пјесмама нашега народа има

само врлина и одвратности према неправди, према тираниji и према неваљалству. Сјетите се Јевросиме, сеје Момчилове а мајке Краљевића Марка! Она своме сину каже:

„Боље ти је изгубити главу,
Него своју огр'јешити душу!...“

„Какав узвишен васпитни упут, што га Српкиња своме сину даје!

„Послије, с каквом иронијом српски народни ђеније жигоше лаже и варалице у женидби српског цар-Шћепана, ђе оне три шићарџије салијећу „младо Бугарче“, да му измаме коња халовита:

„Даћемо ти коња још бољега,
И још прида стотину дуката!...“

„Али све надмашује устанак на Дахије.

„То је права увертира једне божанствене епопеје, што свој народ уводи у витешку борбу —

„За крст часни
И слободу златну.“

„Који народ красе овакве врлине, тај народ може и посрнути, али пасти не може!... И ја се поносим, што сам кћи овога херојског народа.“

А, кад се једном повела реч о јединству народном, она је рекла:

„Нас двòјê заблуда и верска нетрпљивост, а ми смо један народ. Узмите само за пример

народну умотворину о женидби од Задра Тодора, па ћете видјети, да је тако. У тој се пјесми разговијетно виде три вјере а један народ. Танковић Осман својијем богатством, својијем господством, својијем поносом и великијем везама у народу одсјенак је богатству и господству од Задра Тодора; мудрост и здраво суђење од Добоја Мује одсјенак су хладном разбору Јанковић-Стојана; витештво Гојеног Алила одсјенак је витештва од Сења Талије; а груба кавгаџијска ћуд Будалине Тала одсјенак је пашега Јероглавца Марка, који, опет, нејма ни вјере ни душе!...“

* * *

Кад је Алил видео, да ништа Сали-бега није у стању одвратити од његова умишљаја, да остави своју отаџбину онда, када она његову помоћ највише треба, он памисли, да учини још један последњи покушај. Он оде и пријави се Радојци. Она га одмах прими. Изгледало је, као да му се и надала:

„Баш добро кад дође. Де сједи, ето ту сједи, па ми причај, шта ради твој побратим?“

„Шта ради? Ружно ради. Ено га, спрема се да иђе у свијет; да бјежи од својијех пријатеља, из своје домовине, из поносне Херцег-Босне!... Ево, послао ти је пошљедњи опроштај!“ и Алил јој пружи једно писамце, у коме беху исписана ова два-три ретка:

„Моме злату,

„Прими ову киту цв'јећа,
У њој сви су српски болп
И све пусте жеље моје:
Остављам ти срце своје,
Све, што имам, ето то је!..“[24]

Док је она ове ретке читала, њено је лице обузимала дубока туга једног рањеног срца; али је у исто време у њеним очима заблистала и зрака неке неразговетне душевне радости. Алил настави:

„Говорио сам му и говорио, да се окани тога лудог посла, па ништа. И сад сам, ево, дошао да тебе молим, да му ти говориш. Он ће тебе послушати, тебе, ја никога на овоме свијету.“

„И ја сам о томе нешто мислила, Алиле; али учинила бих горе и за њега и за себе. Боље је, да га пустимо нека иђе, кад је наумио. Од те бољке једини је лијек путовање у далеки и пространи свијет... Него, јеси ли могао сазнати, на коју ће страну?“

„Тамо неће, ће је и прије био, далеко иза Стамбола. Ја бих рекао, да ће да иђе и у „проклету земљу Инђију“, а може бити још и даље; какав је, може отићи ћак и до влашке ћабе, па и тамо, ће је, вели, може прокопато...[25]“

---

[24] По Авди Кара-беговићу.

[25] Сујец.

Радојка се благо осмехну Алиловој простодушности. Видела је, да он није познат са земљама и градовима, који су даљи а који ближи, па ће онда рећи:

„И ја сам мислила, да ће на ту страну: али бих рада знати, кад ће се кренути, кад и којијем путем: морем или сувијем?“ —

„Морем, каким сувијем! Ено му ђемије усидрила се у Гружу код Дубровника.“

„То ће најприје и бити. Она иђе за Бејрут, а отале за Порт-Саид, а то је баш тамо, ђе је „море прокопато“ и куда се иђе за „проклету земљу Инђију“, рече Радојка, а преко њених румених усана прхну онај исти малопређашњи осмех, али то Алил не опази.

И онда наста ћутање. Она је гледала преда се и нешто размишљала, а он? Он је гледао право у њено дражесно лице.

„И шта ти сад тражиш од менека, мој добри Алиле?“

„Да га не пушћамо, да у свијет иђе сâм, јера ће, какав је, скочити у море. И ондај?... Ондај ће га дочепати морски кућкови, растргнути ону мушку снагу и љепоту његову, растргнути и појести као гладни вуци слабо ја'ње...“

Радојка се чисто трже. Њеним лицем плину самртно бледило. Она само повика:

„Алиле, да си ми по Богу брат, не говори тако!... О свему сам мислила, али ми

није нигда на ум дошла та црна могућност... И сад де ти кажи, шта да се чини?...“

„Да га не пушћамо, да у свијет иђе сâм!“

„Па кога бисмо послали, да га прати?... За то би најзгоднији био ти?...“

„Не ја већ ти; ти, која си свему овоме и крива.“

Радојка га оштро погледа, па ће му рећи:

„Нијесам ја томе крива, већ наша судбина, а људи су још нејаки, да судбини на пут стају... Послије, нијесам ни ја од гвожђа и камена. Ја се бојим, да не поклизнем с пута своје свете дужности...“

„Ондај да се молимо Богу, да ти снаге дâ, а Бог је велики и милостив. Послије, ти му се немој јављати. Узми какво друго одијело. Забули се, зајашмачи се. Тамо и 'нако жене крију љепоту лица својега од мушкијех погледа. Пази на њ, али издалека. Твоји ће погледи бити кадри, да завире до на дно душе његове: па кад опазиш, да је страшна декика ту, а ти стани преда њ, па му реци: „Стој, шта си то наумио? Зар не видиш, да сам и ја ту?...“ И ја сам увјерен, да ће те послушати. И — ондај ће он бити спасен.“

„Алиле, брате мој, нерођени као и рођени, сад тек вићу, кога он има за вјерна друга и пријатеља!... О, ти си суво злато од чоека!... Сад тек вићу, како мудро збориш, а још мудрије твориш. И ја ћу те, ево, по-

слушати. Поћи ћу с њим, па ма то било до на крај бијела свијета", одговори му Радојка...

На ове њене речи Алил устаде:

„А ја сад тек разумијем, зашто је његова душа онако болна, а срце онако смрвљено?..."

* * *

Лађа је пловила с пуном паром. То беше доста пријатан дан за путовање. Али се пред вече осети промена у ваздуху: то беше нека врста загушљиве оморине. Они, који су вични оваким променама, предвиђали су, да ће бити јачег мора. Не прође много, а море постаде немирније. Лађа се поче дизати и спуштати. Покашто је по боковима ошине и по који јачи талас. Међу мрнарима осети се живље кретање. Капетански сигнали почеше се на броду разлегати. Најпосле издаде се наредба, да пашажери силазе у своје кајуте. Једном-два таласи запљуснуше и на сâм кров од лађе. И у тај баш мах појавише се на крову две црне сенке. Једна од њих стаде баш на оно место, где су оно мало пре таласи запљуснули. И она друга сенка упути се томе истом месту. Она прва ову другу као да ни опазила није. Њу као да је занимала игра морских таласа. Ова друга убрза своје кораке, а кад се сасвим приближи, она стаде, исправи се и неким свечаним тоном упита:

„Шта си стао ту?... Зар не видиш, да те сваког часа таласи могу бацити доле у море?...“

Од овога гласа она се прва сенка сва стресе:

„Радојка, сунце живота мојега, шта ћеш ти овђе?... Зар ме нијеси могла поштеђети од овога новог искушења?!...“

То рече, па се простре пред њене ноге...

Јест, те две сенке биле су њих двоје — Сали-бег од Пљеваља и Радојка, кћи Јевте Ђонџије. Она се саже, узе га за руке, па му рече:

„Устани!... Буди велики, као што си вазда био велики... Устани!“

И он се диже. Био је чисто постиђен. Гледао је преда се.

„Па шта ћу ја сад?...“

„Да се покоримо својој судбини!... Нама није одређено, да будемо храна ајкулама, већ нам је одређена сасвијем друга узвишенија дужност, дужност према роду своме... А сад иди доле у своју кајуту, па се моли Богу, да ти снаге дâ: али само једно немој сметати с ума, а то је, да си ти мој брат!...“

XXIX

БОГ ЗАБАВЉА, АЛИ НЕ ЗАБОРАВЉА

„Иђи, Самарђија, доље у тамнице, те оно Каурће, како си вјешт, пропитај, јера ми синоћ рече наш Антун Ђавић, да оно зна све споне, што их има они папаз — протопоп Рајко са овијем нашијем отпадницима. Штета би, бива, била, да ово влашће са собом у гроб однесе те тајне; а оно ће, за дан за два, липсати на коцу, нека раја види, шта свакога од њихар ћека, ко се усуди, да што ради против цара и царских намјесника!...“

Тако је ту неки дан рекао Хајредин-бег, везиров хазнадар, Видану Самарџији. И Видан је то једва дочекао, не толико што је желео да дозна тајне, што би их у гроб однео калфа Драго Орлача, колико што му се дала прилика, да Антуну врати мило за драго због онога бешлука. И кад му доведоше Орлачу, он му оде овако говорити:

„Е, мој веселниче, који је тебе белај довео у травничке тамнице?... Слушао сам ње-

што за те, па ми те је жао, и ево сам дошао да видимо, еда ли би се, како гођ, могао курталисати зла и напасти, у које си се, крив ја некрив, увалио!...“

„Ја сам ти благодаран, незнани пријатељу! То су, откад сам овде, прве речи, које падају на моју болну душу као прави мелем, а ја ти се кунем Богом и Светим Јованом, да ја ником никаква зла учинио нисам, и да ме је овде довела црна клевета једнога бездушног човека, коме такође никаква зла учинио нисам“, одговори му Драго Орлача гласом човека, који не зна ни за какво притворство. То је морао опазити и Видан Самарџија.

„Како се зове тај твој душман?“ упита он.

„То је мој мајстор.“

„Не може бити! Хаџи-Емин је, колико ја знам, добар и честит чоек“.

„Није он... Какав хаџи-Емин, већ мој мајстор из Лознице — Антун Цавић“.

„Ене, зар је твој мајстор Антун Цавић?!. То, видиш, нијесам знао“, рећи ће Самарџија гласом очевидног притворства... И каква је то његова сила, да може и по Босни гонити људе и бацати их у тамнице?!..“

„То једини Бог зна и — ако ви можете знати“, одговори калфа Драго Орлача.

На ово Самарџија ништа не рече, али се видело, да је младога Орлачу посматрао с особитим интересовањем.

„Ама, па збиља, млади чоече, откуд ти у Босни, и ко те упути 'вамо нама?“

„Отерало ме зло мога мајстора. Он ме је и код власти у Србији тако оцрнио, да ме је она бацила у најтежу апсану, у апсану где се затварају најокорелији злочинци. И да ме не спасоше пријатељи, Бог једини зна, шта би и тамо од мене било.“

„А, који су то твоји пријатељи?... Кажи ми слободно. Ако то што не помогне, одмоћи неће.“

„Прво и прво спасао ме стари прота Рајко. Он ме је и саветовао, да бежим из Србије:

„„Овде ти, рече ми, станка нема. Ова ће те рђа наћи, па где био да био, и тражиће да те опет затворе, и затвориће те; јер га од некуд све власти слушају. Него ти, благе мени, бежи, бежи у Босну. Ти имаш златне руке. Иди право у Сарајево. Нађи хаџи-Емина терзију. Погоди се у њега. Он ће те примити. И код њега ће ти добро бити.“ И ја сам га послушао.“

„Ама, за кога ти оно рече, да те је упутио, да бјежиш у Босну и да се пријавиш хаџи-Емину терзији?...“

„Стари прота Рајко.“

„Да то неће бити протопоп Рајко?...“

„Он. Њега овде у Босни тако зову.“

„Е, мој брајко, па то је доста, па да ти с рамена одлети дванаест глава, а то ли та једна.“

Орлача га зачуђено погледа, па ће му рећи:

„Питаш ме, ко ме је у Босну упутио?... И ја ти истину кажем; а ако сам зато крив, онда нека ми оде и ова једна глава. За истину је слатко мрети“, одговори му млади Орлача гласом човека чисте а неокаљане душе. И очевидно је било, да је тај одговор и у души Самарџијиној изазвао сажаљење према веселом Орлачи. Зато му он и рече:

„А, сад, веселниче мој, иди на своје мјесто, иди и моли се Богу. Он је једини кадар, да те спасе од зла, у које те је увалила она црна и неваљала душа.....“

*

„Ово је момче невино. То се по свему види“, рече у себи Видан Самарџија, пошто се Орлача удали.... „А кад би било истина оно, што за њ износи Антун, он онда тек не би смио ни помињати име протопопа Рајка, за кога се зна, да стоји у вези са царским отпадницима.... И то баш казује, како је црна душа оне рђе а не чоека.“

*

Овај Видан Самарџија стајао је у вези с многим личностима из непосредне околине травничкога везира и његових првих доглавника. Он је однекуд могао да завири чак и у саме харемске тајне. Тако, онога истога вечера, кад се оно разговарао с веселим Ор-

лачом, доцкан у ноћ, јави му се стара робиња Џелада. Он је прими.

„Ћујеш, Самарђијо“, започе она чим у собу уђе, „она моја лијепа Ђурђијанка хоће просто да излуди за онијем младијем ћауром. Никад је онакву виђела нијесам. Просто се игра са својом главом. Да везир нешто сазна, шта она ради, да оно Каурче спасе, те да му се у наручја баци, он би јој својом руком одрубио ону лијепу главу њену. Јутрос ми само рече:

„„Шта, опет неће?!...“

„„Неће, за живу главу неће. Боји се, да му се не рече: побјегао је, јера је знао, да је крив.“ — Он и није ћоек, већ нека аџамија. Он не зна, да се из травничкијех тамница иђе право — ја на колац, ја на конопац, а нигда се не пита: је ли ко крив или није,“ рекнем јој ја, а она мени:

„„Е, ондај пушћај, нека иђе, куда га је шејтан и понио!...“ А кад пођох, она ме заустави:

„„Стани, Ђеладо, стани сестро!... Отиђи му још једном, говори му нека бјежи, нека бјежи куд било. Жао ми је оне љепоте, оне младости, онога меког и благог погледа!...“ Море, Самарђијо, ти и не знаш, како је то добро и милостиво срце... И зато, ево дошла сам ти, да те замолим, да ме науђиш, како да се то момче спасе?.. Учинили бисмо, болан, један велики севап!..“

„Е, моја Ђеладо, ништа вам ја ту не могу помоћи. Њега сутра, ја прекосутра воде на Везирову Раван,[26] а шта га ту чека, ти већ и сама знаш...“

* * *

Од прилике тих баш дана беше се пронео глас по Сарајеву и Травнику, да су се чете Црнога Витеза растуриле куд која. Истакнутији махом су пребегли у Србију, а тамо им нису дали ни да се одморе близу границе, већ су их све гурнули у унутрашњост Србије.

Тај је глас најпре избио у селу Долцу а у крчми Ђуре Мартина. Од неког времена ово је село просто оживело. Везирови ајлучари размилели су се као гуштери на пролетњој премагревици. Под Великим Липама ниси могао места добити. Сваки је дошао, да какву новост улови. Највише се говорило о политичком обрту, који је овладао у Србији.

„Није више вино, пошто је прије било“, рећи ће Суљо амалбаша из Челеби-ма́ле. „Сад они, бива, у Шумадији играју онако, како им се из Стамбола свира.“

„Па да ви'ш, добро им колане притеже и ови наш Мусури-паша“, рећи ће један дугошијасти Зеничанин.

---

[26] Место, где се извршују језовите пресуде травничких везира.

„Море, ја сам то одавно погледао... Ће ће се губави зец мјерити са горскијем арсланом?... Слабији је за то и дошао на свијет, да двори јаћега“, додаде Суљо амалбаша, па се онда окрете Видану Самарџији:

„Дѐ ти коју реци, Самарџијо. Ти си ми се данаске нешто много умудрио?!...“

„Па слушам шта паметни људи зборе; али ми нешто не силази с ума: мислим, шта се ово ништа не чује за Сали-бега од Пљеваља?... Ви кажете, да се чете Црнога Витеза растуриле, а ја се бојим, да се нијесу неће притајале... А, видиш, нема нам ни његова Алила, па и то, бива, није без ништа!...“

„Добро говори, мудро говори Самарџија, јера ја Сали-бегу и његову Алилу не вјерујем све, док им главе не видим на Везировој Равни“, рећи ће неко из оне гомиле.

„А ја, бива, не мислим тако. Сали-бег је лукава звјерка. Откад су му у Мостару Али-паши утулили свијећу и његово силно благо међу собом подијелили, од тога доба он се завукао у мишју рупу, па плашљиво погледа, кад ће ред и на његову главу доћи; а и он има пуста блага, ако не више од Али-паше, бѐли мање не... А што се, бива, његов Алил не вића, ту је, опет, друга работа!... Зар не знате, да је он цуру испросио“, рећи ће Смајо Зечина, један од вићенијих везирових ајлучара. —

„Ене, ене; а коју је то цуру Алил испросио?“, упита Мејо Мечета, везиров налбанта.

„Богме те кршну ђевојку. Испросио је Емиру хаџи-Еминову.“

„Неће бити! Она се, бива, загледала у једно младо Каурће, у калфу хаџи-Еминовог, што умије на ђерђеву вести љевше, но икаква везиља ђевојка.“

„То јес'; али је то Каурће допало травничке тамнице и шјутра га воде на Везирову Раван, па кад је за то ћула, она се препане и смјеста пружи руку Сали-бегову Алилу“, додаде Смајо Зечина.

„И мудро је учинила: своме је оцу помогла, да и даље остане у везировој милости, а себи је нашла кршна и млада ђувеглију, а, што је најљевше, — полази за своју вјеру“, рећи ће Рамо Вјетар, опет један од везирових ајлучара.

„Богме, да му није било златом везене, а бисером и драгим каменом поткићене Алипашине ћурдије, мућно би га у милости везировој одржала“, примети Бего везиров беглугџија, који је, кад и кад, свраћао у крчму Ђуре Мартина — једино због оне „љуте“, што јој, кажу, има више од дванаест година.

„У тој ће ћурдији јордамити Мусури-паша, што ни један досле травнички везир“, рече Суљо амалбаша.

„А ја бих се, вала, у што хоћете, опкладио, да та Али-пашина ћурдија није ни

пренoћила у двору Мусури-паше. Она је досле већ стигла у Стамбол. Зар онолико Али-пашино благо међу се подијелити, а да велики везир у Стамболу не добије своје исе?!“ учини, као шале ради, Смајо Зечина.

* * *

Кад се иде старим планинским путем из Травника у Сарајево, пролази се поред тако зване провалије код „Вучјег Зуба“. Са тога планинског, управо, козјег пута, страшно је погледати доле у понор реке Понорице, или, како је неки зову, реке Потајнице. Понорицом су је прозвали зато, што мало ниже испод ове провалије понире у земљу, и избија на другој страни брда; а Потајницом је зову зато, што у двадесет и четири сахата час хучи као каква велика воденична брана, те се сва брда разлежу, а час се тако притаји, е би се рекло, да у њеном кориту нема ни капи воде. Њена десна страна саздана је од врха до дна од — као срча углачаног — гранита, да њом никад није могла слазити ни несташна дивокоза, а толи људска нога. По овој су страни, овде — онде, избиле камене литице, а једна се од њих зове „Вучји Зуб.“ Он је из онога станца камена избио од прилике на средини онога понора. Не зна се, или је страшније погледати озго са онога козјег пута, или оздо из луке реке Потајнице. До

тога Зуба никад није могла доћи човечја нога, а толи се попети на сам Зуб. Ту само, кад и кад, слећу сури орлови, те озго мотре, не би ли где опазили за се стрва; а често ту облећу и гракћу и црни гавранови, баш као да им се пречи, да и они ту стану и одморе се.

Сама овршина Вучјег Зуба обрасла је у густо зелено шибље, те, из далека гледана, личи на ћубу на кокошјој глави. У средини те ћубе, никао је и разгранао се један доста велики глог. Али тога глога данас више нема. Од њега је остао само један упреден козји рог. Једнога лета, причају, да је у тај глог трипут гром ударао, те је од њега остао само онај усукани глогов шиљак.

*

Одмах сутра-дан, после онога разговора у селу Долцу а у крчми Ђуре Мартина, из Травника се кренуо јак спровод за Везирову Раван. Спроводила се три осуђеника, да се над њима изврши смртна пресуда Мусурипашина. Један од ових бедника био је Драго Орлача, калфа хаџи-Емина Авдића. Јаке су их страже пратиле. То беху везирови најамници, све сами љути Арнаути. У овоме спроводу био је и Антун Цавић. Он је пошао да својим очима гледа, кад му његова калфу стану жива на колац натицати. Шта је то требало његовој црној души, то би само нечастиви знао! Ишло се полако и опрезно. Пут

је био узак и на местима стрм и нераван, а особито над „Вучјим Зубом“ и оном језовитом провалијом над реком Понорицом.

Антуна су пратила два његова стара пријатеља — Брђанин Алија и Зуко Демировић, што се беше тек опоравио од тешких рана, добивених у једном судару с четом Црнога Витеза, а то је онда, кад је њихов побратим Смаил-ага Алагић погинуо.

Антун је јахао на једном дорачићу. То је једно од оне омалене брдске кљусади, што се као коза вере и уз брдо и низ брдо.

Овога пута Антун беше веома расположен. Час је пролетао напред, а час остајао позади, баш као да је њему поверено, да изврши ову језовиту мисију травничке правде.

У средини овога спровода ишли су везани и у тешке синџире оковани тамнички сужњи, праћени јаком војничком стражом. Кад је једном Антун прошао поред веселог Драге Орлаче, он ће га пакосно упитати:

„А, гле, момче, јеси ли ти то?... Куда си се то сад упутио?... Да не тражиш још кога мајстора, да му везеш златне ђуркове и свилене јаглуке?... Нека, нека; шта ко тражи, он то и нађе!...“

Драго беше оборио главу. Чисто га беше стид... „Ама, има ли Бога?!...“ као да су његова уста хтела прошаптати...

Ту је пут био веома узак... Нису се могла два коњика један мимо другог размимоићи.

Ту беше застао и Антун Давић на своме дорачићу. Његова два пратиоца мало даље. И у тај се баш мах озго страном зачу нека ломњава, као оно кад каква дивокоза стане преко суха грања да скаче. Чула се и нека неразговетна вика, налик на некакво алакање. И та је вика постајала све разговетнија и разговетнија, док се најпосле не поче гором разлегати дивљи крик:

„Склањајте се људи с пута, да његови коњи прођу!... Чувајте се крилатијех коња!... Ено, оно је он, на своме помамном бијелцу!... Јест, оно је Обрад мој!... Бјежите, бјежите, да моји сватови прођу!... Ха, ха, ха!!...“

То беше кикот једног разореног ума. То је била она — кукавна луда Мара. Сва крвава и изгребана, као да се бијла и носила с неким несавладљивим силама. Она изби баш пред самога Антуна... Ту одједном застаде, погледа у Антуна, па рикну као помамна звер:

„Ха, ево га!... Ово је он!...“ И у истом трену, као бесна мачка, скочи на Антуна. Једном га руком дочепа за косе, а другом својим оштрим ноктима дочепа га за гушу, па га стаде тако дрмусати, докле не изгубише равнотежу, те обоје стрмекнуше доле низа страну, ударајући, онако једно за друго скопчани, овде о какву литицу, тамо о неку брезу ја глог, док најпосле не падоше на сам Вучји Зуб. Ту се за трен зауставише, па се једно од другог раздвојише. Антун се насука

на онај глогов шиљак, а она стрмекну у онај језовит понор реке Потајнице. И то се све изврши, док би човек, што кажу, ударио длан о длан, изврши се, као по команди неке више тајанствене силе. Антун се беше на онај глогов шиљак несретно насукао. Шиљак му беше прошао с трбуха на десну плећку. Руке и ноге оклембесио над ону пучину. Руке беше мало повио, као да се хтео за нешто да ухвати. Глава разбарушена, лицем окренута доле у онај понор, и тако је над оном језовитом бездном лебдео — као ни на небу ни на земљи. То беше слика, што ју је измалао неки виши небесни усуд. —

У тај мах поче и Потајница да хучи... То беше тајанствено брујање, што га је изводио неки циновски кор са својим громовитим рефреном:

„Тебе Бога хвалим!...“

А она узвишена мученица беше пала на једну зелену рудину. То беше више сув костур него мртво женско тело... Очи склопљене као да је заспала... По лицу јој плинула нека луда радост. Него, то и није било лице, већ једно чудесно ткиво од порушених нада, од разривених успомена, од тешке дугогодишње душевне болке. Али око њених смежураних усана беше се следио и један други осмех. Он као да је мењио са оним светлим тренутком, у коме се, кад и кад, пробуди здрава свест какве у основи поремећене душе. Осмех

је тај казивао, да је ова узвишена мученица извршила једну божанствену мисију, на коју је тако дуго чекала, — извршила, па се, најпосле, и она смирила. — — — — — — —

Још тога истога дана, пред само вече, падоше на Вучји Зуб неколико орлова стрвинара, па стадоше са Антунових костију откидати и ждерати месо његово, а црни гавранови облетали су око њих и грактали, чекајући, да и на њих ред дође, те да и они своје исе узму. И није прошла ни пуна недеља дана, а већ се костур несретног Антуна Цавића белео — као да су га мрави опијали... А кад се Потајница ућути, причало се, да се чак доле у реци лепо чуо шкргут његових костију.

На то је околни народ још пуно којечега надовезивао. Причало се, да се у глухо доба ноћи вићало, како се око Вучјег Зуба искупљају нечастиви дуси, и ту држе своја поноћна већа. Други су, опет, казивали, да су својим очима, дубоко у ноћ, вићали, како се на Вучјем Зубу један људски костур диже и загледа у језовити амбис реке Понорице...

*

Онога истог дана, кад се ово са грешним Антуном Цавићем догодило, као муња пронео се глас и по Сарајеву и по Травнику, да је чета Црнога Витеза, у једном планинском теснацу, дочекала и растерала спроводнике

осуђених заточеника из травничких тамница, спроводнике растерала а сужње ослободила и одвела некуд у оближње планине...

Чету је, кажу, предводио сам Црни Витез, а није... Њу је предводио млади Ађембег од поноснога града Лијевна...

XXX

ДЕД И УНУК

Да одмах кажемо, да ово двоје нису нико други до слепи Вујан и Драго Орлача. Обоје су важне личности у нашој приповетци, стога смо им дужни особиту пажњу поклонити, у толико пре, што је њихов живот верна слика патње и страдања нашега народа не само у Босни и Херцеговини, већ и у свима другим крајевима његове, туђином притиснуте, отаџбине. —

Збиља, пренесимо се за часак мислима у оно давно минуло доба наше приче, кад се оно чинило, да у дому оца Вујана царује срећа и Божји благослов; сетимо се прве радости његове, када је удавао своју једину кћер, најлепши цвет у целом Горњем Подрињу, лепу Булбул-Мару, за јединца сина Јове Орлаче, чувеног трговца у својој Босни и Херцеговини; сетимо се сатанске поруке Смаил-аге Алагића из Зворника; сетимо се онога тужнога уздаха оца Вујана, кад оно болно Биорцу рече:

„Ето, мој Биорче, како ми женимо и удајемо, ово је равно пет стотина година!...“

Па шта је било од те среће дома његова? Шта је било, шта је било, питамо? —

Дом његов раскопан, а породица сатрвена, уништена; а он?... Он је везан и отеран у травничке тамнице, те ту мучен и ослепљен, па онда избачен, онако слеп, у једну травничку улицу, где га је нашла и у свој дом одвела једна племенита душа, један наш по крви и језику брат Мухамеданац. Колико је слепи Вујан остао на нези и старању те добре и честите душе, то наша прича не зна; зна се само то, да је свето Христово јеванђеље заменио јаворовим гуслама, те је ишао од сабора до сабора и уз гусле приповедао, како је велики и милостив Бог, а како су грешни и бедни људи!... Ми смо га први пут видели на сабору код Светих Тројица у Пљевљима. — — — —

*

Он је још годинама ишао по саборима, гудео и певао. И свет се већ свикао, да у њему гледа слепог Вујана а не свештеника Вујана. Свет је такав. Он се брзо навикне на зло као и на добро; а на крају крајева све се предаје вечноме забораву. Тако је свет почео да заборавља и слепог Вујана, али га није заборавила велика милост Божја. Она

је његову мученичку душу обрадовала на самом обронку хладнога гроба његова.

Сатрвен, сломљен дугогодишњим страдањем, патњама и жалостима, он је најпосле клонуо, те се више није вићао ни на саборима. Беше се склонио у манастир Светих Тројица у једну узачку ћелију, у којој су се једва два човека окренути могла. Ту је седео дан и ноћ, и непрестано се Богу молио. Његова би се молитва увек завршивала:

„Господе Боже, нека буде света воља Твоја!... Смилуј се и прими себи једног измученог грјешника!..“

И после би легао да отпочине; али се тад тек пред његовим очима стану ројити читаве гомиле мисли, слика и догађаја из далеке и тужне прошлости мученичког живота његова, а међу њима би се увек заблистала једна светла, једна божанствена слика. Та слика, то је била сен његове лепе кћери Маре. Она је у њ гледала благо и смешећи се. Једном му се учини, да чу и њен глас:

„Оче — надај се!...“

И он је одиста и живео у некој неразговетној нади. Све му се чинило, да нешто има да се догоди пре, но што умре; а шта, он то није знао. Једном му пред очи изађе и једна тужна успомена. То беше онај моменат, кад су га слепа довели на неко место, по свој прилици на згариште несрећног дома његова. Жéнâ је стала запевка; деца су уда-

рила у плач. И сви су прилазили и љубили га у руку. Најпосле му дадоше и једног малишана... Неко му је тада рекао:

„То је, бабо, Драго, унук твој!...“

И све то данас лежи под црном земљом — нешто од ножа и јатагана душмана несретне босанске раје, а нешто од оне страшне мрије; али шта је с њим, Драгом, унуком његовим, то ни од кога није могао да дозна...

„Он је данас, ако је жив, читав чоек — зао или добар, племенит или злочест. Би ли га смио загрлити, пољубити, или би се од њега морао склањати и стиђети га се?...“ И онда би дубоко уздахнуо:

„Боже, нека буде воља Твоја!...“

*

Једнога дана посети га једно младо момче. Чим уђе у ћелију, он се смерно поклони, па му рече:

„Добри старино, велики мучениче наш, имаш поруку из Шумадије, а из града Лознице, од протопопа Рајка, да му одмах идеш. Све је готово. Путоваћеш рахат. Носиће те на тертеривану сигурни људи, носиће те све до Зворника, а туј те ћека спремна „зворникуша.“ На њој су људи вићни Дрини и њеној халовитој ћуди, вићни њеним ћеврнтијама, њеним окукама, брзацима и спрудовима. Они ће те одвести до самог Шепка код града Лознице, а туј ће те дочекати и протопоп

Рајко... А сад ми, бива, кажи, кад мореш поћи, те да нашијем људима ућиним абер, да по те дођу и да буду спремни за полазак.“

Лицем слепога Вујана сину зрака необичне радости и изненађености. И он ће онда рећи:

„Ко си ти, добар чоече, те ми ту радосну поруку од мога сабрата протопопа Рајка доносиш?...“

„Ја сам Алил, вјерна слуга својега господара, Сали-бега од града Пљеваља. И сад мним, да знаш све.“

„И знам“, одговори слепи Вујан, па подиже своју седу главу небу и побожно повика:

„Нека Бог благослови ваш рад и ваше путе којијема идете, јера су ти пути свијетли и богоугодни; а док год Херцег-Босна буде рађала врле синове као што су: Сали-бег од Пљеваља, Раџи-бег од Мостара, Али-пашић од Модриче, Рустем-бег од града Лијевна и многи други племенити синови у Херцег-Босни и љутој Босанској Крајини, — дотле се још увијек можемо надати, да ће наша драга домовина постати своја, бити чувена и вићена, поштована и одликована међу осталијем просвећенијем држављама и народима... А мене ево, ја сам готов; могу поћи онога часа и минута, кад ваши људи по ме дођу...“

И тога истога дана слепи се Вујан кренуо пут Вишеграда, а одатле све поред хучне Дрине за град Зворник. И свуда поред пута

вићали су се оружани људи. То су били четници из чете Црнога Витеза.

* * *

Нашим је читаоцима познато, да је чета Црнога Витеза после онога догађаја код „Вучјег Зуба“ дочекала и разбила спроводнике она три сужња из травничке тамнице, сужње ослободила и собом одвела у планину. После три дана они су сви тројица пребачени у Србију, а ми четвртога дана већ видимо калфа-Драгу Орлачу у кући старога проте Рајка. Старац се веома обрадовао, кад је младога Орлачу видео здрава и жива, јер је био извештен, каква га је грозна смрт чекала на „Везировој Равни.“ —

„Сад, синко, прво иди старој Јеринци. Тамо ће, по свој прилици, бити и њена унука Лека. О, како ће се обрадовати, кад те виде! Оне знају све, знају и то, како је несретно свршио Антун Цавић. А кад су чуле, да си запао у травничке тамнице, и да ће те жива на колац натаћи, оне су бризнуле у плач и јецање, да их чоек није могао утјешити...

„„И то је све због нас!“ повикала је весела Лека.

„„Није због нас, ћери моја, већ због злих и неваљалих људи и због неке чудноватe судбине — судбине и наше и његове... Зато се молимо Богу!... Све је опет у његовој руци“,

одговорила јој је добра и паметна баба Јеринка... Зато, отиди им, нека те виде, јер ће у исто време видети, како је велики и милостив Бог...“

„А, ја бих Вас, оче прото, пре но што им одем, замолио, да ме саслушате, шта сам и како сам накастио да радим, па да ми кажете, хоће ли тако бити добро... Ето, прво, ја без Леке живети не могу, а колико је мени познато, ни она без мене... И зато сам се решио, да је најпре испросим и обележје јој дам; али пре но што ја то свршим, ја не бих био рад, да им одлазим, већ кад им станем одлазити, хоћу да одлазим својој заручници; али то, опет, не може бити пре, док ја не постанем мајстор. Ја нећу да она пође за калфу њенога мужа Антуна Цавића, већ за мајстор-Драгу терзију. И још сам нешто рад, а то је, да она сместа остави кућу Антуна Цавића, и да се пресели у кућу своје бабе Јеринке; хоћу да остави у кући Антуновој све, што је његово, па и саме хаљине што јој је кројио; јер све што је његово, то је мени мрско, одвратно, као нешто што је проклето. И сад Вас молим, оче прото, да ми кажете, хоће ли тако ваљати, и шта Ви о томе мислите?“ —

„Мислим добро, сине; ама као да ми душу читаш! То је све и мудро и племенито. И онда — тако и ради; него, синко, имаш ли ти пара, да сав тај трошак поднесеш?“ —

„Имам, имам и више но што ми треба; а знате ли, ко ме је у томе помогао? — То је честита једна душа, то је наш по крви и језику брат, брат Мухамеданац, то је Алил, побратим Сали-бега од Пљеваља. Он ми на растанку рече:

„Ја, бива, знам све, шта ти треба и да немаш трошка, да то све извршиш, зато, ево ти ова ћеса и у њој сто мађарија... Мâ, па свршавај своје послове, а ти ћеш ми то вратити кад узмогнеш!...“

„И, вратићу му, оче прото; прве паре, што их својим знојем зарадим — биће његове!...“

Проту Рајка као да није зачудила ова племенитост Алилова. Он само рече:

„Ето, мој синко, виђи, како су то добри и племенити људи. И то су наша рођена браћа по крви и језику и по славној прошлости нашој. И кад њихова доброта и племенита мисао продре у срце и душу нашега народа, онда ће он пренути новим животом и постати чувен и виђен, слободан и напредан...“ одговори на то стари прота Рајко...

*

Није прошло ни пуних десет дана, а по целој Лозници пуче глас, да је млади Орлача постао мајстор, да је своме еснафу дао сјајан зијафет; да је испросио и прстеновао Леку Јеринчину а удову Антуна Цавића, и да је

већ одређен и дан венчана. То је за Лозницу било као неко мало изненађење и предмет сваковрсних нагађања, па чак и оговарања.

Тако на једном женском поселу у горњој махали о томе се повео овакав разговор:

„Виде ли ти, сејо, да се они баш узеше?!“ рећи ће Смиља Трбушкова... „Е, секо, свему сам се од њих надала, али да ће се и узети, то нисам могла никад ни помислити.“

„А ја сам, видиш, то знала. Нисам могла знати, да ће се то овако брзо свршити, али да ће се најпосле узети, то се по свему знало“, одговори Стана Папуџика.

„Лудак један, узима једну шиндивилу, па још удовицу, код толиких девојака у Лозници“, примети Јула Пурићка.

„Море, друго, не узима он удовицу Антунову, већ његове паре. Ето, тако, штедео је веселник од својих уста, па сад хоће да оде све на ђаволье мекиње“, учини опет Смиља Трбушкова.

„И то не састави ни годину, па оде за другога“, готово срдито рече Пела Казанџика.

„Ама, не веруј ти оној „сорти“, па да се на ватри пече. Гладно се то родило, гладно девовало, а пало у пуну кућу па — побеснело!...“ додаде Стана Папуџика.

„А, онај лудак бленуо у њу, као, Боже ме опрости, у свету Богородицу, чинио јој све по вољи, а да би јој се додворио, отишао је, код толиких мајстора у Лозници, чак

у Београд, да нађе нарочитог мајстора, да јој скроји и навезе буњду и либаде. И, данас, једна клисарева кћер има лепше и скупоценије одело, него и сама начелниковица! И она то све заборави, па оде за другога пре, но што јој се муж и охладио у гробу“, — учини опет Јула Пурићка.

„Вала, говорите ви, шта вам је драго, тек њима је пала секира у мед“, рече Круна Гагићева.

„Добро велиш, друго; а, најпосле, није коме је речено, већ коме је суђено. И зар се и могло за ноћ постати мајстор и давати онако сјајне гозбе мајсторима, што су му дали мајсторско писмо, да ту није радила дубока кеса јаднога Антуна Џавића!“ примети Смиља Трбушкова.

„Море, секо, што га жалиш?! Онај женомор није боље ни заслужио. Ја опет велим, посветила им се!“ рећи ће Јула Пурићка. — —

* * *

Освануо је и дан венчања. Скуп сватова био је у кући баба-Јеринчиној. То беше скромна, готово сиромашка свадба. Кум је био стари прота Рајко, старојко чича Тоша Фамилијаз, а девер — синчић Љубе Бојиног. Правих сватова беше њих неколико — што су дошли уз кума, старојка и девера. Па ипак то беше свадба

какву Лозница утувила није. У њој је Лозница гледала као неки редак догађај, као у нешто у чему има и прста Божјега. То управо беше нека врста праве свечаности, у којој је учествовала цела Лозница. Јеринчиној кући није се могло прићи од силна света. С особитом симпатијом гледани су и млада и младожења, и не само то, већ је свет с неким пијететом посматрао стару баба-Јеринку. А она?... Она се беше чисто помела, као да се није умела наћи у овој неочекиваној срећи својој... Изгледало је, као да је ономе свету хтела рећи: „Видите ли, добри људи, како се Господ Бог и на ме смиловао!...“

Све је било готово, да се пође цркви, али се чекало на кума. Њега одазваше кући, а кад је пошао он је рекао:

„Ви мене очекните, ето мене за час.“ И не би га позадуго, док се најпосле не помоли од своје куће. Није ишао сâм. Водио је испод руке једно свештено лице. По боји појаса и горње хаљине видело се, да је протојерејскога чина. На глави, место чите, имао је црн свештенички шешир са великим и широким ободом. Очи везане као снег белим повезом. Ишли су полако — ногу пред ногу. Дубока старост, велике патње и тешке жалости беху избраздале оно смежурано, оно бледо, готово прозрачно лице старчево. То беше више сенка него људски створ. Кад већ

дођоше близу, онај се свет стаде размицати, да им начини пут. Кад дођоше пред саму кућу Јеринчину, прота Рајко намести овога новога госта на једну застрту клупу, па ће повикати:

„Камо се ти, младожења, ево дошао ти је један сват намерник, оди да га поздравиш!..“

И Драго Орлача изађе; за њим је изашла и млада, па и баба Јеринка. Сви стадоше. Гледали су новога госта, гледали као у неко привиђење. Наста један свечан тајац, док ће прота Рајко опет рећи:

„Драго, де прићи ближе; види, ко ти је ово?... Јеси ли ово лице кад год у животу видео?“

И Драго се беше загледао у оно бледо старчево лице, а погледи му се беху зауставили на оном белом завоју преко очију. Његове мисли као да не беху ту. Оне су прхнуле далеко у прошлост, у тамно детиње сећање, док ће се одједном чисто тргнути, полете корак напред, па опет застаде, диже руку челу, и онда ће повикати:

„Јест, то је он!... Оно лице, онај завој, оно све...“ И онда дочепа руку старчеву и стаде је обасипати пољупцима:

„О, слатки мој ђедо, јеси ли ти то?.... Јест, ти си мој дед!... Ево унука твога... Сећаш ли га се; сећаш ли се онога малишана, што си га једном држао на своме крилу, др-

жао га, љубио и миловао, а он ти је тај завој са очију скинуо, скинуо и вриснуо?!...“

И сад настаје призор, који се не да описати. Старчево се лице преобрази. Њим плину неки виши небесни сјај. Уста отворена, лице небу окренуто. Старац се сав у ухо претворио, као да је желео да чује оно, што није могао да види. Доње се вилице почеле да тресу... Изгледало је, да хоће да бризне у плач и јецање, да пролије поток суза, али је то све у њему изумрло, а извор суза давно и давно пресушио. И он се само грчевито стресе. Диже руке небу, па повика:

„О, Боже Свемогући, како су непостижни пути Твоји; како је велика милост Твоја; како је све у светој вољи твојој, а ништа ван ње; како се у свему само Ти огледаш, Ти и света десница Твоја...“ И онда паде у наручја младоме Орлачи, обави своје слабачке руке око Орлачина врата, стаде га пипати по лицу, по челу, по коси, по бради, баш као да нешто тражи, што је у његову далеком сећању још светлуцало, па ће рећи:

„Јест, ово је његова глава, глава мога Љубише, поноса мога, живота мога — сина мога; а ово је свијетло лице њено, лице моје Маре; ово су очи њене, ово је свилена коса њена!... О, моја Маро, радости моја — мученицо моја, светитељко моја, ово је син твој... Јест, ово је он, твој мали Драго; ово је очњи вид мој!... Јес', јес', ја га лијепо видим, ја га

познајем... Ово је он, онај малиша, мој Драго, обновљена нада моја, мелем дубокијем ранама мојијем!...“

И онда старац клону, наслони главу на груди своме унуку, а лицем његовим опет плину она малопређашња зрака небесна. Као да је његова мученичка душа угледала лице Божје, угледала па се и сама осветлила!...

И сав онај свет поче побожно приступати и љубити старца у руку, љубити га као каквог Божјег угодника! — — —

* * *

После ових дана радости за старога слепога Вујана настао је сасвим други нов живот. Његова се душа беше просто преобразила. Он је почео увиђати, да у овоме свету има више љубави и милоште, него што се то њему дотле чинило. И то му је дало нове снаге и новог живота; а његови су се опет такмачили, ко ће га боље услужити и додворити му се: све троје долазили су јутром и вечером, те га у руку љубили, па тек онда ишли на посао или на спавање. Баба Јеринка би често код њега остајала по читаве сахате. Она му је причала све, што је знала о његовом унуку, младоме Орлачи — колики је био кад је к њима дошао, како га је њен син Данило црквењак нашао на сокаку где плаче, како га је довео кући и рекао: „Ово нам је

дете послао сâм Господ Бог, да буде друг нашем Милошу и нашој Леки"; како је школу научио и на занат отишао, и како их је једнога дана обрадовао, кад им се као читав човек јавио.

И док би баба Јеринка то причала, слепи би се Вујан сав у ухо претворио, и на крају прошаптао:

„Велија дјела Твоја, Господе!..."

И године су за годином пролазиле, а нигда се у тој кући није поменуло име несретнога Антуна Цавића.

*

Бог је обдарио ову смирену породицу новим благословом. Добили су двоје дечице — два синчића као два златокрила анђелчета. Старији беше права мудрица. Он није одмицао од свога старог деда. Триста му је питања постављао. Једном га је упитао:

„Видиш ли ти мене, ђедо?..."

„Видим, како не видим, рођо моја!..." одговорио му је слепи Вујан.

А онај млађи тек што беше проходао и почео да се раколи.... Јес', јес', срећна је то била породица. На крову дома њена почивао је прави благослов Божји. Слепи Вујан беше се унео у ову сретну садашњост, да је почео заборављати — своју прошлост! —

* * *

Страсна је Недеља, недеља Христова страдања. Слепи се Вујан спремао, да иде на бденије.

„Још ово, па Бог зна хоћу ли дочекати идућу годину“, рекао је.

Прота Рајко долазио му је готово сваки дан, те му причао новости из Босне и Херцеговине. А слепи Вујан је опет једва чекао да чује, шта се тамо ради, и како стоје народне ствари. Тако је било и овога вечера, уочи Великог Петка.

„Добио сам абер, да су се у Шумадију преселиле многе породице из околине Нове Вароши, Пријепоља, Доњега и Горњега Колашина, Пљеваља и Чајнича. У Србију је прешла и знаменита породица чувенога кириџије Станише из Забучја, онога Станише, што је одржавао везу са свима пријатељима поносне Херцег-Босне, од Стамбола и града Једрена, па до српског Јадрана.“

„Ама што остављају ти људи свој лијепи завичај; зар не знају, да ће се у те наше земље населити дивљи Арбанаси, па онда? — муку ћемо имати с њима“, приметио је слепи Вујан доста сетно и забринуто. И то га је тако растужило, да је, кад је дошло време да пође на бденије, своме унуку, који беше дошао да га води, рекао:

„Синко, нека Бог опрости, ја ићи не могу. Сав сам нешто клонуо. Не могу да се на ногама држим.“

То је све у кући забринуло. Баба Јеринка није сву драгу ноћ одмицала од његове постеље; али је он ипак мирно спавао, а кад би у само свануће, он се мало узнемири... Поче да бунца. Баба Јеринка се препаде, па дозва и Драгу и Леку. Јавише и проти Рајку. И сви се искупише око постеље Вујанове. Он се, с времена на време, тргне и нешто проговори. Тако је трајало скоро до пред подне. Једном ће рећи сасвим разговетно:

„Угасите свијећу!... Хоћу боље да видим. Јесп ли ти то, кћери моја драга, моја Маро, мује мученице, моја светитељко?! Јест, то си ти... како ти је лице свијетло! Оно блиста као на гори јарко сунце!... Јест, то си ти; оди ближе, да те отац у руку пољуби! А, ено и њега, сина мога, мога Љубише. Ено још стоји она локва његове драгоцјене крви!... Оди и ти, драго дијете моје, оди ближе, да те отац загрли и пољуби! А, гле, који су оно тамо? — Знам који су: моји укућани, све сами мученици!... Ено и мога доброг зета Шћепана Брдарице и моје сироте сестре Јаноке, и њихова јединца сина... Сви су они испили горку чашу мученија у несретнијем травничкијем тамницама!... Како им лица блистају, као да их је сунце обасјало!... Збиља, а који су оно тамо — што се у крви ваљају? — Видим

који су: мој пријатељ Јово Орлача, а оно друго?.. То је његов јединац син а мој весели зет... И сви ме зову к себи!... Сад, сад; очекните само мало... ето и мене тамо!...“

И у тај мах, пред светим Христовим распећем прсну кандило, прсну па се угаси, а слепи Вујан чисто се трже. Његова се уста мало више отворише, а лицем плину самртно бледило... Груди му се почеше полако дизати и спуштати, и онда се утаја, а преко усана му прхну светао осмех, па се ту следи, следи за навек...

У тај баш мах улете у собу мали Љубиша, дочепа оца за руку, баци свој безазлени поглед по соби, погледа у свога старога деда, па ће кроз плач своме оцу рећи:

„Оцо, Раде Маричин сломио ми сабљу; кажи деди, кад устане да му извуче уши; а ти ћеш ми, је ли, купити нову сабљу?...“

„Јест, сине мој, Ради ће твој ђедо извући уши само док устане, а отац ће ти купити нову сабљу, сабљу и лепшу и оштрију...“ рећи ће Драго Орлача, а преко уста му прелете осмех големе туге и жалости.

И дете излете надвор, да својим друговима каже ову радосну вест.

*

Слепи Вујан је сахрањен на сâм дан Христовог Васкрсења. На опелу је чинодејство-

вало десет свештеника и једанаести прота Рајко, а кад га понеше на гробље, ђаци запеваше божанствену песму:

„Христос воскресе!...“

У Лозници није остала ни једна жива душа, која овога Божјег угодника није целивала и испратила га до његове вечне куће!...

ЕПИЛОГ

Ево нас и у земљи чȳдâ, у земљи снова̂ и загонетака; у земљи, где је први пут човечји дух пренуо и загледао у непостижне висине небесне; ево нас у земљи вечите ватре и вечитога леда, у земљи што се зове „кров света“; у земљи првих људских врлина, али и првих човекових порока; у земљи вечите глади, али и нечувене раскоши; у земљи сјаја, али и у земљи мрака и заблудâ; ево нас у земљи народне зачмалости и обамрлости; у земљи живих и несахрањених људских костура; у земљи фантастичних пагода и старих богова; — ево нас у баснословној земљи Инђији, тамо, где се једна у другу сливају две џиновске реке — Брамапутра и свети Гангес, одакле се гранају небројено рукава, те образују највећу делту на свету, широку у пречнику преко три стотине и педесет километара!...

Још пре четрдесет векова на једном заравњу, на самој обали реке Гангеса, поди-

гнута је света обитељ богу Бу́ди од самог, као трава зеленог, гранита, а човек би се заклео, да ју је по њеним фантастички изведеним резаријама јуче радило вајарско дле́то!...

По широким мраморним тремовима овога величанственога храма бога Бу́де леже и данас, као што су лежали и пре четрдесет минулих векова, побожни Индуси, чекајући ту последњи час живота свога, а погледајући не би ли се нашла каква милостива душа, да им помогне, да се спусте у свете воде, да се ту последњи пут окупају и очисте од овоземаљских грехова, те да тако очишћени оду с овога на онај свет...

У једном углу ове простране гранитске богомоље беше се искупило мноштво света. Дошли су да чују, шта ће коме бити до послетка. Ту беху дошли и — *он* и *она*...

У једној узачкој собици лежао је на голом мраморном поду човек од рођења слеп. То беше видовит човек. Свакоме је на челу читао књигу судбеницу, и казивао шта га још у животу чека. Ту је владала мр̂тва̂ тишина. Само се његов глас чуо. Он једном овако поче:

„У пра-прапочетку овога свијета била је мисао, а та мисао — то је Бог!... Бог!... То је би́ће, које обухвата сва би́ћа овога свијета: Он је простор мјеста̂ и времена̂; Он је свијет; Он је садашњост, Он је прошлост, Он

је будућност; Он је у свему и што се види и што се не види; Он је праизвор си̂ла̂ што покрећу праматерију, из које су образовани небројени свијетови... Све оно, што се догађало, све оно што се догађа, све оно што ће се у неизмјерној будућности догађати; сви преображаји што се врше у крилу васељенину, — све се то врши, све се то вршило, све ће се то и у будуће вршити по вољи Његовој, која је опет скуп свију во̂ља̂, свију свијетова — простора и времена...“

И онда јасније повика:

„О, непостижно Божанство — све је у Теби и ништа ван Тебе!... У Твојијем пословима ништа се не може помести, нити се ми смртни можемо узнети до Твојијех идеја, које ми нијесмо у стању ни аналисати, нити довести у какав систем!...“

После ће окренути:

„Одите вас двоје, што тамо стојите!... А гле, то сте ви?!... Па вас није двоје, већ једно: ви сте једна душа. Не, ви сте једна мисао — велика народна мисао!... Ви сте дошли да чујете, шта ће бити до пошљетка с вашом постојбином?... Биће добро: она ће, у времену, бити своја, бити виђена, уважена, слободна и напредна!...“

И онда његов гла̀с поста за два тона виши:

„Али онда̂а̄а, кад из њене три вјере проговори — један народ!...“

И у тај исти мах, као из неких подземних дубина, тихо одјекну и његово ехо. Оно се стаде разлегати по просторијама овога божанственог храма — разлегати као каква виша небесна напомена:

„Али ондâāа, кад из њене три вјере проговори — један народ!...“

ГДЕ ЈЕ ШТО

	СТРАНА
Посвета	III
Пролог	1— 2.
Аманет Ћамил-бега од Бистрића	3— 14.
Све као у некој магли	15— 22.
Сали-бег од Пљеваља	23— 29.
На сабору	30— 40.
Чете и четници	41— 46.
Чета Црнога Витеза	47— 55.
Два велика дома	57— 65.
Јанока сестро	67— 77.
Порука Смаил-аге Алагића	79— 85.
Отац и син	87— 95.
Зло семе — зао плод	97—106.
Сарајево и Сарајлије	107—115.
Везирове замке	117—129.
Драго Орлача	131—143.
Мајстор Антун Цавић	145—157.
Прве сузе	159 - 171.
Три вере један народ	173—184.
У граду Јајцу	185—196.
Игра судбине	197—211.
Битка заљубљених	213—223.
Грех се за грехом ваља	225—241.
Везирове уходе	243—255.
За паре све па и — душу	257—271.
Коме тице певају	273—279.
Туђина је тежа од тамнице	281—296.
Верна слуга Ћамил-бега од Бистрика	297—308.
Златна гривна	309—323.
Брат и сестра	325—335.
Бог забавља, али не заборавља	337—351.
Дед и унук	353—371.
Епилог	373—376

Писац овог дела сматра за пријатну дужност, да срдачно благодари Г. *Љуби Ковачевићу,* члану Управе *Задужбине Илије М. Коларца* и т. д., и т. д., који је био тако добар, да од почетка до краја овога дела држи супер-ревизију, јер сâм због своје познате слабости овај мучни посао није могао да врши.